

SAGVNTVM

PAPELES DEL LABORATORIO DE ARQUEOLOGÍA
DE VALENCIA

EXTRA 15

**DESMUNTANT LARA CROFT.
DONES, ARQUEOLOGIA I UNIVERSITAT.**

Antonio Vizcaíno, Sonia Machause,
Vanessa Albelda i Cristina Real (coordinadors)
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València
2014

“SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia”
Revista fundada pel Professor Miquel Tarradell i Mateu.

Informació i intercanvis:
Departament de Prehistòria i d'Arqueologia
Facultat de Geografia i Història
Blasco Ibáñez 28 – València 46010 (Espanya)
Fax 963983887
E-Mail: dep.prehistoria.i.arqueologia@uv.es

Edita: UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
Departament de Prehistòria i Arqueologia - Facultat de Geografia i Història

Disseny i maquetació: Carles Rodrigo Monzó
Imprimeix: La Imprenta
Revisió ortogràfica valenciana: Pau Vives Benedí

I.S.B.N.: 978-84-370-9437-3
Títol clau: SAGVNTVM
Dipòsit legal: V-1262-2014

Fotografia portada: Carmen Aranegui, Milagro Gil-Mascarell, M. Ángeles Vall i Ana Salvá
al *Congreso Nacional de Mérida* (1968), arxiu personal de Carmen Aranegui.

SAGVNTVM

PAPELES DEL LABORATORIO DE ARQUEOLOGÍA
DE VALENCIA

EXTRA 15

DESMUNTANT LARA CROFT. DONES, ARQUEOLOGIA I UNIVERSITAT.

Antonio Vizcaíno, Sonia Machause,
Vanessa Albelda i Cristina Real (coordinadors)
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València
2014

Delegació per a Estudiants
Servei d'Informació i Dinamització - SeDI

Departament de Prehistòria i Arqueologia

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Vanessa ALBELDA BORRÀS

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Cristina ALBIR HERRERO

Arqueòloga col·legiada n°16475 (València). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Carmen ARANEGUI GASCÓ

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG).

Miguel Ángel BEL MARTÍNEZ

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Paloma BERROCAL RUIZ

Arqueòloga Professional Liberal (València).

Helena BONET ROSADO

Servei d'Investigació Prehistòrica. Museu de Prehistòria de València.

Margarita DÍAZ-ANDREU

ICREA Research Professor (UB).

Aleix EIXEA VILANOVA

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Paula JARDÓN GINER

Departament de Didàctica i Organització Escolar (UVEG).

Mireia LÓPEZ-BERTRAN

Investigadora independent.

Sonia MACHAUSE LÓPEZ

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Carmen María MARTÍNEZ VAREA

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Consuelo MATA PARREÑO

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG).

Adrià PÉREZ REYES

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Cristina REAL MARGALEF

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Begonya SOLER MAYOR

Servei d'Investigació Prehistòrica. Museu de Prehistòria de València.

Pau VIVES BENEDÍ

Arqueòleg Professional Liberal (València). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

Antonio VIZCAÍNO ESTEVAN

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG). *Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics.*

09	Pròleg
11	Presentació
	1. LES DONES EN EL PUNT DE MIRA
17	El mirall de Lara Croft: arqueòlogues en un món de ficció Antonio Vizcaíno Estevan
25	Historia del estudio del género en Arqueología Margarita Díaz-Andreu
33	Cossos i gèneres: perspectives d'anàlisi i aplicacions a l'Arqueologia Mireia López-Bertran
41	De la naturaleza muerta al paisaje con figuras en la Arqueología Ibérica Consuelo Mata Parreño
47	Les dones en la universitat: ahir i avui. Les dades parlen Miguel Ángel Bel Martínez, Sonia Machause López i Carmen María Martínez Varea
	2. UN REPÀS A CASA NOSTRA
59	La memòria oral i la memòria gràfica com a fonts d'estudi. El cas del projecte <i>Desmuntant Lara Croft</i> Vanessa Albelda Borràs, Cristina Real Margalef i Pau Vives Benedí
65	“Unas aplicadas de mucho cuidado”: precursoras, pioneras i lluitadores en la història del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València Vanessa Albelda Borràs, Cristina Real Margalef i Antonio Vizcaíno Estevan
73	El momento del cambio: memorias de una experiencia Carmen Aranegui Gascó
79	Una revisió de la producció científica del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València Aleix Eixea Vilanova, Adrià Pérez Reyes i Cristina Albir Herrero
	3. I COM QUE NO TOT ÉS ACADEMIA...
91	Viure l'Arqueologia i viure de l'Arqueologia essent dones Paula Jardón Giner i Begonya Soler Mayor
99	Arqueología Profesional Liberal y de Empresa Paloma Berrocal Ruiz
105	Mujeres en el Museo de Prehistòria de València Helena Bonet Rosado
115	Epíleg
117	Les protagonistes
	CATÀLEG: DESMUNTANT LARA CROFT. DONES, ARQUEOLOGIA I UNIVERSITAT
129	Arxiu fotogràfic: una mirada al passat
155	Jornades “Desmuntant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat”

PRÒLEG

A mediados del año 2011 un grupo de jóvenes investigadores vinculados de una manera u otra al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València se unieron para crear una asociación cultural que promoviera la defensa y el estudio del Patrimonio en un amplio sentido. La llamaron “Espiera” (mirilla en castellano) con toda intención tal vez, pues ese pequeño espacio en una puerta supone también una mirada hacia el exterior. Metáforas aparte, la asociación puso manos a la obra y en un abrir y cerrar de ojos montó una exposición que se inauguró en noviembre de 2012. Había pasado poco más de un año, pero con mucho entusiasmo y menos medios dieron forma a una interesantísima exposición. Con el sugerente título de *Desmuntant Lara Croft*, se proponía ofrecer una síntesis del papel de la mujer en la Arqueología española, estudiado sobre todo a través del caso del Laboratorio de Arqueología de Valencia desde su fundación en 1924.

Paralelamente a la muestra, que tuvo un montaje nada tradicional y muy atractivo, se llevaron a cabo diversas actividades, entre ellas una serie de conferencias en torno al tema elegido. Al poco de acabar, los miembros de la asociación pensaron que era una pena que de todo ello nada quedara. Y así nació este libro.

No se trata de una recopilación de trabajos variopintos, reunidos entre unas tapas. La totalidad de las contribuciones fueron encargadas y escritas para intentar hacer una aproximación lo más completa posible, y por ello cubren de lo particular a lo general, de lo anecdótico a las situaciones generales. Así se parte del propio Departamento, con recuerdos muy personales de algunos de sus miembros, pasando por la historia de las mujeres en el mismo o su producción científica. Pero se tocan aspectos más variados: la evolución del papel de la mujer dentro de la Arqueología española, las nuevas ideas sobre los estudios de género o un muy cuidado trabajo sobre la imagen de las arqueólogas en los medios de comunicación, en particular el cine (al fin y al cabo uno de sus personajes da nombre a la exposición y al libro). Se trata en todos los casos de aportaciones de gran calidad, muchas con aspectos nuevos y sobre todo con sugerencias para la investigación, no para empezar en el futuro sino ya mismo. Esta obra va dirigida, por los temas tratados, a un público muy amplio, más allá de la Arqueología. Esperamos que sea acogida con el interés que merece, y que pronto podamos contar con nuevas actividades de Espiera, que sin duda tendrán el alto nivel de ésta.

La Cañada, 18 de febrero de 2014

Carlos Gómez Bellard
Director del Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

PRESENTACIÓ

Qui no recorda el primer dia de classe a la universitat? Nervis, gent nova, ganes d'aprendre i, sobre la tarima, eixos grans desconeguts: els professors. Classes, treballs, exàmens, tutories... sempre amb certa distància. I arriba el moment en què fan la gran pregunta: *algú vol vindre a excavar?* I és aleshores quan canvia tot. Matinar, cuinar, viatjar, intercanviar experiències, dormir... Compartir el dia a dia durant unes setmanes, inclús mesos, acaba fent que la relació professor-alumne experimentada a la universitat esdevinga una relació gairebé familiar. I a poc a poc el vincle es consolida. Formes part d'equips d'investigació, et relaciones amb la resta del departament... I passen els anys, i et preguntes com van viure totes aquestes experiències aquelles persones que vas trobar-te a la tarima aquell primer dia.

Són moltes les històries i anècdotes que hem sentit al nostre Departament. Històries que parlaven sobre persones que mai no havíem conegut. I la curiositat ens va impulsar a conèixer-les, a indagar en el seu treball, les seues relacions, les seues grans aportacions a l'Arqueologia. Des del primer moment es va fer palès que, com ocorre en tots els àmbits, els homes tenien sempre major protagonisme i reconeixement. Què hi havia, però, de les dones? Així va nàixer el projecte *Desmuntant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat*, una manera de reconèixer la imprescindible tasca de les dones al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València.

Iniciàrem aleshores un procés de recuperació de testimoniatges orals i fotogràfics i de recerca bibliogràfica. I embastàrem, així, els retalls d'una història que es plasmà en una exposició fotogràfica, un documental i unes conferències que tingueren lloc a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València al novembre de 2012.

Com a col·lectiu preocupat per compartir coneixements arqueològics, consideràrem que el pas següent havia de ser deixar constància d'aquest treball. I fruit d'això és la present monografia que, de la mateixa manera que el projecte de 2012, ha estat finançada per les Ajudes a Associacions i Col·lectius d'Estudiants de la Universitat de València per a la realització d'activitats socioculturals (cursos 2011/2012 i 2012/2013) convocades pel Servei d'Informació i Dinamització dels Estudiants (SeDI).

Aquest treball, però, no pot entendre's sense la col·laboració de tot un seguit de persones i institucions a les quals volem mostrar el nostre agraïment. Al deganat de la Facultat de Geografia i Història per l'aportació d'espais per a la realització de totes les activitats. A la Unitat d'Igualtat i el Taller d'Audiovisuals (TAU) de la UVEG per la facilitació d'informació i material fotogràfic. Al Jardí Botànic i el centre cultural La Nau de la Universitat de València per la cessió d'immillorables instal·lacions per a l'enregistrament del documental. Al Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València per les valuoses aportacions, en concret a M. Jesús de Pedro per il·lustrar amb històries i anècdotes les fotografies; a Bernat Martí per col·laborar amb els seus records; i, en especial, a Helena Bonet per facilitar-nos l'accés a l'arxiu fotogràfic del SIP i compartir amb nosaltres les seues vivències.

A Paula Jardón i Begonya Soler per oferir-nos una visió diferent de l'Arqueologia.

A Aida Vizcaíno i Yaiza Pérez, d'Eixam. Estudis Sociològics, per les hores i hores invertides amb nosaltres en la recuperació de la memòria oral del Departament. A la Taca Films, especialment a Josep Pitarch, pel gran esforç i els bons resultats obtinguts malgrat les nostres presses. A Carles Rodrigo, per ser artífex de la imatge del projecte (i perquè quan estigues maquetant aquesta pàgina, nosaltres estarem de celebració!).

A M. Ángeles Vall i Rosa Enguix, perquè les seues vides també formen part d'aquestes línies. A Amparo Álvarez i tota la família d'Olimpia Arozena. A Núria Tarradell.

A Mireia López-Bertrán, Margarita Díaz-Andreu i Paloma Berrocal per la seua entusiasta col·laboració. Als mitjans de comunicació que difongueren l'esdeveniment a través de la ràdio, la televisió i les xarxes socials: MediaUni, RTVV (quan encara existia un mitjà de comunicació públic i en valencià), AU - Agenda Urbana de Valencia i Tribuna d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, per citar-ne alguns.

A les persones que al llarg d'aquestes dècades han deixat la seua empremta al Departament i que, tal volta, no troben en aquesta monografia el reconeixement que mereixen.

A Yolanda Carrión, David Quixal i Lluís Molina per cedir-nos part del seu arxiu personal. A Concha Francés, Maite Chacón i M. José Miguel per les facilitats i per la seua implicació en el documental. A tots els companys d'Espiera. Compartint Coneixements Arqueològics, perquè els mesos invertits han merescut la pena. A Joan Bernabeu, José Luís Peña, Agustín Díez, Ferran Arasa, Tina Badal, Elena Grau, Teresa Orozco, José Luís Jiménez, Pere Pau Ripollés, Pepe Pérez Ballester, Manolo Pérez Ripoll, Oreto García Puchol, Emili Aura, Carlos Gómez Bellard (i el seu incondicional suport), Valentín Villaverde, Xelo Mata i Carmen Aranegui; a fi de comptes, a tot el personal del Departament de Prehistòria i Arqueologia, perquè han forjat el que som i aquest projecte.

A Gabriela Martín Ávila, Carmen Aranegui i a Mila
Gil-Mascarell, a la que ens haguera agradat conèixer.
Perquè sempre sereu referent.

1. LES DONES EN EL PUNT DE MIRA

EL MIRALL DE LARA CROFT: ARQUEÒLOGUES EN UN MÓN DE FICCIÓ

Antonio Vizcaíno Estevan <antonio.vizcaino@uv.es>

Investigador predoctoral - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

A través de l'anàlisi de pel·lícules i sèries de televisió relacionades amb l'Arqueologia, oferim una classificació dels principals estereotipus associats a les arqueòlogues en el món de la ficció, sovint modelats per un component marcadament androcèntric. A continuació plantejarem una reflexió sobre la responsabilitat que, com a professionals, tenim en la construcció d'aquests estereotipus. **[Cultura de masses, estereotipus, imatge social, arqueòlogues, androcentrisme]**

—*Through the analysis of archaeological films and TV series we define, on the one hand, the main stereotypes female archaeologists are associated with. As we will see, these fictional characters are very often shaped by male-centred discourses.*

On the other hand, we will discuss our professional responsibility in the construction of these stereotypes. [Popular culture, stereotypes, social image, female archaeologists, androcentricity]

En una escena de la sèrie de televisió *Stargate: SG-1*, sorgida arran de l'exitosa pel·lícula *Stargate* (1994), la neboda de l'arqueòloga Catherine Langford li confessa a Daniel Jackson, també arqueòleg: *Sempre el vaig imaginar com una mena d'Indiana Jones amb fuet i pistola, perseguint als dolents per un temple antic* (8x19, 00:03:27-40). En un context molt diferent, el sacerdot Matt Gutiérrez, protagonista de *The Body* (2001) afirma que tot allò que coneix sobre l'arqueologia ho sap -malgrat tindre un màster en història romana- gràcies a *Discovery Channel*.

Més enllà del sarcasme d'una profecia autocomplida, aquestes dues situacions no fan sinó incidir en una realitat evident: que la imatge que la societat té sobre l'arqueologia està majoritàriament modelada pels mitjans de comunicació. Encara més, ha estat el món de la ficció el que ha popularitzat tota una sèrie d'estereotipus sobre els arqueòlegs que han acabat per assentar-se en l'imaginari col·lectiu (Holtorf 2007a). I parlem intencionadament d'arqueòlegs, en masculí, perquè no cal fer una anàlisi en profunditat sobre els productes de la cultura de masses per descobrir que la imatge dominant és la masculina.

La societat ha assimilat aquesta preponderància, cosa que, d'altra banda, no ha de resultar-nos contradictòria atés el component marcadament androcèntric de la societat i la cultura occidentals (Pretzsch 1999; Zorpidou 2004). En un estudi portat a terme en el *Queens College* de Nova York, es demanà als estudiants de les classes introductòries d'arqueologia que dibuixaren un arqueòleg (amb

l'avantatge de l'ambigüitat de gènere de l'anglès: *an archaeologist*) i la immensa majoria, dones incloses, dibuixaren un home, preferentment amb barba, ulleres i amb vestimenta d'estil colonial (De Boer 1999). Altres estudis de públic, més ambiciosos en els objectius i en les mostres, assenyalen que una de les imatges més freqüentment associades a l'arqueologia és Indiana Jones (Balme i Wilson 2004), un home. A banda de servir d'inspiració per a molts altres personatges de ficció -i de no ficció-, l'èxit particular d'Indiana Jones ha contribuït, sense dubte, a fixar la idea de l'arqueòleg en masculí.

De tota manera resulta il·lògic considerar que la imatge predominantment masculina que existeix sobre l'arqueologia siga conseqüència exclusiva dels ideals construïts al món de la ficció. En la pràctica arqueològica mateixa la cara visible ha estat des d'un principi la dels homes: ells han controlat la professió i s'han convertit en la representació pública del treball i la investigació arqueològica (Zorpidou 2004), la qual cosa no vol dir que les dones no hagen tingut una funció ni hagen contribuït de manera decisiva en la definició de la professió, sinó que, simplement, no els hi ha estat reconegut (Díaz-Andreu 2005).

En aquest sentit, hem de tindre en compte que tradicionalment -i sovint també hui en dia- els treballs que es desenvolupen a l'aire lliure i requereixen d'un esforç físic han estat associats als homes; és el cas de l'arqueologia, que continua sent percebuda com una professió bàsicament de camp (Gero 2008). Malgrat la complexitat del seu mètode de treball, la idea més habitual ha estat la de considerar l'excavació com a part imprescindible, ineludible i pràcticament monopolitzadora de la pràctica arqueològica (Tejerizo 2011). I segurament ha estat així perquè esdevé l'excusa perfecta per a situar el punt de referència en l'exterior i, consegüentment, incorporar els components d'aventura i exotisme tan vinculats a l'arqueologia romàntica i tan efectius en la construcció d'històries.

Sense cap mena de dubtes ha estat la indústria cinematogràfica la que millor ha sabut rendibilitzar les possibilitats narratives de l'arqueologia. Tot el món ha vist o sentit parlar de grans títols com *Indiana Jones*, *The Mummy*, *Stargate*, etc., on els protagonistes són majoritàriament homes; però també hi ha produccions d'èxit protagonitzades per dones. Lara Croft, personatge principal d'un videojoc i dos llargmetratges, ha estat la més popular de totes elles, però hi ha d'altres exemples. Quina imatge s'ha transmés sobre elles al món del cinema? Hi ha elements que les singularitzen? O, per contra, segueixen els models masculins?

A continuació proposem una classificació dels principals estereotipus associats a les arqueòlogues en les pel·lícules i les sèries de televisió¹. L'estudi de la imatge de l'arqueologia en la cultura de masses ha vingut desenvolupant-se des de fa dècades, especialment al món anglosaxó, i hui en dia continua a ser una via d'estudi habitual dins

la corrent de l'anomenada arqueologia Pública². Alguns dels autors han proposat categoritzacions de temes i estereotipus que nosaltres hem pres com a referència (Ascher 1960; Russell 2002; Holtorf 2007a; McGeough 2006).

Abans d'entrar en l'anàlisi, però, convé tindre en compte un parell de qüestions: en primer lloc que el concepte d'arqueologia que utilitzem quan ens movem en l'àmbit de la cultura de masses és prou ample i dona cabuda a visions molt dispars; podríem dir que l'element comú a tots ells és la vinculació al registre arqueològic, bàsicament als objectes. En segon lloc, que els estereotipus que definim no són tancats, ni tan sols incompatibles, sinó que, més bé al contrari, els personatges poden compartir característiques de models diferents.

AVENTURERES I CAÇA-TRESORS

Aquest és, sense cap mena de dubte, l'estereotipus dominant, popularitzat arran de les primeres pel·lícules d'Indiana Jones en els anys 80 del s. XX³. Tot i que actualment no es posa en dubte que aquesta és una visió desfasada de l'arqueologia, allò ben cert és que és la que més i millor ha estat acceptada en l'imaginari col·lectiu. És més, no només les pel·lícules i les sèries de televisió reproduïxen aquesta idea, sinó també els documentals, els còmics, els videojocs, les revistes, etc. Inclús podríem preguntar-nos fins a quin punt eixa imatge ha influït dins el col·lectiu professional de l'arqueologia (Colley 2005).

1) Han estat analitzades un total de 28 pel·lícules i sèries de televisió buscades intencionadament en funció de la presència de dones com a protagonistes i com a personatges secundaris. Tant en la següent relació com al llarg del treball farem servir els títols originals: *The Sphinx* (1981), *Indiana Jones: Raiders of the Lost Ark* (1981), *Indiana Jones and the Temple of Doom* (1984), *Appointment with Death* (1988), *Indiana Jones and the Last Crusade* (1989), *Stargate* (1994), *The English Patient* (1996), *The Fifth Element* (*Le Cinquième Élément*) (1997), *Stargate: SG-1* (1997-2007), *The Mummy* (1999), *The Seventh Scroll* (1999), *Relic Hunter* (1999-2002), *Lara Croft: Tomb Raider* (2001), *The Body* (2001), *The Mummy returns* (2001), *Lara Croft: The Cradle of Life* (2003), *Timeline* (2003), *Alien vs Predator* (2004), *National Treasure* (2004), *Lost* (2004-2010), *Bones* (2005-), *The beautiful somewhere* (2006), *Treasure Raiders* (2007), *The Lost Treasure of the Grand Canyon* (2008), *The Librarian: The Curse of the Judas Chalice* (2008), *The Mummy: Tomb of the Dragon Emperor* (2008), *Les aventures extraordinaires d'Adèle Blanc-Sec* (2010) i *Prometheus* (2012).

2) Sobre la representació de l'arqueologia al cinema i la televisió veure Ascher 1960; Bathurst 2000-2001; Ascheron 2004; Zorpidou 2004; Colley 2005; Almansa 2006; McGeough 2006; Holtorf 2007a i 2007b; Breger 2008; Marwick 2010; Carvajal, Hernando, Soto y Tejerizo 2011; Tejerizo 2011; Martin-Stone 2012; Ruiz Zapatero 2012; Vizcaino Estevan 2013.

L'èxit de l'arqueòleg aventurer s'ha de posar en relació amb la seua connexió amb l'arquetipus de l'heroi de la cultura occidental (Zorpidou 2004; McGeough 2006). El caràcter marcadament masculí de l'heroi occidental, però, no ha estat obstacle per a que també hagen sorgit arqueòlogues-aventureres, entre les quals Lara Croft ocupa la primera plana. La que va començar sent protagonista d'una extensa sèrie de videojocs iniciada el 1996, ha acabat transcendent les seues fronteres fins a convertir-se en una autèntica icona (Pretzsch 1999). De fet Lara Croft ha esdevingut el mirall en el qual altres personatges han volgut veure's reflectides, com ara Sydney Fox, de la sèrie de televisió *Relic Hunter* (1999-2002) o Adèle Blanc-Sec, de la pel·lícula *Les aventures extraordinaires d'Adèle Blanc-Sec* (2010).

Totes elles comparteixen un tret fonamental: es reconeixen a sí mateixes en l'aventura, on posen de manifest la seua bona forma física, el domini de les armes i la seua facilitat per seguir pistes i superar tots els perills possibles. Eixes habilitats físiques no es contradueixen, en qualsevol cas, amb una capacitat intel·lectual que els permet resoldre complexos enigmes i parlar les llengües més inversemblants (McGeough 2006).

Tot i que aquestes arqueòlogues-aventureres apareixen vinculades a l'arqueologia, en cap moment són considerades arqueòlogues, com tampoc apareixen pràcticament escenes on el treball arqueològic pugui ser identificat. De fet podríem dir que, sota la perspectiva actual, estarien en el límit de la legalitat. Es produeix, en aquest sentit, un allunyament entre arqueologia i ciència, a diferència del que veurem en altres estereotipus. Així, en *Les aventures extraordinaires d'Adèle Blanc-Sec* es diu: *Andrej Svorovski estava completament boig per la ciència, mentre Adèle Blanc-Sec preferia emprendre noves aventures no massa perilloses però sí prou exòtiques, atès que el seu editor [Adèle oficialment és periodista] l'havia enviada a Perú amb la intenció de desvelar el secret dels últims*

inques (00:10:01-10). Inclús Sydney Fox, professora universitària d'antropologia, no se sent còmoda en l'Acadèmia. Sembla com si allò institucional i científic els resultés restrictiu (Tejerizo 2011).

Efectivament, en aquestes pel·lícules l'arqueologia esdevé una simple recuperació de relíquies que sovint es fa a costa dels jaciments arqueològics i de les comunitats locals. L'objecte adquireix valor per sí mateix (Carvajal *et al.* 2011) i d'ell se'n deriva un poder sobrehumà que només els i les protagonistes saben controlar en positiu. I, de fet, ací rau la diferència entre l'arquetipus de l'aventurer i els enemics, és a dir, entre els caça-tresors "bons" i els "dolents": mentre els primers rescaten objectes per a restablir l'ordre en una situació que havia esdevingut anòmala i perillosa, els segons busquen el benefici econòmic o el compliment d'uns plans perversos contra la humanitat⁴. Així, Lara Croft s'apodera del triangle de llum (*Lara Croft: Tomb Raider*, 2001) i de la caixa de Pandora (*Lara Croft: The Cradle of Life*, 2003) per evitar que la humanitat siga destruïda; Adèle carrega des d'Egipte fins a París la mòmia del metge de Ramsés II per tal de posar fi a la malaltia de la seua germana⁵, etc.

Tal i com comentàvem al principi, existeix una clara correspondència entre els atributs de l'arqueòloga-aventurera i els de l'heroi de ficció, raó per la qual, en ocasions, s'ha pogut veure a aquesta com a representació d'una forma d'apoderament i llibertat personal, especialment en el cas de Lara Croft: la dona aguerrida, independent, segura de sí mateixa, que no tem el perill i sobreviu amb facilitat en un món dominat per homes (Pretzsch 1999; Mikula 2003). Tanmateix, eixa vessant més activa, que es correspon a les clares amb l'ideal masculí, es combina amb una vessant femenina definida per la sensualitat i l'erotisme (FIG. 1). Realment Lara Croft, com les altres protagonistes, són homes amb façana de dona; una façana traduïda en un cos hipersexualitzat que les converteix en objecte de desig (Pretzsch 1999; Zorpidou 2004). El cas de Lara Croft és evident per l'exageració de les seues corbes, però també les altres participen d'eixa sexualitat en escenes de dutxa i roba interior, inclús en el seu uniforme habitual, que podríem definir com "neo-colonial sexi"; un fenomen que, en canvi, no es produeix quan els protagonistes són homes.

Tot açò evidencia a les clares el pes de la visió masculina i heterosexual en la definició d'aquestes arqueòlogues de ficció, doncs admeten, d'una banda, la identificació amb els trets masculins de l'heroi i, d'altra, el plaer visual del cos femení com a objecte sexual (Zorpidou 2004).

ARQUEÒLOGUES SAPIENTS

Existeix una imatge associada a l'arqueologia que ha estat prou recurrent en els *mass media* i que podria associar-se a la idea estereotipada del professor universitari. Personatges com Daniel Jackson en *Stargate*, el Dr. Cornelius en *Planet of the Apes* (1968),

³ Abans dels 80 l'arqueòleg apareixia en el cinema com un personatge desprotegit, sovint necessitat de l'ajuda d'un vertader heroi (McGeough 2006). Malgrat els canvis induïts per la figura d'Indiana Jones, aquesta idea ha continuat present en alguns personatges, com veurem més endavant.

⁴ De totes les pel·lícules analitzades només en una d'elles hi ha una arqueòloga "dolenta": Elsa Schneider, que treballa al servei dels nazis en *Indiana Jones and the Last Crusade* (1989). En la resta de casos els enemics caça-tresors són sempre homes. De tota manera convé assenyalar que l'arqueòleg sol ser una figura valorada positivament en la cultura de masses, a diferència d'altres, com el científic "de laboratori", que sol tindre una càrrega prou negativa. Per això és poc habitual que l'arqueòleg aparega encarnant la figura de l'enemic (Holtorf 2007a).

⁵ Adèle saqueja una tomba egípcia però es veu legitimada per les seues bones intencions; en canvi el professor Dieuleveult, qui tracta d'impedir l'espoli, assumeix el rol de dolent i principal enemic.

el professor Henry Jones en *Indiana Jones and the Last Crusade* (1989) o Nigel Bailey en la sèrie *Relic Hunter*, encaixen en aquesta idea (Holtorf 2007a). La versió femenina, però, sembla no ser tan freqüent: del repertori de pel·lícules analitzades només n'hem pogut associar dos casos, Evelyn Carnahan en *The Mummy* (1999) i Erica Baron en *The Sphinx* (1981).

D'aquest estereotipus hi ha dos trets particularment definitoris. El primer i principal és l'alt nivell de coneixements que posseeixen sobre el passat. Evelyn Carnahan, per exemple, és una autèntica experta en Egipte. Erica Baron, per la seua banda, té una tesi doctoral sobre la poesia amorosa egípcia i desenvolupa la seua nova investigació al museu del Caire on, a més, es permet bromejar sobre l'escassa seriositat amb què la gent valora el seu treball científic: *Quan dic a Boston que sóc egipciòloga, l'únic tema de conversa és el poder de les piràmides* (00:08:54-09:00).

L'altre tret característic és el caràcter vocacional del seu treball, qüestió extensible a la major part dels estereotipus que estem analitzant però que, en aquest cas, es manifesta amb especial rotunditat. Sovint eixa vocació es tradueix en una obsessió per un objecte concret, una mena de recerca vital que acaba no només per sacralitzar l'objecte en qüestió, sinó també a tindre una certa vessant col·leccionista. Per a Evelyn trobar el llibre d'Amon-Ra representa la culminació de la seua dedicació professional però també la il·lusió de la seua vida. En el cas d'Erica la fascinació per Menephta, l'arquitecte de Seti I, i concretament per una estàtua que descobreix de manera casual en un antiquari, esdevé la principal preocupació de la seua particular aventura.

L'interès pels objectes sovint les fa veure's implicades en l'aventura, però no de manera voluntària. De fet, sempre necessiten de l'ajuda de l'heroi. En el cas de *The Mummy* és Rick O'Connell qui compleix eixa funció, esdevenint peça essencial per a l'èxit de la missió; d'una manera semblant, Erica obté la necessària ajuda d'un periodista i del director de la divisió d'antiguitats del govern egipci. Ara bé, en cap cas la missió arribaria a bon port sense els coneixements aportats per elles, tot i que sempre hi ha una segona lectura més negativa que sorgeix arran de la curiositat de les protagonistes. Així, Evelyn és la única que està capacitada per a llegir el llibre d'Amon-Ra però, al mateix temps, és la seua curiositat pel coneixement la que, al remat, fa que es despertin tots els mals, com una mena de nova Pandora.

En essència aquest estereotipus és també una pervivència de l'arqueologia romàntica, concretament de la figura de l'erudit-col·leccionista, si bé hi ha una diferència de base amb l'arqueòloga-aventurera: les seues habilitats són bàsicament intel·lectuals i els objectes tradueixen, almenys sota la seua perspectiva, el valor del coneixement.

ARQUEÒLOGUES DETECTIVESQUES

L'arqueologia ha estat molt freqüentment vinculada al treball detectivesc. La idea de reconstruir els fets a partir d'unes traces materials, de seguir un procés minuciós d'arreglada d'informació i de posar llum en un misteri, n'ha facilitat l'assimilació. No en va, Agatha Christie, l'escriptora per antonomàsia de la novel·la detectivesca, va comparar el mètode de treball dels arqueòlegs amb el dels detectius (Holtorf 2007a).

Aquesta concepció ha estat molt habitual en documentals i docurealities sobre arqueologia, com *Time Team* (1994-2013) o la versió catalana *Sota Terra* (2010-2012). I també en les pel·lícules i sèries de televisió, amb casos on l'arqueologia conflueix

FIG. 1

FIG. 2

amb altres disciplines com la criminologia, l'antropologia forense o inclús el periodisme, de manera que professionals d'un i altre camp col·laboren per tal de solucionar un misteri, generalment un assassinat. Així ocorre, per exemple, en els capítols 4x01 i 4x02 de la sèrie de televisió *Bones* (2005-), on Booth i Bones investiguen la mort d'un professor d'antropologia que dirigia una excavació arqueològica al centre de Londres i amb el qual havien treballat en un cas previ; o en la pel·lícula *The beautiful somewhere* (2006) on l'arqueòloga Catherine Nyland col·labora amb un detectiu per a identificar el cos d'un nadiu americà. En aquestes històries l'arqueologia assumeix una doble funció. D'una banda està l'excavació arqueològica com a escenari del crim, amb la qual cosa les arqueòlogues passen a ser objecte de sospita, com en el cas de Miss Quinton en *Appointment with Death* (1988) -adaptació de la novel·la homònima d'Agatha Christie- o de Vera Waterhouse en *Bones*. D'altra banda, el coneixement del jaciment o d'un objecte arqueològic es converteix en el fil d'Ariadna a través del qual s'acaba resolent el misteri. Així apareix, de fet, en *Bones* o en la ja esmentada *Sphinx*, la protagonista de la qual també encaixaria amb aquest estereotipus detectivesc.

ARQUEÒLOGES SCI-FI

En el món del cinema existeix un nodrit grup d'arqueòlogues que podríem definir de "ciència ficció", en el sentit més pur del terme: ciència, perquè invariablement les protagonistes d'aquestes històries són considerades científiques; i ficció, que és la que, al remat, converteix l'arqueologia en una disciplina prou allunyada de les seues pretensions reals.

Efectivament, en aquestes pel·lícules l'arqueologia es revesteix -inicialment- d'una certa legitimitat acadèmica i científica, manifestada en la pertinença a institucions acadèmiques, com en *Timeline* (2003); en l'escenificació d'excavacions arqueològiques -fins a cert punt fidedignes, almenys en els materials, les ferramentes i la idea del treball en grup- com en l'excavació d'època medieval de *Timeline* o en les exploracions de *Prometheus* (2012); o bé en la referència al caràcter científic de l'arqueologia, com ocorre a *Stargate*, *Alien vs Predator* (2004) i *Prometheus* [FIG. 2].

Les friccions amb la realitat, però, arriben ben prompte. L'arqueologia es posa en relació amb qüestions esotèriques o que se n'ixen de la normalitat: els viatges interestel·lars, els alienígenes, el retorn al passat, etc. Temes recurrents de l'anomenada

"pseudoarqueologia", que continua comptant amb molts seguidors i amb espais privilegiats als mitjans de comunicació (Feder 1984).

Moltes voltes el caràcter extraordinari associat a l'arqueologia es posa en relació amb la seua teòrica capacitat per donar resposta a preguntes transcendents i reflexions filosòfiques. En pel·lícules com *Prometheus* i *Alien vs Predator*, inclús en *Tomb Raider: cradle of life*, es planteja el tema de l'origen de la vida i la humanitat, tot i que des de perspectives diferents. Mentre en la segona entrega de *Tomb Raider* la caixa de Pandora és la clau per entendre el nostre origen -i no és casualitat que la caixa estiga custodiada en un lloc inhòspit al cor d'Àfrica-, en *Prometheus* l'origen de la humanitat es posa en relació amb els alienígenes: estem en 2089 i dos arqueòlegs entenen que el missatge críptic trobat en jaciments de tot el món és una mena d'invitació dels "enginyers" o creadors de la raça humana. Amb l'objectiu de retrobar-se amb ells, un grup de científics inicia l'expedició a un planeta llunyà on Elizabeth Saw, l'arqueòloga protagonista i cap de l'empresa, pretén donar resposta a preguntes essencials: per què els enginyers crearen la humanitat? Per què deixaren eixes pistes? I per què abandonaren als humans? També *Stargate*, *Alien vs Predator* i *The Fifth Element* (*Le Cinquième Élément*, 1997) juguen amb aquests plantejaments, tot vinculant les grans civilitzacions del passat amb el contacte extraterrestre.

Un altre tema clau és la reflexió en torn al temps. En les pel·lícules relacionades amb l'arqueologia és freqüent la construcció d'un *vis-à-vis* passat-present, però en *Timeline* es porta la idea més enllà i es planteja el viatge al passat dels protagonistes mateixos. Potser, a banda del component cinematogràfic, aquest fet pugua entendre's com un joc metafòric -i punyent- del treball arqueològic, de convertir en realitat l'objecte d'estudi: què pot ser més apassionant per als arqueòlegs que viure en primera persona el passat? De fet els protagonistes de *Timeline*, quan arriben al poble de Castlegard en època medieval, comparen, assenten o refuten les seues interpretacions. Ara bé, jugar amb el passat també comporta riscos, inclús la mort⁶. Lligat a tot açò està la qüestió de les contaminacions entre èpoques⁷ i el deure moral de no trastocar el transcurs natural de la història: com a viatgers del temps saben què va succeir en el passat i, per tant, tenen el deure moral de no alterar-ho. Una idea que també apareix reflectida en algun capítol de la sèrie *Stargate: SG-1*.

FIG. 1 La sensualitat és un dels trets que més es ressalta en les arqueòlogues-aventureres. De dalt a baix: Lara Croft (*Lara Croft: The Cradle of Life*, 2003) i Adèle Blanc-Sec (*Les aventures extraordinaires d'Adèle Blanc-Sec*, 2010).

FIG. 2 Arqueòlogues com Elizabeth Saw (*Prometheus*, 2012) protagonitzen pel·lícules on l'arqueologia és part d'una ciència-ficció d'inspiració futurista.

61 La idea del perill de viatjar al passat o de portar el passat al present -o, per extensió, de portar els morts a la vida- és una constant en el món de la ficció sobre arqueologia. Potser la millor exemplificació siguin les pel·lícules sobre mòmies.

71 També en l'afamada sèrie de televisió *Lost* (2004-2010) es juga amb aquesta idea de la mà de l'antropòloga-arqueòloga Charlotte Lewis.

Un últim tema transcendental seria el del conflicte ciència-religió. Convé dir, però, que no és exclusiu de les pel·lícules de ciència-ficció; de fet apareix perfectament representat en la pel·lícula *The Body* (2001) -probablement el film que ofereix una imatge més acurada de la professió- on les hipòtesis d'una arqueòloga israeliana sobre la troballa del cos de Jesús de Natzaret xoquen frontalment amb els interessos de l'Església. Però dins del grup d'arqueòlogues *sci-fi*, és en *Prometheus* on millor es representa eixa dualitat confrontada. Elizabeth Saw és una arqueòloga creient, amb el crucifix sempre a la vista, que sembla estendre la seua fe a tot allò que fa. De fet assumeix la missió com una cosa molt personal, quasi passional, i en part per això alguns dels científics de la missió la menyspreen, considerant-la més una fanàtica que una vertadera científica. Així, un d'ells afirma: *Tenen cap argument que li done suport? No sé, si estan disposats a carregar-se tres segles de darwinisme...* (00:19:46-52). En ella ciència i religió juguen una batalla que es manifesta especialment en els moments més crítics: és el seu esperit científic el que li fa plantejar-se preguntes i buscar respostes, però quan la situació es desestabilitza i arriba a ser extrema, la ciència deixa pas a la fe.

En definitiva, en l'estereotipus de les arqueòlogues *sci-fi* l'arqueologia s'entén com una ciència que pretén donar resposta a grans enigmes, a preguntes d'abast universal que, en cas de ser contestades, poden tindre conseqüències transcendents per al conjunt de la humanitat. Però, com és d'esperar, eixes preguntes sempre acaben sense resposta, la qual cosa sol ser extensible a tots els estereotipus que estem analitzant: en *Prometheus* els "enginyers" resulten no ser tan receptius com s'esperava; en *The Body* les restes que teòricament demostren que el cos trobat és el de Jesús de Natzaret són destruïdes per interessos religiosos, etc. Com bé diu Lara Croft quan opta per no obrir la caixa de Pandora: *hi ha coses que ningú hauria de trobar* (01:41:49-52).

AJUDANTS I COMPLEMENTS ARQUEOLÒGICS

Finalment hi ha un grup de personatges -no necessàriament arqueòlogues o vinculades a l'arqueologia- que formen part de les missions o aventures, voluntàriament o involuntària, i que hem classificat en dos subgrups en funció del rol actiu o passiu que adopten: d'un costat estan les ajudants i, d'altre, els complements arqueològics. En el primer grup estarien aquelles que participen de l'acció, sovint activament, però sobre les quals no recau el protagonisme "arqueològic". Seria el cas de Susan Jordan en *The Lost Treasure of the Grand Canyon* (2008), la filla de l'arqueòleg extraviat; o Katharine Clifton en *The English Patient* (1996), casada amb un dels membres del grup d'exploració del desert d'Egipte, entre els quals també hi ha un arqueòleg. Però hi ha, també, les que assumeixen un rol passiu i acaben constituint més un problema que una ajuda. Són la representació ideal de la dona feble i

FIG. 3

en perill constant que ha de ser rescatada per l'heroi (normalment l'arqueòleg-aventurer), del qual acaba sent totalment dependent. Fins a cert punt aquesta situació l'hem vista reflectida en altres estereotipus, com el de l'erudita-col·leccionista, si bé en eixe cas les mancances físiques es veuen complementades per les aportacions intel·lectuals. En el cas dels complements arqueològics la situació és francament diferent: les seues aportacions són més bé limitades i sempre de caràcter esporàdic, fins el punt que, quan es produeixen, són celebrades per l'heroi amb un to clarament paternalista. Marion Ravenwood (*Indiana Jones: Raiders of the Lost Ark*, 1981) i, sobretot, Willie Scott (*Indiana Jones and the Temple of Doom*, 1984) en són un exemple: es veuen involuntàriament immiscides en les aventures i pràcticament van a la deriva al llarg de tota la història (FIG. 3). La mateixa situació es dona en *Treasure Raiders* (2007), on Masha Bolkov, la bibliotecària sempre maquillada i escotada, forma part de l'aventura però es dedica a callar i escoltar les converses dels especialistes -homes- i a protagonitzar una única intervenció de profit, després de la qual afirma: *només calia un toc femení* (01:06:13-19).

Ajudants i complements arqueològics evidencien, en qualsevol cas, la idea de dependència i l'aportació del factor romanç que tantes voltes acaba associat a les dones en el cinema.

FIG. 3 De dalt a baix: Willie Scott (*Indiana Jones and the Temple of Doom*, 1984) i Marion Ravenwood (*Indiana Jones: Raiders of the Lost Ark*, 1981) responen a l'ideal de dona en perill rescatada per l'heroi, en aquest cas Indiana Jones.

CONCLUSIONS

Les arqueòlogues, com hem vist, tenen el seu lloc en l'arqueologia de ficció, on assumeixen una certa diversitat de rols com a resultat de maneres molt distintes d'entendre la pràctica arqueològica.

No hi ha dubte que en el món de la ficció domina una imatge desfasada i poc acurada de l'arqueologia, que té més a veure amb l'evocació d'una idea assentada i acceptada en l'imaginari que amb una realitat professional perceptible (Holtorf 2007). El protagonisme dels objectes arqueològics en qualitat de relíquies i tresors -sovint valoritzats econòmicament-; la falta de professionalització -en molt poques pel·lícules es parla d'arqueòlegs o arqueòlogues pròpiament dits- i la consegüent *hobbyfització* de l'arqueologia; la vinculació amb la dimensió paranormal... i moltes altres qüestions, contribueixen a desdibuixar la funció real dels i les arqueòlogues (Tejerizo 2011).

Paral·lelament, si analitzem el paper que s'hi atribueix a les dones en la professió, observem que, fins a cert punt, existeix una equivalència amb els homes. Tanmateix, aquesta relativa equivalència no s'entén en termes d'igualtat, sinó més bé al contrari: és el component androcèntric el que determina que existeixen uns estereotipus entre les arqueòlogues que són, en realitat, màscares en femení col·locades sobre ideals masculins (Zorpidou 2004). Tot i això, els personatges femenins disposen d'una sèrie de trets definitoris que els allunyen, encara que mínimament, de les versions masculines. El primer i més evident és la sensualitat -quan no sexualitat-, atribuïda pel simple fet de ser dones; en la major part de les pel·lícules les protagonistes són joves (Martin-Stone 2012) que llueixen un cos ajustat a l'ideal femení occidental (Pretzsch 1999) i protagonitzen, en més d'una ocasió, escenes tòrrides de dutxa i roba interior. El segon tret definitori és el seu caràcter dependent: excepte les arqueòlogues aventureres i algun altre cas aïllat, la majoria dels personatges femenins no es valen per sí mateixos, sinó que necessiten l'ajuda de l'heroi. És cert que alguns personatges masculins també adopten eixa posició de dependència, com l'informàtic i el majordom de Lara Croft, l'ajudant de Sydney Fox o Daniel Jackson en *Stargate*; tanmateix, ells sempre complementen les seues mancances amb alguna habilitat intel·lectual, mentre que entre les dones no sempre és així: hi ha, com hem vist, un estereotipus que les presenta pràcticament com a complement de l'heroi, un simple apèndix. Existeix, per tant, un clar component sexista que es manifesta en els diversos estereotipus analitzats. Sempre hi ha, però, notables excepcions en un i altre sentit: en *The Body* no només es mostra una visió molt acurada de l'arqueologia des del punt de vista del mètode i les tècniques de treball, dins i fora de l'excavació -per cert, una excavació d'urgència- sinó que, a més, està protagonitzada per una arqueòloga. És evident que aquestes imatges i tòpics mostrats als mitjans de comunicació modelen la manera en què

la societat entén l'arqueologia, de la mateixa manera que és la societat qui fomenta la perpetuació d'eixos estereotipus. Inclús més enllà de la ficció, molts dels mitjans de comunicació que es pressuposen rigorosos, com ara la premsa i alguns dels productes de televisió -noticiaris i documentals-, continuen a reproduir tòpics que són propis de la ficció. Quina és la nostra responsabilitat en tot açò?

És cert que existeix una preocupació per la imatge que es construeix sobre la professió en la cultura de masses; una preocupació que no sol anar més enllà de la crítica i el rebuig automàtic. Evidentment l'anàlisi i l'estudi de la imatge i les percepcions de l'arqueologia són fonamentals, però convindria anar més enllà del debat sobre el benefici o el perjudici d'aquestes imatges i tractar d'entendre per què sorgeixen, quines són les raons del seu èxit, les idees que de veritat transcendeixen en l'imaginari col·lectiu, etc. (McGeough 2006; Marwick 2010).

Encara més, convindria reflexionar sobre l'autoritat i repercussió d'eixes idees i sobre la capacitat de la societat per a distingir entre realitat i ficció. En aquest sentit, Russell assenyala que les professions més recurrents als *mass media* són, precisament, aquelles amb les quals la societat té majors possibilitats de contacte real (Russell 2002, Marwick 2010), siga directament o indirecta: metges, advocats, polítics, policies... Hi ha, per tant, un marge per a l'experiència personal que permet l'espectador o espectadora establir una divisòria entre allò que remet a la ficció i allò que forma part de la realitat. Però, què hi ha de l'arqueologia? Dificilment la societat pot trobar hui en dia un referent real del o la professional de l'arqueologia i, malauradament, la major part de les voltes és fruit del nostre desinterès. Evidentment una de les solucions que tenim a les nostres mans és millorar la comunicació, fomentar la nostra implicació en els mitjans de comunicació per oferir una imatge més acurada. No obstant això, la via preferent hauria de ser la de començar a canviar les coses des de dins per a projectar-les cap a fora; delimitar, en definitiva, la nostra funció social, fet que passaria per defensar una arqueologia més inclusiva i oberta, partidària d'un apropament real a la societat i que pose de manifest les seues possibilitats d'acció, entre d'elles la millora de la vida de les persones, tal i com s'ha vist en projectes de tot el món (Schücker 2012). Potser aleshores, quan la societat pugui experimentar de primera mà la implicació de (i en) l'arqueologia, podrà tindre un referent real del nostre treball. Tot açò, però, implica un exercici d'autocrítica que no sempre estem disposats a realitzar.

BIBLIOGRAFIA

- ALMANSA, J. (2006): La imagen popular de la arqueología en Madrid, *Arqueoweb* 8(1).
- ASCHER, R. (1960): Archaeology and the public image, *American Antiquity* 25(3), 402-403.

- ASCHERSON, N. (2004): Archaeology and the British media, *Public Archaeology* (N. Merriman, ed.), Londres, 145-158.
- BALME, J; WILSON, M. (2004): Perceptions of Archaeology in Australia amongst educated young Australians, *Australian Archaeology* 58, 19-24.
- BATHURST, R. R. (2000-2001): Keeping Up with the Joneses: addressing aspects of archaeological representation, *Nexus* 14, 1-10.
- BREGER, C. (2008): Digital digs, or Lara Croft replaying Indiana Jones. Archaeological tropes and “colonial loops” in new media narrative, *Aether. The Journal of Media Geography* 11, 41-60.
- CARVAJAL, A.; HERNANDO, C.; SOTO, M. de los R.; TEJERIZO, C. (2011): El síndrome de Indiana Jones. La imagen social del arqueólogo, *Estrat Crític* 5(3), 38-49.
- COLLEY, S. (2005): Consumer’s choice and Public Archaeology in and beyond the Academy, *Australian Archaeology* 61, 56-63.
- DeBOER, W. R. (1999): Metaphors we dig by, *Anthropolgy News* 40(7), 7-8.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2005): Spanish women in a changing world. Strategies in the search for self-fulfilment through antiquities, *Excavating women. A history of women in European Archaeology* (M. Díaz-Andreu, M. L. Stig Sørensen, eds.), Londres, 123-142.
- FEDER, K. L. (1984): Irrationality and popular Archaeology, *American Antiquity* 49, 525-541.
- GERO, J. M. (2008): Excavation bias and the woman at home ideology, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 5(1), 37-42.
- HALL, M. A. (2004): Romancing the stones: Archaeology in popular cinema, *European Journal of Archaeology* 7(2), 159-176.
- HOLTORF, C. (2007a): *Archaeology is a brand! The meaning of Archaeology in contemporary popular culture*, Oxford.
- HOLTORF, C. (2007b): An Archaeological fashion show: how archaeologists dress and how they are portrayed in the media, *Archaeology and the Media* (M. Brittain, T. Clark, eds.), Walnut Creek, 69-88.
- MARTIN-STONE, K. (2012): *The ethics of portraying archaeology on screen* (Directed Studies), Adelaida.
- MARWICK, B. (2010): Self-image, the long view and archaeological engagement with film: an animated case study, *World Archaeology* 42(3), 394-404.
- MIKULA, M. (2003): Gender and videogames: the political valency of Lara Croft, *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* 17(1), 81-87.
- McGEOUGH, K. (2006): Heroes, Mummies and Treasure: Near Eastern Archaeology in the Movies, *Near Eastern Archaeology* 69 (3-4), 174-185.
- PRETZSCH, B. (2010): *A Postmodern Analysis of Lara Croft: Body, Identity, Reality* (recurs online), <http://www.cyberpink.de/laracroft/LaraCompleteTextWOPics.html> (última consulta 25-XI-2013).
- RUIZ ZAPATERO, G. (2012): Presencia social de la arqueología y percepción pública del pasado, *Construcciones y usos del pasado. Patrimonio arqueológico, territorio y museo* (C. Ferrer García, J. Vives-Ferrándiz Sánchez, eds.), Diputació de València, 31-73.
- RUSSELL, M. (2002): “No more heroes any more”: the dangerous world of the pop culture archaeologist, *Digging Holes in Popular Culture: Archaeology and Science Fiction* (M. Russell, ed.), Oxford, 38-56.
- SCHÜCKER, N. (ed.) (2012): *Integrating Archaeology. Science - Wish -Reality. Social Role, Possibilities and Perspectives of Classical Studies*, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt.
- TEJERIZO, C. (2011): Arqueología y cine: distorsiones de una ciencia y una profesión, *El Futuro del Pasado* 2, 389-406.
- VIZCAÍNO ESTEVAN, A. (2013): Arqueología y sociedad, *Arqueología Pública en España* (J. Almansa, ed.), Madrid, 315-36.
- ZORPIDOU, S. (2004): The public image of the female archaeologist. The case of Lara Croft, *The interplay of Past and Present* (H. Bolin, ed.), Huddinge, 101-107.

HISTORIA DEL ESTUDIO DEL GÉNERO EN ARQUEOLOGÍA

Margarita Díaz-Andreu (m.diaz-andreu@ub.edu)
ICREA Research Professor
ICREA - Universitat de Barcelona

Este artículo sintetiza la historia del estudio de género en Arqueología, empezando por los orígenes del término, que se hallan en la psiquiatría y data de los años cincuenta, se populariza en los años sesenta para ser aceptado en los setenta en la antropología y en los ochenta en la arqueología. Tras el análisis de los comienzos en la Arqueología prehistórica en Estados Unidos y en Escandinavia, se relata cómo esta perspectiva llegó también a la arqueología clásica. En un último apartado se detalla la evolución de los primeros estudios encuadrados en la arqueología de género en España. **[Género, Historia de la Arqueología del género, España]**

—This article gives an overview of the history of gender archaeology. It starts by looking at the origins of the term, which we find in psychiatry in the 1950s. The concept of gender became known in the 1960s, was received in anthropology in the 1970s and in archaeology in the 1980s. I will explain about the earliest projects dealing with gender in the United States and in Scandinavia, first in the field of prehistory and then in Roman and medieval archaeology. In the last section of this work an overview of the first developments of gender archaeology in Spain is provided. **[Gender, History of gender Archaeology, Spain]**

EL ORIGEN DEL INTERÉS EN EL GÉNERO

El concepto de género surgió a finales de los años cincuenta dentro del campo del psicoanálisis con los trabajos de John Money (1921-2006), un psiquiatra neozelandés que trabajaba en la Universidad de John Hopkins (Baltimore) en los Estados Unidos. Él fue el creador de términos como género (*gender*) y papel del género (*gender role*), llevando su significado más allá de lo puramente sexual. Money entendía el género como identidad en la que influyen factores como lo social, la percepción individual y grupal, y la importancia del comportamiento en la construcción del género de cada individuo. El neozelandés defendía que la identidad de género era aprendida y no innata a las personas llevándole en ocasiones a recomendar acciones que llegaron a controvertidas y empañaron hasta cierto punto su fama. Su legado, sin embargo, fue de gran importancia como se ve en la difusión que alcanzaron sus ideas dentro de su disciplina y fuera de ella. Así se observa en los trabajos del catedrático de psiquiatría de UCLA Robert Stoller (1924-1991) (Stoller 1964, 1968) y, ya en la década siguiente, en el estudio de la socióloga británica Ann Oakley. Esta última explicaba que:

“Sexo” es un término biológico: “género” es psicológico y cultural. El sentido común sugiere que son meramente dos formas de ver la misma división y que alguien que pertenece a, por ejemplo, el sexo femenino automáticamente pertenecerá al correspondiente género (femenino). En realidad esto no siempre es así. Ser un hombre o una mujer, un niño o una niña, está tanto en función del vestido, del gesto, ocupación, red de relaciones sociales y personalidad, como del hecho de poseer unos determinados genitales (...) Esta afirmación bastante sorprendente se sostiene por una serie de hechos. En primer lugar, los antropólogos han documentado una variación muy amplia de las formas en las que culturas diferentes definen el género. Es verdad que cada sociedad emplea el sexo biológico como un criterio para la adscripción del género, pero más allá de este simple punto de partida, no hay dos culturas que concuerden completamente sobre lo que distingue un género del otro. No hace falta decir que cada sociedad cree que sus propias definiciones de género corresponden a la dualidad de sexo biológico (Oakley 1972: 158).

DE LA ANTROPOLOGÍA A LA ARQUEOLOGÍA PREHISTÓRICA

No tuvieron que pasar muchos años antes de que la antropología recogiera el nuevo interés hacia el género y la identidad femenina ya que en 1975, Gayle Rubin, entonces basada en la Universidad de Michigan en Ann Arbor, publicaba un artículo titulado *El tráfico de mujeres: Notas sobre la economía política del sexo*. En este estudio aclaraba ella que *el propósito de este trabajo es llegar a un conocimiento más completo del sistema de sexo/género...* (Rubin 1975: 159), combinando los dos términos probablemente para que sus colegas pudieran entender de lo que estaba hablando. También aparecía en el mismo año el libro *Hacia una antropología de la mujer* (Reiter 1975). Todavía habría de transcurrir una década antes de que estas ideas pasaran a la Arqueología, pese a que en los Estados Unidos ambas materias se estudien en los mismos departamentos.

En los años setenta los arqueólogos estadounidenses estaban estrenando la Nueva Arqueología que había hecho su aparición bajo el liderazgo de Lewis Binford (1931-2011) apenas a mediados de aquella década (Binford 1968). Esta forma de hacer Arqueología contenía varias teorías arqueológicas que compartían un núcleo común en el que hay que destacar la práctica de enfocar los estudios hacia el estudio de las sociedades en su conjunto, enfatizando el papel de la ecología y promoviendo los análisis de cambio social a largo plazo. Muchos años después Elizabeth Brumfield, pese a admitir lo que había supuesto de positivo esta perspectiva, la criticaba duramente alegando que al considerar la sociedad en su conjunto, como un algo indivisible, la Arqueología de ecosistemas (la versión en concreto de la Nueva Arqueología en la que enfocaba su charla) se había olvidado del actor social haciendo invisible las *actividades y contribuciones de grupos concretos de actores sociales como por ejemplo mujeres, campesinos o determinados grupos raciales o étnicos* (Brumfiel 1992: 553).

Un libro que tuvo gran influencia en aquellos años sesenta y setenta fue *Man the Hunter* (El hombre cazador) (Lee, Devore 1968), un volumen que recogía las aportaciones a un congreso de la misma temática en el que antropólogos y arqueólogos trataron de la importancia de la caza en las sociedades cazadoras-recolectoras del presente y del pasado. Si mi recuento no es incorrecto, entre los sesenta y poco participantes sólo había seis mujeres. Varias de ellas estaban casadas con famosos o futuros famosos antropólogos, pero su biografía posterior nos indica que ni ellas en ese momento tenían puestos prestigiosos en la academia, ni nunca los consiguieron. La única excepción entre las participantes fue una mujer latinoamericana, una reconocida antropóloga panameña, que hizo mucho por el patrimonio arqueológico de su país, Reina Torres de Araúz (1932-1982). Dado este contexto no nos tendría que extrañar que en este congreso y sus actas se centraran en el papel del hombre en la caza,

mientras que todo lo referente a la mujer quedaba minimizado y apenas mencionado, empañando por tanto con un acusado sesgo androcéntrico el carácter del encuentro y de la publicación resultante. Como reacción a este evento una mujer, Frances Dahlberg, reunió una serie de contribuciones en un libro titulado *Women the Gatherer* (La mujer recolectora) (Dahlberg 1981). Esta colección de trabajos no sería tan influyente como la anterior, quizá porque la coordinadora del volumen parece que tampoco consiguió un trabajo académico, o por lo menos no lo hizo en una universidad de prestigio. Es importante darse cuenta que es principalmente desde estas últimas desde donde se puede transmitir el conocimiento a las generaciones futuras (sobre todo en un sistema como el estadounidense) y donde las propuestas se refuerzan de una mayor autoridad y por tanto aceptación en la disciplina.

Frances Dahlberg no fue la única en intentar equilibrar la atención, normalmente naturalizada (es decir, no explícita) hacia lo masculino en los estudios prehistóricos. Otras mujeres -casi nunca hombres, a menos que los animara una mujer como en el caso del volumen recién citado- también enfocaron su atención en ellas. Un ejemplo de ello fue el volumen editado por Eleanor Leacock sobre *Los Mitos del Dominio Masculino* (Leacock 1981), un libro de antropología pero que minaba las bases de muchas de las creencias compartidas por los arqueólogos prehistóricos. No ha de sorprender que muchas de estas académicas estuvieran integradas de una manera más o menos activa en el movimiento feminista, en lo que se denomina ahora la segunda ola del feminismo de los años sesenta a ochenta.

A finales de los setenta y en los ochenta vemos unirse a las investigadoras de Estados Unidos otras de Escandinavia y Australia. En el norte de Europa hubo un primer encuentro para tratar estos temas en Noruega en 1979 (aunque tardaría años en ser publicado) (Bertelsen *et al.* 1987). Se escribieron en estos años varios trabajos sobre el papel de la mujer en las sociedades del pasado (Boye *et al.* 1984) (este artículo venía en realidad firmado como “El Grupo de Mujeres de Copenhague”) e investigaciones de carácter historiográfico (Arwill-Nordbladh 1989). El interés por la revisión crítica del papel de la mujer en el pasado también llegó a Australia donde se llevaron a cabo reflexiones sobre la educación universitaria y la investigación (Morgen 1989), y se celebraron reuniones (Balme, Beck 1995, Ducros, Smith 1993). También las hubo en Canadá (Walde, Willows 1991). En los años ochenta en Estados Unidos la aceptación del término género se extendió. El primer artículo en el que he encontrado el término es el de Patricia Rice (1981), pero el de mayor influencia fue el escrito por Margaret Conkey y Janet Spector (1984). Aunque menos conocido, vale la pena también citar el análisis sobre la situación de la mujer en la Arqueología estadounidense realizado por Gero (1983). Años más tarde se publicaría el

libro editado por ella y Conkey en el que catorce autoras analizaban el término de género y la teoría que lo sustentaba, el espacio y las relaciones del género, los aspectos materiales de la producción engenerada, los sistemas alimentarios y el poder desde una perspectiva de género (Gero, Conkey 1991). Muchas de las autoras de este volumen luego continuarían publicando incluso otras colecciones de ensayos ahondando sobre el tema del género (por ejemplo Claassen 1994; Claassen, Joyce 1997; Spector 1993; Wright 1996).

En Inglaterra se organizó una reunión sobre mujeres en Arqueología luego publicada como un número de la revista *Archaeological Review from Cambridge* (Arnold *et al.* 1988) y varios profesores se interesaron en el tema (Barrett 1989; Hodder 1982, 1983). Para poner una nota personal a este recuento, en 1992 asistí a un seminario en Bradford sobre *Mujeres en Arqueología* que por desgracia nunca se publicó. Para entonces ya Roberta Gilchrist había publicado su influyente artículo titulado *¿Una arqueología de mujeres?* (Gilchrist 1991) y preparaba su importante libro sobre la Arqueología de las mujeres religiosas (Gilchrist 1994), y Barbara Bender trataba, como pude comprobar, de género al tratar de la desigualdad social en sus clases en UCL (Bender 1989). Por otra parte, también en Alemania se estaban empezando a organizar las mujeres dentro de la Arqueología celebrándose, por ejemplo, en enero de 1991 una reunión titulada *¿Feminismo y Arqueología?* en Tübingen.

Hacia finales de los ochenta y principios de los noventa había una conciencia muy clara entre las mujeres trabajando en países angloparlantes y en algunos de los europeos de que había una discriminación clara de la mujer en la profesión. De esta efervescencia crítica fui en parte testigo tardío. Ya he comentado las clases de Barbara Bender y la reunión de Bradford. Además, como joven estudiante, y encontrándome en Chicago en 1991 en la reunión de la Asociación de Antropología Americana, me resultó curiosa una llamada a la reunión de mujeres arqueólogas y allí me presenté. En ella se habló de la necesidad de organizar una sesión al año siguiente que terminaría siendo publicada en *Equity Issues for Women in Archaeology* (Nelson *et al.* 1994)¹. Como se había planeado en 1992, en San Francisco, se llevó a cabo la sesión en una sala de las más grandes y llena a reborar de gente. Con la co-autoría de Nuria Sanz presenté en este foro una primera visión sobre la situación de la mujer en la Arqueología en España (Díaz-Andreu, Sanz Gallego 1994). Esta comunicación también la llevaríamos a Santiago de Compostela ese mismo año a un encuentro cuya importancia describo más abajo.

¹ Para un precedente ver Gero *et al.* 1983.

² Más bibliografía en Dixon 2000 y Katz 1995.

³ Ver también Díaz-Andreu 1994.

MUJER, SEXO Y GÉNERO EN ARQUEOLOGÍA CLÁSICA

El feminismo de la segunda ola también sería el contexto en el que varias arqueólogas dedicadas a la Antigüedad y época medieval, tanto en Estados Unidos como en Escandinavia, realizarían críticas sobre las interpretaciones de género en el pasado que entonces eran habituales. El libro que siempre se cita en este sentido es el de Sarah Pomeroy (1975), pero es importante resaltar que éste venía precedido y estuvo continuado por muchos otros (Goodwater 1975; Hallett, Skinner 1997; Just 1975; Lefkowitz, Fant 1975; Ortner 1974; Schaps 1979; Will 1979)². También en Escandinavia, como ocurrió en el caso de las prehistoriadoras, se observa que hubo entre las historiadoras y arqueólogas de la Antigüedad y época medieval una atención especialmente temprana hacia la mujer en el pasado, con publicaciones como las de Fonnesbeck-Sandberg *et al.* (1972) y la de Naess (1974). En el Reino Unido se contaba ya con un par de libros sobre mujeres en la época romana pero escritos desde un punto de vista tradicional y acrítico por autores como Seltman (1956) y Balsdon (1962). Los estudios de esta temática realizados por mujeres comenzaron hacia mediados de los ochenta. Como es hasta cierto punto común en el Reino Unido y sólo hasta cierto punto en Estados Unidos, que la Arqueología clásica y la medieval se estudie en los mismos departamentos que la prehistórica, son mucho mayores las posibilidades de conexión entre arqueólogas dedicadas a diferentes periodos. Es así como en el congreso de Cambridge de mediados de los ochenta que he mencionado anteriormente y que fue publicado en la *Archaeological Review from Cambridge* se encontraran varias arqueólogas medievalistas junto a las dedicadas a las épocas más antiguas (Arnold *et al.* 1988). En la Arqueología romana destaca a partir de finales de los ochenta el trabajo de Lindsay Allason Jones (1989, 1995, 1999), el de Richard Hingley (1990) y Driel-Murray (1994). Hubo un primer artículo sobre la posible existencia de homosexualidad en el mundo romano publicado en 1994 (Matthews 1994).

EL INTERÉS POR LA MUJER Y POR EL GÉNERO EN LA ARQUEOLOGÍA EN ESPAÑA

Para explicar la introducción del concepto de género y el interés en el estudio de la mujer en la Arqueología española comenzaré primero por hablar de la Reunión de Arqueología Teórica (RAT), un evento que pretendía ser la versión española del celebrado e influyente TAG (Theoretical Archaeology Group), pero que sería desgraciadamente único en su serie. Pese a lo efímero del intento de renovación teórica a nivel estatal, este cónclave fue testigo de la primera ocasión en la que nos reunimos las mujeres que entonces estábamos levantando nuestras voces contra la situación de dominación masculina en la Arqueología en España y que proveníamos principalmente de centros de Cataluña, Galicia y Madrid.

Sin duda alguna, de las que nos encontramos en la sesión sobre Arqueología y Mujer, las más numerosas eran las catalanas y a ellas correspondía el mérito de haber sido las primeras en movilizarse en este campo con una posición crítica de marcado corte feminista, reaccionando en contra de las relaciones de desigualdad en la Arqueología de entonces (y en gran parte todavía de hoy en día). Es necesario explicar que entre las componentes de este grupo hubo y hay quien se opuso al término género y optó por definir su labor como Arqueología feminista (Escoriza Mateu 2008; Sanahuja Yll *et al.* 1992). En todo caso, fueron estas arqueólogas basadas en Barcelona las que se adelantaron a las demás en su participación en jornadas organizadas en torno al tema de la mujer (González Marcén, Sanahuja Yll 1987; Sanahuja Yll 1982) y de ellas fueron las primeras publicaciones sobre el tema en España (Argelès *et al.* 1991; Sanahuja Yll 1991; Sanahuja Yll, Picazo Gurima 1989).

En la reunión de Santiago el grupo catalán apabulló con varias comunicaciones demostrándonos su compromiso con el tema: *¿Somos todas hombres?* (Sanahuja Yll, Picazo, Gili, González Marcén, Montón, Rihuete y Colomer) (Argelès *et al.* 1991), *Hacia una arqueología feminista* (Sanahuja Yll *et al.* 1992) y *De la desigualdad a la explotación* (Vila, Argelès 1992). Además el grupo gallego (Álvarez García, Bóveda Fernández, Gómez Sánchez-Albornoz, Vilaseco Vázquez) nos habló de *A muller: ¿sexo secundario?* (Álvarez García *et al.* 1998) y de Madrid Nuria Sanz y yo presentamos los resultados de nuestra investigación originalmente realizada para San Francisco con nuestra presentación *La mujer en la arqueología española* (Díaz-Andreu, Sanz Gallego 1994)³.

Pese a que en aquel momento el clientelismo imperante en la Arqueología española, y quizá la precariedad laboral de gran parte de nosotras, impidió que se establecieran lazos de colaboración entre las distintas partes que allí nos encontramos, esta sesión realizada en Santiago no cayó en balde. Según hemos llegado a saber posteriormente tuvo un impacto esencial en varias de las asistentes, y prueba de ello es que hizo posible que unas pocas de ellas trabajando en museos tomaran conciencia del sesgo androcéntrico en las exposiciones y actuaran para minimizarlo en lo más posible (Hornos, Risquez 2005; Risquez, Hornos 2000).

En aquellos años, de forma paralela a lo que estaba ocurriendo entre las prehistoriadoras, unas pocas arqueólogas clásicas e historiadoras de Antigua también estaban comenzando a desarrollar proyectos de investigación sobre el género, incidiendo en un primer momento en la mujer. En Barcelona mismo, conectada con el grupo de la UAB, Marina Picazo publicaba sobre Arqueología griega (Picazo 1995, 1997). También hay que destacar el grupo de Granada encabezado por Cándida Martínez López (1986, 1990, 1991a, 1991b). En este grupo granadino se inspirarían luego prehistoriadoras que han enfocado muchos de sus estudios en el género como por ejemplo Margarita Sánchez Romero (2000, 2002,

2004). También en Andalucía fue pionero el trabajo de Olga Sánchez Liranzo (1999, 2000a, 2000b, 2001). No hay que confundir en estos años ochenta y noventa (ni posteriormente, claro) estos esfuerzos sobre género y mujer con otros de corte más tradicional que también buscaban encontrar mujeres en el pasado, pero de una forma acrítica, sin plantearse que había que entender los problemas actuales de la mujer en la sociedad y los sesgos de la investigación para poder afrontar un análisis más equilibrado de las mujeres en el pasado. Es decir, no es que las prehistoriadoras y arqueólogas clásicas escribiendo desde la perspectiva del género fueran las primeras en hablar de mujeres puesto que ya muchos lo habían hecho antes (Garrido González 1986; Griñó 1992; Mérida 1894; Vázquez Hoys 1982-83, entre otros), pero la originalidad del esfuerzo de las investigadoras hablando de género frente a las anteriores estribaba en su intento de minimizar desde una posición crítica el tremendo sesgo hacia lo masculino que ellas se habían encontrado en las interpretaciones del pasado.

Creo que el primer curso de doctorado organizado sobre la Arqueología de género como tal (y no sobre mujeres o sobre feminismo) fue el realizado en la Universidad Complutense por la autora de este artículo apoyada por Víctor Fernández en 1997, y fue repetido al año siguiente siendo Mª Ángeles Querol la coorganizadora del mismo. Yo habría querido impartirlos antes, precisamente en mi periodo como profesora asociada en la Universidad Complutense en los años académicos 1994-95 y 1995-96 pero, como asociada, no se me permitía dar cursos de doctorado, que eran los únicos con temática flexible donde podría haber impartido docencia de este tema. Tuve que esperar a irme como profesora a la Universidad de Durham para poder volver a darlos. Como resultado del primer curso salió publicado un trabajo basado en las entrevistas hechas a mujeres arqueólogas (Cárdaba *et al.* 1998). A partir del curso 1998-99 fue Nines Querol la encargada de continuar con esta docencia y, con Almudena Hernando, llevar más allá la línea de los estudios de género en la Complutense (Hernando 2000a, 2000b; Querol 1998, 2000, 2001; Querol *et al.* 2000; Querol, Triviño 2004, entre otros).

La década de los 2000 supuso la aceptación de la Arqueología del género por un número abultado de arqueólogas y de algunos de sus compañeros. Se multiplicaron libros editados, casi todos como resultados de congresos y encuentros, como los de Almería de Mujeres y Arqueología de 2002, 2006 y 2011, los de la Universidad Autónoma de Barcelona, el curso de la UNED de 2008 y el de la UAM (Colomer *et al.* 1999; Domínguez Arranz 2010, 2013; González Marcén 2000; González Marcén *et al.* 2007; González Marcén *et al.* 2005; Molas 2002; Molas, Guerra 2003; Prados Torreira, Ruiz López 2008; Montón Subías, Sánchez Romero 2008; Sánchez Romero 2005). Se organizó también una exposición sobre las mujeres de la prehistoria que sigue todavía circulando

de museo en museo (Soler 2006). Esta lista de publicaciones, encuentros y exposiciones no es ni mucho menos exhaustiva.

La comparación entre el interés suscitado por el género en España y en otros países de Europa occidental, principalmente Francia y Portugal, deja claro que es aquí donde la investigación se ha volcado más en este campo (Díaz-Andreu, Montón Subías 2012). Creo que existen dos razones fundamentales para ello: por una parte el auge del movimiento feminista en tránsito de la dictadura a la democracia hizo que las mujeres arqueólogas que en aquellos años estaban recién estrenadas como académicas o en sus años doctorales y post-doctorales, estuvieran predisuestas a plantearse críticamente la forma en la que se estaba interpretando el género en el pasado y cómo la ideología de género estaba afectando su propia realidad laboral y académica. Por otra parte, la exposición obligada de un numeroso grupo de estudiantes post-doctorales a las teorías surgidas en otros países -especialmente los angloparlantes- hizo que se vieran expuestos a las teorías que sobre el género estaban circulando fuera de nuestras fronteras y las implicaciones que el concepto suponía. Esto último no ocurrió ni en Francia (Coudart 1998) ni en Portugal (Jorge, Jorge 1996), pese a que en estos dos países vecinos sí que se contara con un movimiento feminista importante. En esta última década muchas investigadoras se han añadido a la lista de mujeres interesadas en este tema. Además de ellas, por fin algunos hombres también lo han hecho para hablar del género en general como para atreverse a mirar de una manera crítica la identidad masculina y los roles de género de los hombres del pasado a través del estudio de la cultura material arqueológica (ver, por ejemplo, Aranda Jiménez et al. 2009). El estudio de la masculinidad, así como el planteamiento de la existencia de terceros géneros, son todavía asignaturas pendientes en la Arqueología española.

BIBLIOGRAFÍA

- ALLASON JONES, L. (1989): *Women in Roman Britain*, Londres.
- ALLASON JONES, L. (1995): 'Sexing' small finds, *Theoretical Roman archaeology: Second conference proceedings* (P. Rush, ed.), Aldershot, 22-32.
- ALLASON JONES, L. (1999): Women and the Roman army, *Journal of Roman Archaeology* 12 (2), 41-51.
- ÁLVAREZ GARCÍA, M. C.; BÓVEDA FERNÁNDEZ, M. J.; GÓMEZ SÁNCHEZ-ALBORNOZ, E. T.; VILASECO VÁZQUEZ, X. I. (1998): A muller: ¿sexo secundario? *Gallaecia* 17, 471-480.
- ARANDA JIMÉNEZ, G.; MONTÓN SUBÍAS, S.; JIMÉNEZ-BROBEIL, S. (2009): Conflicting Evidence? Weapons and Skeletons in the Bronze Age of southeast Iberia, *Antiquity* 83, 1038-1051.
- ARGELÈS, T.; PIQUÉ, R.; VILA, A. (1991): La importancia de llamarse hombre en Prehistoria, *Revista de Arqueología* 121, 6-9.
- ARNOLD, K.; GILCHRIST, R.; GRAVES, P.; TAYLOR, S. (1988): *Women and Archaeology, Archaeological Review from Cambridge* 7, 2-8.
- ARWILL-NORDBLADH, E. (1989): Oscar Montelius and the Liberation of Women. An Example of Archaeology, Ideology and the Early Swedish Women's Movement, *Approaches to Swedish Prehistory. A spectrum of problems and perspectives in contemporary research* (T. B. Larsson, H. Lundmark, eds.), Oxford, 131-142.
- BALME, J.; BECK, W. (eds.) (1995): *Gendered archaeology: the Second Australian Women in Archaeology Conference*, Canberra.
- BALSDON, J. P. V. D. (1962): *Roman Women: Their history and habits*, Londres.
- BARRETT, J. (1989): Food, Gender and metal: Question of social reproduction, *The transition from Bronze Age to Iron Age in Europe* (M. L. S. Sørensen, R. Thomas, eds.), Oxford, 305-320.
- BENDER, B. (1989): The roots of inequality, *Domination and Resistance* (D. Miller, M. Rowlands, C. Tilley, eds.), Londres, 83-95.
- BERTELSEN, R.; LILLEHAMMER, A.; NAESS, J. R. (eds.) (1987): *Were they all men? An examination of sex roles in prehistoric society. Proceedings from a workshop held in Utstein Kloster (Rogaland 2-4 November 1979)*, Stavanger.
- BINFORD, S. R.; BINFORD, L. R. (eds.) (1968): *New Perspectives in Archaeology: An Overview of the New Scientific Techniques and the New Theoretical Points That Are Changing the Course of Archaeological Inquiry*, Chicago, Nueva York.
- BOYE, L.; DRAIBY, B.; HVENEGAARD-LASSEN, K.; ODEGAARD, V. (1984): Towards an Archaeology of Women, *Archaeological Review from Cambridge* 3, 82-85.
- BRUMFIEL, E. M. (1992): Distinguished Lecture in Archaeology: Breaking and Entering the Ecosystem - Gender, Class, and Faction Steal the Show, *American Anthropologist* 94, 551-567.
- CÁRDABA, G.; BERROCAL, M. C.; GONZÁLEZ, C.; MANSILLA, A. M.; RODRÍGUEZ, M. J.; RUIZ, C.; TORMO, M. (1998): Las primeras generaciones de arqueólogas españolas: una aproximación, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 8, 151-166.
- CLAASEN, C. (ed.) (1994): *Women in Archaeology*, Philadelphia.
- CLAASSEN, C.; JOYCE, R. A. (eds.) (1997): *Women in prehistory North America and Mesoamerica*, Philadelphia.
- COLOMER, E.; GILI I SURIÑACH, S.; GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN SUBÍAS, S.; PICAZO GURINA, M.; RIHUETE HERRADA, C.; RUIZ PARRA, M.; SANAHUJA YLL, M. E.; TENAS I BUSQUETS, M. (1993): Género y Arqueología; las mujeres en la prehistoria, *Arquítica* 6, 5-7.

- COLOMER, L.; GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN, S.; PICAZO, M. (eds.) (1999): *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultural material en arqueología*, Barcelona.
- CONKEY, M. W.; SPECTOR, J. (1984): Archaeology and the study of gender, *Advances in Archaeological Method and Theory* 7, 1-38.
- COUDART, A. (1998): Archaeology of French women and French women in Archaeology, *Excavating Women. A History of Women in European Archaeology* (M. Díaz-Andreu, M. L. S. Sørensen eds.), Londres, 61-85.
- DAHLBERG, F. (ed.) (1981): *Woman the Gatherer*, New Haven.
- DÍAZ-ANDEU, M. (1994): Mujer y género. Nuevas tendencias dentro de la arqueología, *Arqúrica* 8, 17-19.
- DÍAZ-ANDEU, M.; MONTÓN SUBÍAS, S. (2012): Feminist and Gender Issues in southwestern Europe: Spanish, Portuguese and French prehistoric archaeologies, *A Companion to Gender Prehistory* (D. L. Bolger, ed.), Oxford, 438-457.
- DÍAZ-ANDEU, M.; SANZ GALLEGU, N. (1994): Women Issues in Spanish Archaeology, *Equity Issues for Women in Archaeology* (M. C. Nelson, S. M. Nelson, A. Wylie, eds.), Washington, 121-130.
- DIXON, S. (2000): *Reading Roman women, sources, genres and real life*, Londres.
- DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (ed.) (2010): *Mujeres en la Antigüedad Clásica. Género, poder y conflicto*, Madrid.
- DOMÍNGUEZ ARRANZ, A. (ed.) (2013): *Política y género en la propaganda en la Antigüedad. Antecedentes y legado*, Gijón.
- DRIEL-MURRAY, C. V. (1994): A question of gender in a military context, *Helinium* 34, 342-362.
- DUCROS, H.; SMITH, L. (eds.) (1993): *Women in Archaeology. A Feminist Critique*, Canberra.
- ESCORIZA MATEU, T. (2008): Presentación: Trazando nuevas rutas desde una Arqueología Feminista y Materialista, *Mujeres y Arqueología. Nuevas aportaciones desde el materialismo histórico. Homenaje al Profesor Manuel Carrilero Millán* (T. Escoriza Mateu, M. J. López, A. Navarro Ortega, eds.), Sevilla, 19-59.
- FONNESBECK-SANDBERG, E.; PAULY HANSEN, B.; JESPERSEN, K.; BENDER JØRGENSEN, L.; LØKKEGNING, T.; WIELL, S.; WIENECKE, L.; ØRNAGER, S. (1972): Han, hun og arkeologien: "Arkeologiske Studier", *Kontaktstenci* 4, 5-10.
- GARRIDO GONZÁLEZ, E. (ed.) (1986): *La mujer en el mundo antiguo. Actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria* (1985 Madrid), Madrid.
- GERO, J. M. (1983): Gender bias in archaeology: a cross-cultural perspective, *The socio-politics of archaeology* (J. M. Gero, D. Lacy, M. L. Blakey, eds.), Amherst, 51-57.
- GERO, J. M.; CONKEY, M. W. (eds.), 1991: *Engendering archaeology. Women and Prehistory*, Oxford.
- GERO, J. M.; LACY, D. M.; BLAKEY, M. L. (eds.) (1983): *The socio-politics of Archaeology*, Amherst MA.
- GILCHRIST, R. (1991): Women's archaeology? Political feminism, gender theory and historical revision, *Antiquity* 65, 495-501.
- GILCHRIST, R. (1994): *Gender and material culture. The archaeology of religious women*, Londres.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (ed.) (2000): *Espacios de género en arqueología*, Teruel.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MASVIDAL, C.; MONTÓN SUBÍAS, S.; PICAZO GURINA, M. (eds.) (2007): *Interpreting household practices: reflections on the social and cultural roles of maintenance activities* (Barcelona, 21-24 November, 2007), Barcelona.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; MONTÓN SUBÍAS, S.; PICAZO I GURINA, M. (eds.) (2005): *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi*, Barcelona.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P.; SANAHUJA YLL, M. E. (1987): Significación de los estudios sobre las mujeres: sus implicaciones, *Primera trobada «Dona i discurs científic» (10-11 decembre 1987). Seminari interdisciplinari d'investigació feminista*, Valencia.
- GOODWATER, L. (1975): *Women in Antiquity: an Annotated Bibliography*, Metuchen NJ.
- GRIÑÓ, B. D. (1992): Imagen de la mujer en el mundo ibérico, *La sociedad ibérica a través de la imagen* (R. Olmos, T. Tortosa, P. Iguácel, eds.), Madrid, 194-205.
- HALLETT, J. P.; SKINNER, M. B. (eds.) (1997): *Roman sexualities*, Princeton NJ.
- HERNANDO, A. (2000a): Factores estructurales asociados a la identidad de género femenina. La no-inocencia de una construcción socio-cultural, *La construcción de la subjetividad femenina* (A. Hernando, ed.), Madrid, 101-142.
- HERNANDO, A. (2000b): Hombres del tiempo y mujeres del espacio: individualidad, poder e identidades del género, *Espacios de género en arqueología* (P. González Marcén, ed.), Teruel, 23-44.
- HINGLEY, R. (1990): Domestic organization and gender relations in Iron Age and Romano-British Household, *The Social Archaeology of Houses* (R. Samson, ed.), Edinburgh, 23-43.
- HODDER, I. (1982): *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture*, Cambridge.
- HODDER, I. (1983): Burials, houses, women and men in the European Neolithic, *Ideology and social change* (D. Miller, C. Tilley, eds.), Cambridge, 51-68.
- HORNOS MATA, F.; RISQUEZ CUENCA, C. (2005): Representación en la actualidad. Las mujeres en los museos, *Arqueología y Género* (M. Sánchez Romero, ed.), Granada, 479-490.

- JORGE, V. O.; JORGE, S. O. (1996): Women in Portuguese Archaeology, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia* 36, 159-167.
- JUST, R. (1975): Conceptions of women in classical Athens, *Journal of the Anthropological Society of Oxford* 6, 153-70.
- KATZ, A. (1995): Ideology and 'the Status of Women' in Ancient Greece, *Women in Antiquity: New Assessments* (R. Hawley, B. Levick, eds.), Londres, Nueva York, 21-43.
- LEACOCK, E. B. (ed.) (1981): *Myths of Male Dominance: Collected Articles on Women Cross-Culturally*, Nueva York.
- LEE, R. B.; DEVORE, I. (eds.) (1968): *Man the Hunter*, Chicago.
- LEFKOWITZ, M. R.; FANT, M. B. (1975): *Women in Greece and Rome*, Londres.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, C. (1986): Las mujeres hispanas en las guerras de conquista cartaginesa y romana, *La mujer en el mundo antiguo* (P. Ballarín, T. Ortiz, eds.), Madrid, 387-396.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, C. (1990): Diosas, sacerdotisas y devotas en la Hispania meridional, *Actas del I encuentro Interdisciplinar de Estudios de la Mujer en Andalucía* (Granada, 27 de septiembre -1 de octubre), Granada, 205-215.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, C. (1991a): De Livia a feminae: romper el silencio de las mujeres en el mundo antiguo, *Los estudios sobre la mujer: de la investigación a la docencia. Actas de las VIII Jornadas de Investigación Interdisciplinaria* (Universidad Autónoma de Madrid, mayo 1990) (VV.AA., ed.), Madrid, 411-426.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, C. (1991b): Las relaciones de género, una nueva perspectiva en el análisis de la sociedad bética, *La Bética en su problemática histórica* (C. González Román, ed.), Granada, 171-198.
- MATTHEWS, K. (1994): An Archaeology of Homosexuality? Perspectives from the Classical world. TRAC 94. *Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference* (Durham, 1994) (S. Cottam, D. Dungworth, S. Scott, J. Taylor, eds.), Oxford, 118-132.
- MÉLIDA, J. R. (1894): Venus coqueta. Las mujeres de la antigüedad en el tocador. *La Ilustración Española y Americana* 38, 178-179.
- MOLAS, D. (ed.) (2002): *Vivir en femenino. Estudios de Mujeres en la Antigüedad*, Barcelona.
- MOLAS, D.; GUERRA, S. (eds.) (2003): *Morir en femenino. Mujeres, ideología y prácticas funerarias. Desde la Arqueología a la Edad Media*, Barcelona.
- MONTÓN SUBÍAS, S.; SÁNCHEZ ROMERO, M. (eds.) (2008): *Engendering Social Dynamics: The Archaeology of Maintenance Activities*, Oxford.
- MORGEN, S. (ed.) (1989): *Gender and Anthropology. Critical Reviews for Research and Teaching*, Washington.
- NAESS, J. R. (1974): Kvinner i vikingtid, *Frå Haug ok Heidni* 2, 124-139.
- NELSON, M. C.; NELSON, S. M.; WYLIE, A. (eds.) (1994): *Equity Issues for Women in Archaeology*, Washington.
- OAKLEY, A. (1972): *Sex, Gender and Society*, Londres.
- ORTNER, S. B. (1974): Is female to male as nature is to culture?, *Woman, Culture and Society* (M. Z. Rosaldo, L. Lamphere, eds.), Stanford, 67-87.
- PICAZO, M. (1995): Espacios y tiempos de las mujeres griegas, *Duoda. Revista de Estudios Feministas* 9, 15-26.
- PICAZO, M. (1997): Hearth and home: the timing of maintenance activities, *Invisible people and processes. Writing gender and Childhood into European Archaeology* (J. Moore, E. Scott, eds.), Leicester, 59-67.
- POMEROY, S. (1975): *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Nueva York.
- PRADOS TORREIRA, L.; RUIZ LÓPEZ, C. (eds.) (2008): *Arqueología del Género. Primer Encuentro Internacional en la UAM* (Madrid, 2005), Madrid.
- QUEROL, M. A. (1998): El lenguaje utilizado en el tema del origen de la humanidad: una visión feminista, *Mujer, Ideología y Población. II Jornadas Internacionales sobre roles internacionales sobre roles sexuales y de género* (Madrid, 13-16 de Noviembre de 1995) (P. Ortega, M. J. Rodríguez Mampaso, C. González Wagner, S., eds.), Madrid, 161-173.
- QUEROL, M. A. (2000): El espacio de la mujer en el discurso sobre el origen de la humanidad, *Espacios de género en arqueología* (P. González Marcén, ed.), Teruel, 161-173.
- QUEROL, M. A. (2001): *Adán y Darwin*, Madrid.
- QUEROL, M. A.; DOMÍNGUEZ-RODRIGO, M.; FERNÁNDEZ, M.; LAVÍN, A. C.; TRIVIÑO, C.; YÁÑEZ, A. (2000): Sobre palabras e ideas: el proyecto de investigación "La mujer en el origen del hombre", *Historia, Teoria e pratica da Arqueologia, Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular* (Vila Real, Portugal, setembro de 1999) (J. Alarçao, A. Barbero, E. Carbonell, J. Cortadella, M. Díaz-Andreu, A. Figueiredo, V. O. Jorge, J. Maier, G. Mora, L. Oosterbeek, M. P. Reis, C. Stockler, G. Velho, eds.), Porto, 337-344.
- QUEROL, M. A.; TRIVIÑO, C. (2004): *La mujer en "El Origen del Hombre"*, Barcelona.
- REITER, R. R. (ed.) (1975): *Toward an Anthropology of Women*, Nueva York.
- RICE, P. C. (1981): Prehistoric Venuses: Symbols of Motherhood or Womanhood. *Journal of Anthropological Research* 37, 402-416.
- RISQUEZ CUENCA, C.; HORNOS MATA, F. (2000): Paseando por un museo y buscando el lugar de la mujer, *Espacios de género en arqueología* (P. González Marcén, ed.), Teruel, 175-186.

- RUBIN, G. (1975): The traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex, *Toward and Anthropology of Women* (R. Reiter, ed.), Nueva York, Londres, 157-210.
- SANAHUJA YLL, M. E. (1982): Sobre las Venus paleolíticas; El potencial reproductivo de la mujer: fuente de progreso humano, *II Jornades Catalanes de la Dona* (Barcelona, 1982). Sin publicar.
- SANAHUJA YLL, M. E. (1991): Modelos explicativos sobre los orígenes y evolución de la humanidad, *Mujeres y sociedad. Nuevos enfoques teóricos y metodológicos* (L. Luna, ed.), Barcelona, 149-166.
- SANAHUJA YLL, M. E.; PICAZO GURIMA, M. (1989): Los estudios de las mujeres a lo largo de la Prehistoria y en la Antigüedad griega: estado de la cuestión, *Arqueocrítica* 1, 7-32.
- SANAHUJA YLL, M. E.; PICAZO, M.; GILL, S.; GONZÁLEZ, P.; MONTÓN, S.; RIHUETE, C.; COLOMER, E. (1992): Hacia una arqueología feminista, *Reunión de Arqueología Teórica. Meeting on Theoretical Archaeology held in Santiago de Compostela* (Santiago de Compostela, 1992). Sin publicar.
- SÁNCHEZ LIRANZO, O. (1999): La prehistoria andaluza: una ciencia social que reproduce el discurso histórico androcéntrico, *Revista atlántica-mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social* 2, 247-276.
- SÁNCHEZ LIRANZO, O. (2000a): Algunas reflexiones para la prehistoria y arqueología: Las mujeres en la construcción de la Historia, *SPAL* 9 (Homenaje a Prof. Dr. Enrique Vallespi), 495-505.
- SÁNCHEZ LIRANZO, O. (2000b): La prehistoria en Andalucía durante el primer tercio del siglo XX. Las mujeres y el historicismo cultural, *Historia, Teoria e pratica da Arqueologia, Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular* (Vila Real, Portugal, setembro de 1999) (J. Alarçao, A. Barbero, E. Carbonell, J. Cortadella, M. Díaz-Andreu, A. Figueiredo, V. O. Jorge, J. Maier, G. Mora, L. Oosterbeek, M. P. Reis, C. Stockler, G. Velho, eds.), Porto, 397-406.
- SÁNCHEZ LIRANZO, O. (2001): La arqueología del género en la prehistoria: algunas cuestiones para reflexionar y debatir, *Revista atlántica-mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social* 4, 321-343.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2000): Mujeres y espacio de trabajo en el yacimiento de los Castillejos (Montefrío), *Espacios de género en arqueología* (P. González Marcén, ed.), Teruel, 93-106.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2002): Espacios domésticos y mujeres en la Prehistoria Reciente de la Alta Andalucía, *Actas del III Congreso de Historia de Andalucía. La Mujer* (Córdoba, 2001), Córdoba, 275-288.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2004): Propuesta para el análisis de género en las sociedades argáricas: Las mujeres en el yacimiento de Peñalosa (Baños de la Encina, Jaén), *La Edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes* (L. Hernández Alcaraz, M. S. Hernández Pérez, eds.), Villena, 525-529.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (ed.) (2005): *Arqueología y género*, Granada.
- SCHAPS, D. M. (1979): *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edimburgo.
- SELTMAN, C. (1956): *Women in Antiquity*, Londres.
- SOLER MAYOR, B. (ed.) (2006): *Les dones en la prehistòria*, Valencia.
- SPECTOR, J. D. (1993): *What This Aul Means: Feminist Archaeology at a Wahpeton Dakota Village*, St Paul.
- STOLLER, R. (1964): A contribution to the study of gender identity, *International Journal of Psychoanalysis* 45, 220-226.
- STOLLER, R. (1968): *Sex and Gender*, Nueva York.
- VÁZQUEZ HOYS, A. M. (1982-83): La mujer en la epigrafía religiosa hispano-romana. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 9-10, 107-150.
- VILA, A. y ARGELÈS, T. (1992): De la desigualdad a la explotación, *Reunión de Arqueología Teórica*, Santiago de Compostela. Sin publicar.
- WALDE, I. D.; WILLOWS, N. D. (eds.), 1991: *The Archaeology of Gender. Proceedings of the Twenty-Second Annual Conference of the Archaeological Association of the University of Calgary*, Calgary.
- WILL, E. L. (1979): Women in Pompeii, *Archaeology* 32, 34-43.
- WRIGHT, R. W. (ed.) (1996): *Gender and Archaeology*, Philadelphia.

COSSOS I GÈNERES: PERSPECTIVES D'ANÀLISI I APLICACIONS A L'ARQUEOLOGIA¹

Mireia López-Bertran ◀mireia_lopez@hotmail.com▶
Investigadora independent

L'objectiu de l'article és estudiar la relació entre els estudis de gènere i l'arqueologia. Aquest tema s'ha tractat abastament i des de diferents perspectives, i és per això que he triat l'estudi dels cossos com a espais on, literalment, es construeixen els gèneres. Centrar-se en les corporalitats de les persones permet ser conscients que el gènere no és ni dual ni estàtic. Primerament, repasso de quines maneres l'arqueologia ha treballat sobre el gènere. Tot seguit, exposo diferents maneres de veure la connexió cos-gènere tenint en compte l'osteoarqueologia i les representacions de cossos en diferents suports. [Estudis de gènere, Arqueologia, cossos, cultura material]

—*This paper explores the relation between gender studies and archaeology. As there is a wealth of perspectives to study gender relations in the past, I have chosen to focus on the link between bodies and gender. Exploring the corporealities of people allows us to reinforce the idea that gender is neither dual nor static. In order to achieve this goal, first I will describe briefly how archaeology have dealt and is currently dealing with gender arenas and, secondly, I will explore the bodily connection keeping into consideration osteoarchaeology and the visual representation of engendered bodies. [Gender studies, Archaeology, bodies, material culture]*

ELS ESTUDIS DE GÈNERE I L'ARQUEOLOGIA

Els estudis de gènere són i han estat essencials per repensar l'arqueologia tant des d'un punt de vista pràctic com teòric. El gènere és una categoria complexa i inclusiva que s'ha de desvincular de l'estudi exclusiu de les dones. Ara bé, han estat elles i el seu interès per repensar el paper de les dones al passat, les que han permès l'entrada d'aquesta metodologia a l'arqueologia. Gràcies a les teories feministes no només apareixen les dones, sinó que també es plantegen qüestions epistemològiques: les pràctiques arqueològiques construeixen representacions del passat que poden ser nacionalistes, racistes, classistes i androcèntriques. Els estudis de gènere volen profunditzar en la seva vessant relacional i l'entenen com una categoria d'anàlisi necessària de qualsevol teoria social. Conkey i Spector (1984: 1) van ser les pioneres en arqueologia en emfatitzar el gènere com a construcció, cosa que implica entendre'l històricament i que es defineix contínuament i no és estable. A més, aquesta definició també significa que el gènere és un element que apareix a totes les societats i, per tant, és una variable que cal tenir sempre en compte, juntament amb d'altres més normalitzades i assumides per l'acadèmia com l'economia o la política. Actualment, el gènere va més enllà de fer visibles les dones i desafia la perspectiva normativa d'entendre la cultura i la història.

Aquesta concepció del gènere es construeix amb les tendències del postprocessualisme i el postfeminisme on és una variable més de les identitats de les persones (Díaz-Andreu 2005: 17). Els investigadors han assumit que cada societat divideix la gent en dos grups (homes/dones) en

funció de la dicotomia sexual i genital. Ambdós conformarien grups separats, cosa que tendeix a homogeneïtzar les característiques de les persones dins de cada grup. Però més enllà de la divisió binària hi ha una gama de grisos que respon a les diferències dins dels grups i, aleshores surten elements significatius per definir les identitats (raça, edat o classe). És a dir, cal veure no només les diferències entre gèneres, sinó també les diferències dins d'un mateix grup. Aquest mètode permet trencar les barreres entre gèneres i buscar punts en comú entre persones de gèneres diferents. Per posar un exemple de l'Antiguitat: les dones i els joves imberbes a l'antiga Grècia es conceïen com un grup ja que els dos eren possibles parelles sexuals dels homes madurs (Joyce 2008: 51-52). El mateix passaria amb les dones de la noblesa maia, elles produïen teles especials i de luxe utilitzant eines decorades profusament. Aquestes dones construeixen el seu gènere a través d'una feminitat de la classe noble, cosa que les fa diferents a d'altres grups de dones (Joyce 2008: 94).

La varietat dins d'un determinat gènere també s'ha de tenir en compte quan estudiem els homes. La investigació molt sovint s'oblida de parlar dels homes i les diferents maneres de construir i entendre les masculinitats². Com diu Alberti (2006: 402-403), els homes han estat sempre visibles, però el seu gènere no s'ha estudiat, i com a conseqüència, s'assumeix que tenen un cos neutral. Ignorar la masculinitat és reforçar la idea de l'home com a categoria universal i perpetuar la imatge contemporània de la masculinitat basada en l'agressivitat sexual i la funció guerrera i heroica fruit de l'herència nacionalista decimonònica. Per tant, cal historitzar els homes i introduir la idea de múltiples masculinitats.

La pluralitat de masculinitats es veu clarament a la Grècia i la Roma arcaïques amb el cas dels esclaus o dels afeminats. Ambdós es construïen com a homes, però eren homes no masculins i, per tant, estaven subjectes a la violència per part dels homes normatius (Foxhall 1998). És també en aquest moment que es crea un concepte de bellesa masculina i de cura del cos símbol de les elits. Aquesta masculinitat dels privilegiats es construeix, entre d'altres espais, als gimnasos- literalment *gymnasium* vol dir el lloc de la nuesa-. En efecte, la nuesa és un tret masculí de les escultures i s'ha vinculat a una estratègia que emfatitza un tipus de bellesa masculina on l'important no són les característiques físiques sinó la simetria i la proporció harmònica (Sánchez 2005: 19-27; Harris *et al.* 2013: 108).

Un altre exemple paradigmàtic d'explorar les masculinitats és la recerca de Treherne (1995) sobre les societats europees de l'Edat del Bronze. L'autor defuig el model d'assignació de gènere en funció dels materials i analitza quines implicacions tenen les troballes d'objectes per a la cura de l'aparença física a algunes tombes masculines on també apareixen armes. Argumenta que aquests objectes, com pines o navalles d'afaitar, no només defineixen

un tipus de masculinitat sinó que materialitzen que la bellesa masculina era un aspecte que es valorava entre els guerrers. Cuidar-se el cos formava part de la forma de construir i entendre la identitat dels guerrers i aquest fet els podria distingir tant de les dones com d'altres homes.

En definitiva, els arqueòlegs han d'utilitzar les dades per investigar com es construeixen les relacions de gènere i en quines situacions s'expliciten clarament a través de la cultura material. Malauradament, avui dia encara no disposem d'un marc teòric i metodològic que ens permeti estudiar aquests temes des d'un punt de vista sistemàtic. L'anomenada arqueologia del gènere s'ha centrat, bàsicament, en aïllar les activitats on més fàcilment es poden construir i comunicar categories de gènere, com serien les activitats de manteniment, la mort, l'aparença individual a través dels vestits o la iconografia. Un dels problemes que ha tingut l'arqueologia del gènere és que li ha faltat, i li falta, reflexió i discussió crítica sobre els conceptes i les idees que ha anat agafant dels estudis més generalistes sobre la disciplina. Davant la urgència de repensar el paper de les dones al passat, la investigació no ha tingut el temps suficient per reflexionar i teoritzar sobre la disciplina (Stig Sørensen 2000: 8-10).

Malgrat això, el potencial de l'arqueologia del gènere rau en analitzar com la cultura material és essencial ja que crea, manté i reproduïx categories de gènere. En aquest sentit, la creació del gènere és una representació que inclou el desplegament d'accions públiques i repetides com per exemple gestos, vestimenta, treball, interacció específica amb objectes i manipulació de l'espai (Joyce 2006: 51). Com a arqueòlegs som afortunats perquè podem seguir i estudiar la materialitat del gènere a través de les restes que deixen les activitats anteriors.

Però per arribar a aquest punt, ha calgut passar per diferents etapes, que explicaré breument a continuació. Un cop fet això, analitzaré el paper del cos com a espai on neixen les identitats de gènere.

Un Recorregut Intens

El primer objectiu del feminisme en arqueologia va ser desemmascarar l'androcentrisme que regnava tant a l'acadèmia com al treball de camp. Aquest moment se situa als anys 60 i principis dels 70 en relació a les onades d'alliberació sexual, principalment angloamericanes. Les dones s'entenen com a dona en singular, com a ens únic i universal i s'apliquen patrons masculins per explicar la seva presència ja que apareixen lligades als processos biològics de donar llum, alletar o la menstruació. D'aquesta manera es perpetua el model binari i androcèntric que vincula les dones a la natura i a l'irracional i els homes a la cultura i la raó. Aquesta metodologia, anomenada feminisme del remei, és insatisfactòria ja que, tot i fer pal·lès el paper de les dones, continua formant part del discurs arqueològic tradicional occidental, basat en escriure sobre el

passat tenint com a base grans temes construïts des d'una visió masculina: el treball o la guerra entre d'altres (Conkey, Spector 1984: 17-18). Tringham (1991) va definir aquesta manera d'estudiar el gènere amb la famosa frase *add women and stir* (afegeix dones i remena).

Una manera alternativa de treballar amb el gènere al passat ha estat l'anomenada "*gender attribution approach*" basada en identificar dones amb determinats materials o activitats: per exemple les dones es vinculen a la manufactura de ceràmica o a l'obtenció d'aliments, mentre que els homes es relacionen amb la producció d'objectes metàl·lics. Aquesta visió és principalment estàtica, funcional i incapaç d'analitzar el gènere dins de la història, com a entitat dinàmica, amb agència i fluïda (Conkey, Tringham 1995; Dobres 1995).

Com a categoria fluïda, el gènere s'ha desvinculat del sexe. Normalment, s'afirma que el gènere és cultural i el sexe és biològic i, per això, es trenca la dicotomia home/dona i és possible parlar d'altres gèneres. Anar més enllà de la heterosexualitat i el model binari és el que busca l'anomenada "*queer archaeology*". Els arqueòlegs han tendit a ignorar la sexualitat al passat ja que presumien que la heterosexualitat era la norma; però, des d'aquest marc teòric s'identifiquen altres gèneres com homosexuals, asexuals o hermafrodites (Dowson 2000: 162-163).

Fins fa poc, molts investigadors han defensat la heteronormativitat basant-se en la divisió biològica del sexe. Ara bé, recentment la recerca en aquest camp mostra com la simplificació dual del sexe no funciona clarament ni entre els humans ni entre els animals. L'anatomia reproductiva és la base del model bisexual, però, per exemple, estudis de cromosomes ensenyen com hi ha individus que no són ni XX (femella) ni XY (mascle). Fins i tot, les persones que tenen la combinació de cromosomes considerats "normals" poden desenvolupar un cos diferent als dels altres del seu mateix grup ja que cadascú produeix les hormones que afecten l'anatomia sexual i el seu desenvolupament; la producció d'hormones canvia al llarg del temps. En definitiva, és correcte dir que el sexe està construït biològicament, però no està relacionat amb la idea que hi ha dos sexes naturals, de tal manera que la variabilitat biològica té múltiples formes (Fausto-Sterling 1993; Knapp, Meskell 1997: 186-187; Joyce 2008: 44-45). Un cop tenim en compte aquestes premisses, les nostres mirades al passat esdevenen més complexes, múltiples i variables.

1) El meu primer agraïment és per la gent d'Espiera, no només per haver-me convidat a les xerrades que han inspirat aquest volum, sinó també per la paciència que han tingut amb mi per rebre l'entrega d'aquest treball. En segon lloc, gràcies a Agnès Garcia-Ventura pels seus comentaris sobre el manuscrit i per enviar-me algunes referències bibliogràfiques.

2) Veure Knapp (1997), un dels primers articles que tracten sobre el tema.

ELS COSSOS: OSSOS I IMATGES COM A MATERIALS D'ESTUDI

El cos ha estat un dels eixos d'anàlisi dels estudis de gènere ja que és l'espai on es construeixen i es plasmen les diferències i similituds sexuals i de gènere. Un dels primers objectius dels estudis de gènere en relació al cos és eliminar el vincle entre les corporalitats i les dones: el cos seria femení i la ment, la raó masculines. Aquesta divisió comporta que les dones, en tant que persones no racionals, es defineixen en termes de sensualitat, naturalesa i emotivitat. A causa d'aquesta associació el cos de les dones s'ha vist com quelcom perillós i que distreu sexualment als homes; per tant, era, precisament, tasca masculina dominar-lo (Davis 1997:5-7). Aquesta manera d'entendre els cossos de les dones té una llarga tradició dins dels pensament occidental i es reforça considerablement durant l'Edat Mitjana: les dones carreguen amb el llegat d'Eva i el pecat original i, per tant, els seus cossos expressen la connexió amb tot allò pecaminós (Gilchrist 2005: 59).

Els estudis feministes han estat essencials per trencar aquesta visió del cos i, més recentment, l'anomenada "arqueologia del cos" també busca contextualitzar les maneres d'entendre les corporalitats en el passat (Boriç, Robb 2008: 2). Els cossos s'han d'estudiar com a cultura material i estan subjectes als mateixos estudis que altres objectes. Aquests treballs argumenten que els cossos no només són entitats biològiques sinó també socioculturals i, per tant, tenen història i estan subjectes a canvis i evolucions que afecten a una comunitat específica.

Osteoarqueologia i Gèneres

L'estudi dels cossos en arqueologia s'ha basat en dues perspectives que s'han considerat antagoniques. Per una banda, l'osteoarqueologia, basada en l'empirisme científic que identifica sexe, edat, dieta o paleopatologies entre d'altres. I per altra banda, els treballs realitzats des de l'antropologia cultural i les ciències socials. El cos des de l'osteoarqueologia es veu com una entitat fixa, universal i transhistòrica, mentre que els estudis amb una vessant més social el perceben com una categoria fluïda i culturalment específica. Els aspectes fisiològics que conformen l'osteoarqueologia queden sovint silenciats quan s'interpreten els cossos ja que l'èmfasi passa del propi cos als objectes que l'envolten; de manera que la pràctica arqueològica tendeix a centrar-se en els materials que acompanyen el cos en comptes del cos en sí mateix i, per tant, no incorpora la informació de les restes humanes en el seu discurs (Sofaer 2006: 1-10).

La integració de l'estudi dels esquelets dins de la recerca del gènere és una corrent que està donant bons resultats sense caure en el determinisme biològic. Determinar el sexe en base al dimorfisme sexual dels ossos és la tècnica consensuada per l'acadèmia. Ara bé, com ja he comentat, entendre

el sexe biològic com a masculí o femení s'està qüestionant en base a tres criteris: el sexe no és binari, no és estable i és un element en construcció. Les crítiques al model binari afirmen que hi ha un grau de variació en l'expressió dels trets sexuals tan a nivell genotípic com fenotípic. Els esquelets no poden únicament i exclusiva ser classificats com a masculins o femenins ja que en molts casos els osteoarqueòlegs recopilen informació dins d'un marge d'opcions que reflecteix un continuum de variacions. Per exemple, pels estàndards americans i britànics, hi ha cinc possibilitats a l'hora de sexar els ossos (basant-se en pelvis adultes i característiques cranials): típic masculí, probablement masculí, sexe indeterminat, probablement femení, típic femení. Per tant, el que es posa de manifest és la variació potencial a l'hora d'expressar el sexe i, al mateix temps, es posa de relleu la complexitat del procés de classificació (Sofaer 2006: 91-92).

A més, els esquelets tenen un alt grau de plasticitat que recorden que els cossos estan en relació amb la vida social i el medi ambient. El gènere està materialment construït i articulats a l'esquelet. Un dels exemples més clars que tenim és la tradició xinesa d'envenenar els peus a les nenes, cosa que comporta la deformació dels ossos dels peus (Sofaer 2006: 105). Els estudis de les deformacions òssies de dones i homes mostren com les dones participen activament en diverses tasques de la vida diària. Un dels treballs més coneguts és l'estudi dels esquelets femenins del Mesolític i Neolític a Tell Abu Hureyra (Síria) on s'ha demostrat que les dones presenten un desgast als dits dels peus degut a la postura d'estar agenollades per moldre els cereals (Molleson 1989). L'estudi de l'artrosi i de l'estrés músculo-esquelètic que s'ha realitzat sobre els cadàvers d'algunes necròpolis de l'Argar (sud-est de la Península Ibèrica entre c. 2250-1450 cal. a. C.) mostra una diferència clara entre els patrons de les activitats masculines i les femenines: el grau de mobilitat que s'infereix de la paleoantropologia mostra com el de les dones era inferior al dels homes i s'explica per la vinculació de les dones a les activitats de manteniment que es donen dins del poblat i impliquen desplaçaments curts (Montón-Subías 2010: 130).

Un altre exemple que mostra com els esquelets proporcionen evidències d'activitats diferents en funció del gènere el trobem amb els indis Chumash (Santa Barbara, Califòrnia). Les anàlisis osteològiques mostren els mateixos nivells de desgast ossi en ambdós grups però a zones diferents: els homes els tenen a la zona dels múscles, colze i mans, mentre les dones als genolls i a la columna vertebral. Aquesta variació s'explica per l'ús de diferents instruments a l'hora de fer tasques diverses. Per una banda, el desgast masculí indica eines que castiguen les zones dels múscles i els braços mentre les dones podrien utilitzar pals per cavar i pedres per moldre (Brumbach, Jarvenpa 2006: 503-535).

L'anàlisi de les restes humanes també ha donat informació sobre l'existència de models no

heteronormatius. Per una banda, l'estudi de les necròpolis dels indis Chumash (Santa Barbara, Califòrnia) va identificar dos individus de sexe masculí que van morir en edat jove i que presentaven una artritis típicament femenina. Aquesta alteració òssia es va interpretar com el resultat d'usar pals per cavar que carreguen la columna vertebral. És més, aquesta activitat, com constata altra informació tant del registre arqueològic com dels documents textuals, era una tasca típica de les dones Chumash. Aquest motiu, juntament amb l'escàs nombre de tombes que presenten aquestes característiques, fa pensar que aquests individus formen part d'un tercer gènere (Hollimon 2000). La mateixa autora ha estudiat les tombes d'altres zones de Califòrnia i ha detectat que hi ha tombes femenines que tenen uns patrons de traumes d'ossos típics de persones que combaten violentament i, per tant, haurien participat en guerres o actes violents. Aquestes dones constituïrien un altre gènere més enllà de la dualitat heterosexual. En efecte, el registre arqueològic no funerari ha reconegut la presència de dones guerreres i caps de llars (Hollimon 2001).

Aquesta aproximació a l'estudi del gènere permet ser conscients de com els cossos obtenen gènere a través de determinades pràctiques que comporten unes conseqüències físiques. Dit d'una altra manera, les restes òssies estan afectades per canvis que són fruit d'ideologies de gènere; molt sovint aquests canvis passen inadvertits per les persones ja que es produeixen al llarg de cicles vitals típics d'un gènere o un altre. Per tant la plasticitat del cos reforça l'argument del gènere com a quelcom que no és fixe i pot canviar al llarg del temps (Sofaer 2006: 112-115).

Representacions Corporals

Les imatges de persones s'utilitzen com a font per parlar de les construccions de gènere al passat. Recentment, aquests materials s'analitzen anant més enllà de la idea de representacions d'una realitat concreta. Si l'èmfasi es posa en la materialitat de les imatges, aquestes esdevenen noves entitats més enllà de simples representacions. Es tracta d'entendre-les com a objectes que participen activament en la creació del món del que pertanyen i, per tant, ajuden a desxifrar-lo (Nanoglou 2009: 157). Aquests materials influencien de forma activa la vida de qui els fa i utilitza i es pot considerar que plasmen físicament normes socials sobre com es creen i s'entenen les corporalitats i també els gèneres.

Definir el gènere de les persones representades és una de les tasques que s'ha dut a terme de forma generalitzada. Sovint l'atribució de gènere s'ha fet seguint un model binari i heteronormatiu i es distingeixen homes i dones en funció dels genitals, penis-home/vulva-dona. També es contempla la possibilitat de definir-lo en funció de les anomenades característiques sexuals secundàries: barbes per homes i pits per dones i, fins tot, algunes vegades s'han identificat dones basant-se únicament en el

fet que ostenten decoració corporal, principalment joies i vestits. Ara bé, aquest model no funciona quan estem davant d'imatges on no hi ha cap indicador clar de gènere, els anomenats asexuals, o quan ens trobem amb representacions que combinen penis amb pits o barbes amb pits. Aquests materials desafien la nostra manera d'entendre els gèneres i les seves característiques físiques. Un cas clar són els pits que, normalment, es vinculen a les dones com a símbol de fecunditat i maternitat a causa de l'alletament (Preston-Werner 2008: 54).

Les anomenades Venus paleolítiques i neolítiques són un exemple clàssic i clar de com s'han interpretat les imatges femenines sota paràmetres androcèntrics. Davant la impossibilitat de l'acadèmia d'assumir un poder o autoritat femení més enllà del diví, les representacions femenines s'han definit dins del marc d'una Deessa Mare o Gran Deessa (Masvidal 2006: 37). L'exponent màxim d'aquesta idea és Gimbutas qui afirma que la veneració paneuropea a la Gran Deessa durant el Neolític es dona en un context d'una societat en la qual regiria un ordre social en què les dones haurien tingut poder, però no existiria el matriarcat sinó la gilania, societat pacífica i feliç destruïda a finals del Neolític i substituïda per les societats patriarcals (Gimbutas 1989). Aquestes interpretacions han quedat del tot superades en tant que ofereixen una visió essencialista, atemporal i, a més, es cosifica el cos femení i se'l vincula exclusivament a la reproducció i la maternitat (Masvidal, Picazo 2005: 31-32).

Una anàlisi contextual i tipològica de les figuretes (Dobres 1992; Tringham, Conkey 1998) ha obert les portes a interpretacions més riques i complexes. Algunes figuretes del Paleolític s'han trobat en contextos domèstics i s'ha demostrat com el vincle entre les imatges femenines i la quotidianitat evoluciona i es reflexa en la forma de representar els cossos: de figures robustes a esquematitzacions (Masvidal, Picazo 2005). Pel que fa a les figures neolítiques femenines de la Mediterrània oriental, Masvidal (2006: 44-46) emfatitza que també es localitzen dins de les cases i a prop de les llars i, normalment, apareixen al costat d'objectes en miniatura. L'associació entre figuretes i forns d'argil·la s'explica en base a la importància de la terra durant el Neolític. En aquest context, les figuretes serien una de les estratègies per legitimar la possessió de la terra per assegurar la subsistència i ho farien de dues maneres: en primer lloc, com a metàfora de la fertilitat i la fecunditat de la terra i, en segon lloc, podrien representar ancestres. En definitiva, les figuretes, segons Masvidal, podrien fer-se servir en rituals per afavorir la continuïtat de la fertilitat i, per tant, seria possible afirmar que la transmissió de les terres seria per via materna.

Una iconografia típicament femenina que ha contribuït a la connexió entre les dones, fecunditat i fertilitat són les curòtrofes: imatges que plasmen un ésser adult (mortal o diví) que nodreix o protegeix a una criatura independentment del

vincle mare-infant. Lynn Budin (2011) realitza un estudi en detall sobre les curòtrofes de l'Edat del Bronze a Egipte, Xipre, l'Egeu i el Pròxim Orient Antic i qüestiona l'associació dones-fertilitat-cura dels infants. El treball es pregunta com és que una realitat tan quotidiana com cuidar les criatures surt tan poc representada en aquestes zones i en aquesta cronologia. En aquest sentit, la iconografia de les curòtrofes obre les portes a nous paradigmes sobre la fertilitat orientats a la figura masculina: l'autora, basant-se en les imatges i la documentació escrita, mostra com la concepció d'una criatura depèn dels homes ja que ells necessiten procrear per adquirir un estatus major. Ara bé, el cos femení és fonamental per excitar a l'home i per mantenir la vida del fill. Tant els homes com les dones necessiten un cos femení fèrtil per l'erotisme que porta a la reproducció, per una banda, i per l'altra a la cria dels fills. Això explicaria perquè en aquests contextos hi ha poques imatges de curòtrofes i sí n'hi ha més de dones en actitud eròtica ja que allò important és la imatge femenina i no la de la criatura. En conclusió, Lynn Budin argumenta que perquè els homes siguin potents sexualment necessiten l'estímul de les dones. El paper de les imatges curòtrofes no només és excitar el desig heterosexual dels homes, ja que en ells recau la fertilitat, sinó també construir i promoure el prototipus i els atributs d'un cos femení fèrtil i sensual.

Els exvots antropomorfs també ofereixen perspectives interessants en el camp de les relacions de gènere no només per veure com aquestes es construeixen en relació a la decoració corporal, sinó també per veure la participació activa en rituals tant de dones com d'altres gèneres. Els estudis realitzats sobre la torèutica ibèrica al sud-est de la Península Ibèrica mostren un panorama on homes i dones de diferents edats participen en rituals de fertilitat o de pas (Rueda 2007, 2008). Per una banda, els homes no són una única entitat, sinó que segons la iconografia dels exvots de bronze, hi ha, com a mínim dues maneres de construir la masculinitat: la guerrera, amb casquet i la típica panòplia d'escut, llança i falcata i la dels homes joves, amb cordons ajustats als muscles i creuats a l'esquena i, en alguns casos units al pit.

Un clar exemple de com el gènere evoluciona en funció de l'edat el tenim amb els diferents tipus de pentinats femenins: les noies, segurament sense casar, plasmen la seva identitat de dones joves amb els cabells descoberts i, a vegades, recollits amb trenes. En canvi les dones adultes o casades es cobreixen els cabells amb mitres o altres tipus d'adorns. Un altre punt de contacte entre els homes i les dones és que ambdós participen activament en rituals de fecunditat, tot i presentar corporitats diferents: els homes apareixen totalment nus amb el penis erecte i les dones gaudeixen de nus parcials i sovint s'obren la roba i es toquen el ventre, els pits o els genitals. La gestualitat dels rituals és també un punt de trobada entre ambdós grups ja que tant

homes com dones, independentment de l'edat, van descalços i tenen la mateixa postura de salutació o presentació, amb els braços separats del cos, les mans hipertrofiades, obertes amb les palmes cap a munt i els dits marcats.

Les terracotes del santuari púnic d'Illa Plana a Eivissa (ss. VI- V a. C.) mostren un panorama similar pel que fa la participació de les dones (López-Bertran 2012: 95-98). Aquestes figuretes, definides com a tals perquè la vulva es representa amb una incisió triangular a la zona del pubis, tenen les mateixes postures que els homes: palmes de les mans obertes, decorades amb les mateixes franges rojes al llarg del cos i emfatitzant els ulls i les boques. Igualment, he definit un conjunt de peces com a un tercer gènere de tipus híbrid entre animals i persones o transgènere. Aquestes figuretes presenten penis erecte, pits i tenen el cap en forma d'ocell en base, principalment, al nas prominent i punxegut. En aquest punt, les teories de la performativitat de Butler (1993) ajuden a explicar la presència d'aquest tercer gènere. Aquesta autora interpreta el gènere com a una disfressa que es treu i es posa cosa que implica no només que el gènere és fluid i canviant, sinó també que en moments diferents de la vida es poden tenir gèneres diversos. Normalment, aquesta idea es veu amb el binomi edat-gènere. Tot i això, el cas d'Illa Plana relaciona la creació d'un gènere nou amb l'existència d'especialistes rituals. Els transgèneres del santuari púnic eivissenc podrien construir el seu paper central i conductor dels rituals a través d'un nou gènere i d'una decoració corporal específica, els collarets. Seguint els postulats de Butler, això no implica que aquestes persones hagin estat, siguin o seran sempre transgèneres, sinó que és probable que aquest nou gènere només es representi en els moments en que es fan determinats rituals.

L'ARQUEOLOGIA DE LES PERSONES

Aquest treball ha mostrat com n'és d'atractiva, útil i necessària la introducció de la perspectiva de gènere per repensar les relacions socials al passat. Des de la visualització del paper de les dones a assumir que el gènere és múltiple, fluid i cultural hi ha tot un recorregut teòric i metodològic relativament curt en el temps però molt intens pel que fa a l'estudi de la relació entre el gènere i la cultura material.

Un cop assumim els postulats postfeministes i *queer* sobre la contingència del gènere i la seva no-bipolaritat, la tasca dels arqueòlegs és estudiar les relacions interpersonals contextualment i de la manera més complexa possible: cal tenir en compte el gènere juntament amb altres variables i preguntar-se de quines maneres es construïa, quines diferències hi havia entre els diferents sexes i com es vinculaven a d'altres factors com l'edat, l'estatus, l'ocupació, l'ètnicitat o l'estil de vida. Si partim d'aquesta base, estudiar les relacions de gènere no és una finalitat en

sí mateixa, sinó que esdevé una categoria d'anàlisi més que tota investigació hauria de contemplar per aconseguir explicar com la gent del passat es relacionava entre sí i com es diferenciaven els uns dels altres. Aquesta manera d'aproximar-se al passat s'ha definit amb la reinterpretació de la frase famosa *add women and stir*: el que cal ara és sacsejar i no remenar, *shaken, not stirred* (Pyburn 2008). Tot plegat planteja una visió més holística i integradora on s'hauria d'assumir amb normalitat la multiplicitat i variabilitat de gèneres en connexió amb qüestions polítiques, artístiques o espacials, entre d'altres.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTI, B. (2006): Archaeology, men and masculinities, *Handbook of Gender in Archaeology* (S. Milledge Nelson, ed.), Nova York, 401-434.
- BORIĆ, D.; ROBB, J. (2008): Body theory in archaeology, *Past Bodies. Body-Centered Research in Archaeology* (D. Boric, J. Robb, eds.), Oxford, 1-8.
- BRUMBACH, H. J.; JARVENPA, R. (2006): Gender dynamics in hunter-gatherer society: archaeological methods and perspectives, *Handbook of Gender in Archaeology* (S. Nelson ed.), Lanham MD, 503-535.
- BUTLER, J. (1993): *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"*, Nova York.
- CONKEY, M.; SPECTOR, J. (1984): Archaeology and the study of Gender, *Advances in Archaeological Method and Theory* 7, 1-38.
- CONKEY, M.; TRINGHAM, R. (1995): Archaeology and the goddess. Exploring the contours of feminist archaeology, *Feminisms in the academy. Rethinking the disciplines* (A. Steward, D. Stanton, eds.), Michigan, 199-247.
- DAVIS, K. (1997): Embodiment Theory: Beyond Modernist and Postmodernist Readings of the Body, *Embodied Practices. Feminist Perspectives on the Body* (K. Davis, ed.), Londres, 1-26.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2005): Género y Arqueología: una nueva síntesis, *Arqueología y Género* (M. Sánchez Romero, ed.), Granada, 13-51.
- DOBRES, M. A. (1995): Beyond gender attribution. Some methodological issues for engendering the past, *Gendered archaeology Proceedings of the second Australian women in archaeology conference* (J. Balme, W. Beck, eds.), Canberra, 51-66.
- DOWSON, T. A. (2000): Why queer archaeology? An Introduction, *World Archaeology. Queer archeologies*, vol. 32 (2), 161-165.
- FAUSTO-STERLING, A. (1993): The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough, *The Sciences*, 20-25.
- FOXHALL, L. (1998): Introduction, *Thinking Men: Masculinity and its self-representation in the Classical Tradition* (L. Foxhall, J. Salmon, eds.), Londres, 1-5.

- GILCHRIST, R. (2005): Cuidando a los muertos: las mujeres medievales en las pompas fúnebres familiares, *Dones i activitats de manteniment en temps de canvi* (Barcelona, 24-26 de novembre 2005), *Treballs d'Arqueologia* 11, 51-72.
- GIMBUTAS, M. (1989): *The Language of the Goddess*, Londres.
- HARRIS, J. T.; HUGHES, J.; OSBORNE, R.; ROBB, J.; STODDART, S. (2013): The body and politics, *The body in history. Europe from the Paleolithic to the future* (J. Robb, O. J.T. Harris, eds.), Cambridge, 98-128.
- HOLLIMON, S. E. (2000): Archaeology of the 'aqi: gender and sexuality in prehistoric Chumash society, *Archaeologies of Sexuality* (R. A Schmidt, B. L. Voss, eds.), Londres, 179-196.
- HOLLIMON, S. E. (2001): Warfare and gender in northern Plains: osteological evidence of trauma reconsidered, *Gender and the Archaeology of Death* (B. Arnold, N. Wicker, eds.), Walnut Creek CA, 179-193.
- JOYCE, R. A. (2006): Femenist theories of embodiment and anthropological imagination: making bodies matter, *Feminist Anthropology. Past, Present and Future* (P. L. Geller, M. K. Stockett, eds.), Philadelphia, 43-54.
- JOYCE, R. A. (2008): *Ancient Bodies, Ancient lives. Sex, gender, and archaeology*, Nova York.
- KNAPP, A. B.; MESKELL, L. (1997): Bodies of Evidence on Prehistoric Cyprus, *Cambridge Archaeological Journal* 7 (2), 183-204.
- KNAPP, A. B. (1997): Boys will be boys: masculinist approaches to a gendered archaeology, *A reader in gender archaeology* (K. Hays-Gilpin, D. S. Whitley, eds.), Londres, 365-373.
- LÓPEZ-BERTRAN, M. (2012): The politics of reproduction, rituals, and sex in Punic Eivissa, *The archaeology of colonialism. Intimate encounters and sexual effects* (B. L. Voss, C. E. Casella, eds.), Cambridge, 85-101.
- LYNN BUDIN, S. (2011): *Images of Woman and Child from the Bronze Age. Reconsidering Fertility, Maternity, and Gender in the Ancient World*, Cambridge.
- MASVIDAL, C. (2006): La imatge de les dones en la prehistòria a través de les figuretes femenines paleolítiques i neolítiques, *Les dones en la prehistòria* (B. Soler, coord.), València, 37-50.
- MASVIDAL, C.; PICAZO, M. (2005): *Modelando la figura humana. Reflexiones en torno a las imágenes femeninas en la Antigüedad*, Barcelona.
- MOLLESON, T. (1989): Seed preparation in the Mesolithic: the osteological evidence, *Antiquity* 63, 356-362.
- MONTÓN-SUBÍAS, S. (2010): Muerte e identidad femenina en el mundo argárico, *Trabajos de Prehistoria* 67-1, 119-136.
- NANOGLU, S. (2009): The materiality of representation: a preface, *Journal of Archaeological Method and Theory* 16, 157-161.
- PRESTON-WERNER, T. (2008): Breaking Down Binaries: Gender, Art, and Tools in Ancient Costa Rica, *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 18, 1, 49-59.
- PYBURN, K. A. (2008): Shaken, Not Stirred: The Revolution in Archaeology, *Archeological Papers of the American Anthropological Association*, vol. 18 (1), 115-124.
- RUEDA, C. (2007): La mujer sacralizada: La presencia de las mujeres en los santuarios (lectura desde los exvotos de bronce iberos), *Complutum* 18, 227-235.
- RUEDA, C. (2008): Las imágenes de los santuarios de Cástulo: los exvotos ibéricos en bronce de Collado de los Jardines (Santa Elena) y los Altos del Sotillo (Castellar), *Palaeohispanica* 8, 55-87.
- SÁNCHEZ, C. (2005): *Arte y erotismo en el mundo clásico*, Madrid.
- SOFAER, J. R. (2006): *The Body as Material Culture: A Theoretical Osteoarchaeology*, Cambridge.
- STIG SØRENSEN, M. L. (2000): *Gender Archaeology*, Cambridge.
- TREHERNE, P. (1995): The warrior's beauty: the masculine body and self-identity in Bronze Age Europe, *Journal of European Archaeology* 3, 105-144.
- TRINGHAM, R.; CONKEY, M. (1998): Rethinking figurines, *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence* (L. Goodison, C. Morris, eds.), Londres, 22-45.
- TRINGHAM, R. (1991): Households with Faces: the challenge of gender in prehistoric architectural remains, *Engendering Archaeology: Women and Prehistory* (J. Gero, M. Conkey, eds.), Oxford, 93-131.

DE LA NATURALEZA MUERTA AL PAISAJE CON FIGURAS EN LA ARQUEOLOGÍA IBÉRICA¹

Consuelo Mata Parreño <consuelo.mata@uv.es>
Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Sin pretender la exhaustividad, se hará un repaso a la introducción de la imagen en las publicaciones sobre el mundo ibérico. A partir de los años 90 del siglo pasado se van introduciendo restituciones de espacios, primero sin personas (la naturaleza muerta) para, más tarde, incluir tímidamente a los protagonistas (paisaje con figuras). Estas imágenes son el reflejo de los avances teóricos experimentados en esos años, como la Arqueología de Género, que ponen en valor las personas, no sólo los objetos y los espacios. Obliga a los investigadores/as a reflexionar sobre el uso de los objetos pero también sobre los usuarios, los espacios y la forma de ocuparlos. **[Iberos, género, representación, imágenes, recreación]**

—Sense pretensió d'exhaustivitat, es farà un repàs a la introducció de les imatges en les publicacions sobre el món ibèric. A partir dels anys 90 del segle passat comencen a introduir-se restitucions d'espais, primer sense persones (natura morta) per a, més tard, incloure tímidament els protagonistes (paisatge amb figures). Aquestes imatges són el reflex dels avanços teòrics experimentats en els últims anys, com ara l'Arqueologia de Gènere, que posen en valor les persones, a més dels objectes i els espais. Obliga els investigadors/es a reflexionar sobre l'ús dels objectes però també sobre els usuaris, els espais i la forma d'ocupació. **[Ibers, gènere, representació, imatges, recreació]**

La Arqueología es una disciplina científica que se incluye, según muchos investigadores, dentro de las llamadas Ciencias Sociales. Por ello puede parecer redundante hablar de Arqueología Social. Sin embargo, hay que tener en cuenta que los aspectos sociales han sido tratados como parte subordinada del sistema económico o cultural, pero como tema central de la investigación no se han considerado hasta bien avanzado el siglo XX. La Arqueología Social es aquella que no se limita a describir los materiales que se hayan podido conservar de nuestro pasado más remoto, sino que tiene como objetivo llegar a entender la sociedad o sociedades que los produjeron y/o usaron.

Íntimamente relacionada con ella está la Arqueología de Género que surgió con la intención de sacar a la luz una parte de los grupos humanos que había sido simplemente ignorada: las mujeres. En un primer momento, la Arqueología de Género se identificó con una Arqueología Feminista, pero en la actualidad es mucho más compleja, pues se han ampliado los campos de interés aproximándose al agente social que está detrás de la cultura material, poner cara a las prácticas sociales y estudiar a otros individuos ignorados e invisibles, además de las mujeres, como los niños, jóvenes, ancianos, enfermos, pobres y grupos transgresores. En este último caso dando lugar a la llamada *Queer Archaeology* (Sanahuja 2002: caps. 1 y 2).

En España estas corrientes entran tarde y no han acabado de consolidarse como líneas de investigación, pero sí que han servido para introducir un nuevo lenguaje, nuevos temas a tratar, como los espacios domésticos, y nuevas preguntas a formular. Y, más allá de la investigación, también han tenido un

¹ El título parafrasea una serie de televisión, dirigida por Mario Camus, que se emitió entre 1976 y 1985, con guiones de Antonio Gala. Cada episodio estaba dedicado a un personaje histórico español enmarcado en un paisaje directamente vinculado con dicho personaje.

gran impacto en todos los campos relacionados con la difusión, tales como exposiciones permanentes o temporales, catálogos, libros, cómics, videos, programas de televisión y visitas teatralizadas.

Uno de los aspectos más llamativos, pero apenas considerado, ha sido la introducción en las publicaciones de imágenes recreando espacios y escenas cotidianas. Este trabajo se va a centrar en cómo se ha pasado, en la Arqueología Ibérica, de unos textos con fotos, planos, tipologías, etc. (naturaleza muerta) a recrear determinados espacios y poblarlos con personas (paisaje con figuras). No pretende ser un recorrido exhaustivo porque sería demasiado prolijo, sino que se centrará en las imágenes pioneras y en algunas que pasaron desapercibidas o que generaron cierta polémica.

Cambiando un poco el quiasmo popular *son todos los que están pero no están todos los que son*. En la figura 1 se puede ver la tendencia creciente a introducir recreaciones (FIG. 1).

No se trata de un tema baladí, pues todas estas figuraciones son el resultado de los estudios que hay detrás, de una forma de hacer protohistoria y, sobre todo, de transmitirla para hacerla comprensible a todo tipo de público. Y no sólo eso, sino que sirve para comprobar algunos de nuestros supuestos teóricos, explícitos o no, al introducir personas en los espacios estudiados. Deben ser rigurosas científicamente y pueden sacar a la luz nuestras propias contradicciones.

Muchas de las imágenes son obra de los propios arqueólogos/as que firman los trabajos pero, en ocasiones, y cada vez más se recurre a ilustradores cuyos nombres suelen pasar desapercibidos. Olvido que intentaré subsanar a lo largo de las siguientes páginas.

A finales del siglo XIX y hasta los años 60 del siglo XX, las preocupaciones científicas de la Arqueología Ibérica estuvieron centradas en la identificación cultural o étnica de los Iberos, en reconocer su cultura material y en establecer cronologías. Las imágenes utilizadas serán planos, plantas, dibujos de materiales y algunas fotografías. No obstante existen algunas excepciones notables como las imágenes que ilustran el *Portfollio Historia de España* de Manuel Sandoval del Río (1910), en el que participaron varios ilustradores recreando acciones de carácter heroico, o cotidiano, a veces sin mucha base científica, pero muy atractivas.

Otras imágenes bastante utilizadas fueron las recreaciones de los lugares del hallazgo como el publicado por Ramos Folqués sobre la Dama de Elche (1944) o la utilización de la figura humana en Tútugi (Galera) para indicar la escala del túmulo (Cabré, Motos 1920).

Un caso paradigmático de la escasez de imágenes es el primer manual sobre los Iberos, escrito por Antonio Arribas Palau (1965), que se tradujo a varios idiomas. En él sólo se recogen escasas reconstrucciones volumétricas de tumbas publicadas con anterioridad.

Durante los años 70 del siglo XX se va a producir una importante revolución teórica y metodológica en la investigación arqueológica con la llamada *New Archaeology*. Con ella se incorporaron los estudios de paisaje y de recursos económicos, aunque en España no se consolidarán hasta la década siguiente.

Alejado de los planteamientos teóricos de la *New Archaeology* pero con un aire de modernidad dentro de los estudios vigentes en la España de la época, se publicó en 1972 el libro titulado *Contestania Ibérica* de Enrique A. Llobregat. En él no sólo se recogió toda la información relevante de esa área de la geografía ibérica sino que se atrevió a reconstruir los departamentos 1 a 50 de La Bastida de les Alcusses (Moixent) y la superficie excavada de La Covalta (Albaida) (Llobregat 1972: figs. 11 y 15). Imágenes que, a pesar de estar superadas en sus planteamientos arquitectónicos, se han reproducido hasta épocas bastante recientes (Ruiz Rodríguez, Molinos 1992: figs. 49 y 67). También se atrevió a hacer la primera propuesta de agrupación de departamentos en casas en La Bastida de les Alcusses y a proponer la existencia de gineceos y androceos (Llobregat 1972: 36-37). Y, además, a través de la escultura y los restos materiales propuso una indumentaria tipo para mujeres y hombres contestanos (Llobregat 1972: 200-201, figs. 115-117).

Siguiendo esa estela se van a hacer propuestas de reconstrucción de casas ibéricas, equipamientos, edificios culturales y tumbas (Aparicio 1974; Almagro 1978: 231; Aranegui *et al.* 1983: figs. 7 y 12²; Bonet, Pastor Cubillo 1984; Llobregat 1985; Castelo 1990; entre otros muchos). Son ilustraciones importantes pero siguen siendo imágenes aisladas, la mayor parte de las veces sin mobiliario cuando se trata de casas o templos y, desde luego, sin habitantes.

Hay dos excepciones notables que pasaron desapercibidas probablemente por el tipo de publicación en que salieron. Y una vez más hay que volver sobre Enrique A. Llobregat. En 1982, publicó una narración corta titulada *Un dia qualsevol en La Bastida de les Alcusses* acompañada de una ilustración que constituye la primera escena de género, en su acepción más actual, de la historiografía ibérica (FIG. 2). Pocos años más tarde la Diputación de Alicante

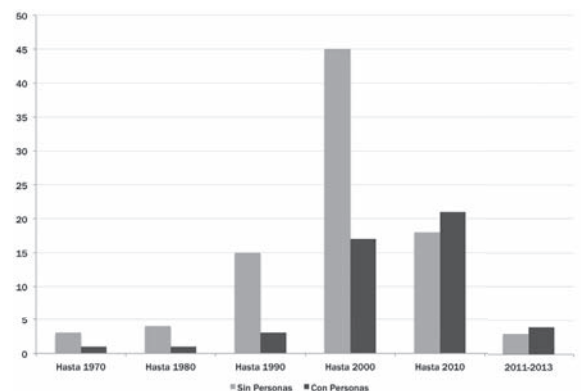

FIG. 1

inició las llamadas *Rutas Escolares*, en las que se proporcionaba a los participantes una carpeta con documentación. En la primera edición (VV.AA 1985), entre otras ilustraciones, hay una recreación completa de un paisaje ibérico con todo tipo de personajes [FIG. 3]. Según consta en la imagen el ilustrador es Gázquez, pero no me cabe la menor duda de que el inspirador de todas ellas debió ser Enrique Llobregat.

Es en la década de los 80 cuando empezó el interés por las viviendas, el uso de los espacios y los equipamientos domésticos. Prueba de ello es el *Coloquio sobre el Microespacio* celebrado en Teruel en 1986 (VV.AA. 1986) y en 1989 el Coloquio Internacional celebrado en Arles-sur-Rhône en 1989, cuyas actas nunca vieron la luz (VV.AA. 1989). Frente a la Arqueología de los asentamientos, se empieza a introducir el estudio de las relaciones interpersonales. Siguiendo a Paloma González Marcén se trata de la microhistoria, el tiempo corto o la escala cotidiana (2008). Su investigación puede hacerse desde diversas perspectivas pero el impulso mayor se produjo con la incorporación de la Arqueología de Género en cualquiera de sus formulaciones teóricas. La Arqueología de Género incorpora una nueva forma de ver las cosas, con nuevas preguntas, acuñando nuevos conceptos como la realización de “biografías” de los objetos y los espacios (Gosden, Marshall 1999; Spector 1999; Tringham 1999).

Lejos de nuestras fronteras, en 1988, se concretó el proyecto de la *Vitrina Arqueológica* de Martigues. Bajo la dirección de Jean Chausserie-Laprée se restituyeron *in situ* una parte de los restos del poblado galo (80 m²): calles con los objetos encontrados en ellas y cuatro casas también con los objetos identificados (Chausserie-Laprée 2005: 191-193). Sin duda fue el ejemplo a seguir años después para las reconstrucciones de la Ciutadella de Calafell en 1993 (Pou *et al.* 1995) y La Bastida de les Alcusses en 1999 (Bonet *et al.* 2000).

Y, tímidamente, los espacios ibéricos empezaron a poblarse de personajes, como el guerrero que vemos entrar en uno de los espacios adosados a la muralla del Turó del Montgròs (El Brull) (Molist, Rovira 1991: fig. 11); a veces de pequeño tamaño y rasgos poco definidos (Díes Cusí, Gimeno Martínez 1995: fig.4; Llobregat *et al.* 1995: figs. 14 y 15; Gracia Alonso 1995: figs. 1 y 3; entre otros).

Más explícitas y complejas son las recreaciones publicadas en 1993 de los lagares del Alt de Benimaquia (Dénia) (Gómez Bellard *et al.* 1993) o de una perspectiva del poblado de Los Molinicos (Moratalla) en la que se pueden distinguir grupos de edad y sexo en realizado ocupados en diversas actividades (Lillo 1993: 59) [FIG. 4]. Helena Bonet y Pierre Guérin publicaron en 1995 una escena con

mujeres realizando actividades de mantenimiento (Bonet, Guérin 1995: fig. 8), dibujada por Francesc Chiner Vives, de la que se muestra aquí su versión actualizada [FIG. 5].

Los años 90 fueron prolíficos en la publicación de restituciones, bastantes de ellas con inclusión de personas, por lo que sería demasiado prolijo citarlas todas. Simplemente recordar que, además de espacios domésticos y de trabajo, también se publicaron imágenes de guerreros con diferentes tipos de armamento que se han reproducido en múltiples ocasiones (Quesada 1997).

Pero cuando parecía que los paisajes ibéricos empezaban a poblarse llegaron las primeras infografías y las personas volvieron a desaparecer. Así pasa en Els Vilars (Arbeca) (Garcés *et al.* 1997), El Puig de la Nau (Benicarló) (Oliver Foix 1998), La Illeta del Banyets (El Campello) (Pastor Mira 1999), El Oral (San Fulgencio) (Abad, Sala 2001), Kelin (Caudete de las Fuentes) (Mata *et al.* 2001)³, entre otros. En 2002 se introdujeron algunos personajes en el libro sobre Puntal dels Llops (Olcáu) (Bonet, Mata 2002) y en un CD interactivo publicado en 2004 (Bonet, Mata, Sánchez Molina 2004)⁴. Pero la deuda con las infografías no se va a saldar hasta la publicación de la nueva monografía sobre La Bastida de les Alcusses en 2011 (Bonet, Vives-Ferrándiz 2011)⁵.

Paralelamente se siguen produciendo trabajos científicos y de divulgación en la misma línea de los años 90, pero hay que señalar un hito importante. En el año 2000 Francesc Gracia Alonso publicó, en colaboración, un libro de divulgación en el que se incluyeron un buen número de escenas con participación de numerosos personajes (Gracia Alonso *et al.* 2000)⁶. Imágenes que desde ese momento no han dejado de reproducirse o imitarse. Fruto de las mismas inquietudes son las visitas teatralizadas que se están realizando cada vez en más yacimientos ibéricos pero que empezaron, en 2001, en la Ciutadella de Calafell de la mano de la Asociación Ibercalafell.

Otros ámbitos cronológicos de la investigación arqueológica también han tenido una evolución similar a la de los estudios ibéricos. Y en algunos casos mucho más valientes y contundentes como, por no salir de España, todas las ilustraciones y recreaciones que se han hecho del yacimiento de Atapuerca (Burgos) o las magníficas imágenes de Antonio Asensio sobre los carpetanos (Ruiz Zapatero *et al.* 2012) [FIG. 6].

2| Ilustraciones de Francesc Chiner Vives.

3| Infografía de Entorn S.L. sobre ilustración de Francesc Chiner Vives.

4| Infografías de Ángel Sánchez Molina.

5| Ilustraciones de Francesc Chiner Vives, Enrique Díes Cusí, Carlos Fernández del Castillo y Ángel Sánchez Molina. Infografías de Arquitectura Virtual.

6| Ilustrado por Francesc Riart y Oriol Garcia.

FIG. 1. Presencia de restituciones en las publicaciones sobre los Iberos (elaboración propia).

FIG. 2

FIG. 3

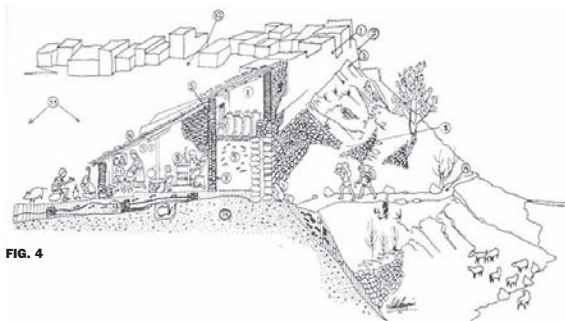

FIG. 4

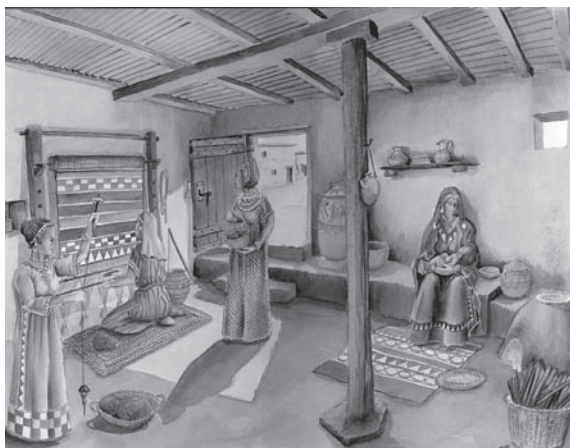

FIG. 5

FIG. 6

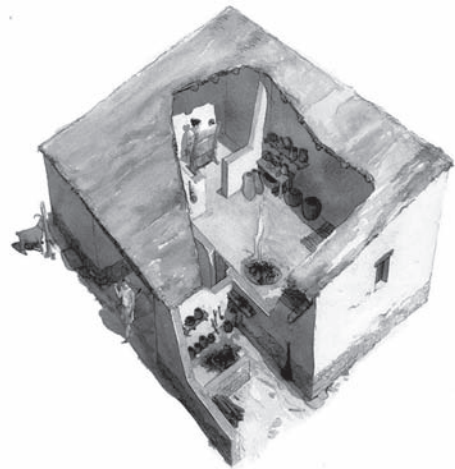

FIG. 7

FIG. 2. Escena cotidiana en La Bastida de les Alcusses (Moixent) (Fuente: Llobregat 1982: 53).

FIG. 3. Reconstrucción ideal de un paisaje ibérico de Gázquez (Fuente: Diputación de Alicante 1985: escena 4ª).

FIG. 4. Recreación de un sector de Los Molinicos (Moratalla) de Lillo Carpio (Fuente: Lillo 1993: 59).

FIG. 5. Escena de actividades de mantenimiento de F. Chiner Vives (Fuente: Bonet, Guérin 1995: 94).

FIG. 6. Una familia carpetana de A. Asensio (Fuente: Ruiz Zapatero et al. 2012: 94).

FIG. 7. Casa rural de Can Pons (Arbúcies) (Fuente: Nolla et al. 2010: 78).

UNAS LÍNEAS PARA LA REFLEXIÓN

No quisiera acabar este texto sin incluir unas reflexiones finales. Plasmar nuestras hipótesis en imágenes, como ya he señalado, puede hacer explícitas algunas contradicciones (o errores) que de otro modo no serían visibles. Bastará con algunos ejemplos.

Para empezar un ejemplo del paisaje sin figuras. Cuando se iniciaron los estudios sobre espacios domésticos y agrupar las distintas habitaciones en viviendas, también se empezó a elaborar una tipología de casas teniendo en cuenta el número de habitaciones y la superficie. En la escala inferior se citan repetidamente -y yo misma me incluyo- casas de 20 m² (Bonet *et al.* 1994: 127, fig. 5.1). Hasta aquí de acuerdo. Pero cuando más adelante se incluyen temas relativos a los habitantes y se hace una aproximación de entre cuatro y cinco personas por casa (Bonet, Mata 2002: 210), deberíamos plantearnos como cabrían esas personas en un espacio tan reducido para cuyo espacio vital se calculan un mínimo de 5 m² por persona (Moreno, Valor 2010: 250), teniendo en cuenta que en el interior de las habitaciones hay enseres y equipamientos inmuebles que no se pueden sacar cuando los ocupantes de la casa entran aunque solo sea para dormir. En conclusión, o no vivían tantas personas en esos espacios o hay que buscarles otra funcionalidad.

Y ahora dos imágenes. En el CD interactivo publicado sobre El Puntal dels Llops (Bonet *et al.* 2004) se incluye una imagen de dos hombres moviendo el molino fijo del dep. 4. Ciertamente que el molino se puede mover tanto por dos hombres como por dos mujeres o por una pareja; ahora bien, en honor a la verdad, se pusieron dos hombres pensando que al ser un movimiento más pesado, sería más apropiado que lo hicieran hombres. En cambio, en el texto publicado se incluye en las actividades de mantenimiento o de ámbito femenino (Bonet, Mata 2002: 186-187).

Otro caso distinto es el de la casa de Can Pons (Arbúcies) publicada en 2010 (Nolla *et al.* 2010: 78, 81 y 351, lám. XVIII, 3). Casi nada que objetar a la imagen presentada excepto que se ha colocado a la mujer tejiendo en la habitación más recóndita de la casa cuando lo lógico sería que estuviera junto a la puerta, incluso en la calle, o en un patio (FIG. 7). En esa habitación se han encontrado más de 40 pesas de telar, lo que está indicando que ahí era el lugar donde se guardaba cuando no estaba en uso y no que ese fuera el lugar de trabajo.

En definitiva, la inclusión de imágenes en las publicaciones de cualquier tipo, en exposiciones o cuando se hacen recreaciones, no debe tomarse como algo frívolo o que sirve para hacer más atractiva la publicación o la visita. Debe ser el resultado de un proceso de investigación riguroso y ¡claro que a veces habrá que “inventar” algún aspecto!, pero debemos hacer el esfuerzo de ser coherentes y creíbles.

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD CASAL, L.; SALA SELLÉS, F. (eds.) (2001): *Poblamiento ibérico en el bajo Segura. El Oral (II) y La Escuela*, Madrid.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1978): Pozo Moro y la formación de la Cultura Ibérica, *SAGVNTVM-PLAV* 13, 227-250.
- APARICIO PÉREZ, J. (1974): Sobre la casa ibérica, *AEA*, Anejos VII, 15-20.
- ARANEGUI GASCÓ, C.; MARTÍ OLIVER, B.; MATA PARREÑO, C.; BONET ROSADO, H. (1983): *La cultura ibérica*, Valencia.
- ARRIBAS PALAU, A. (1965): *Los Iberos*, Barcelona.
- BONET ROSADO, H.; DÍES CUSÍ, E.; RUBIO GÓMEZ, F. (2000): Proyecto de área didáctica y de investigación arquitectónica. La construcción de una casa ibérica en La Bastida de les Alcusses (Moixent, València), *SAGVNTVM-PLAV* extra 3, 431-439.
- BONET ROSADO, H.; GUÉRIN, P. (1995): Propuestas metodológicas para la definición de la vivienda ibérica en el área valenciana, *Table Ronde Ethno-Archéologie méditerranéenne: finalités, démarches et résultats (Madrid, 1991)*, 85-104.
- BONET ROSADO, H.; GUÉRIN, P.; MATA PARREÑO, C. (1994): Urbanisme i habitatge ibèrics al país Valencià, *Cota Zero* 10, 115-130.
- BONET ROSADO, H.; MATA PARREÑO, C. (2002): *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano*, Valencia.
- BONET ROSADO, H.; MATA PARREÑO, C.; SÁNCHEZ MOLINA, A. (2004): *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano* (CD interactivo), Valencia.
- BONET ROSADO, H.; PASTOR CUBILLO, I. (1984): Técnicas constructivas y organización del hábitat del Puntal dels Llops (Olocou, Valencia), *SAGVNTVM-PLAV* 18, 163-187.
- BONET ROSADO, H.; VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ, J.J. (eds.) (2011): *La Bastida de les Alcusses 1928-2010*, Valencia.
- CABRÉ AGUILÓ, J.; MOTOS, F. (1920): *La necrópolis ibérica de Tútugi (Galera, Granada)*, Madrid.
- CASTELO RUANO, R. (1990): Nueva aportación al paisaje de las necrópolis ibéricas. Paramentos con nicho ornamental y posibles altares en la necrópolis de El Cigarralejo (Mula, Murcia), *CPAUAM* 17, 35-43.
- CHAUSSERIE-LAPRÉE, J. (2005): Restitutions et mise en valeur d'habitats: l'exemple de Martigues (Bouches-du-Rhône, France), *De la restitution en archéologie, col. Idées et débats*, 167-199 (http://www.monuments-nationaux.fr/fichier/editions_livre/662/livre_pdf_fr_restitution.pdf) (última consulta 10-IX-2013).
- DÍES CUSÍ, E.; GIMENO MARTÍNEZ, L. (1995): El sistema defensivo de la zona SE del yacimiento ibérico del Pico de los Ajos (Yátova, Valencia), *SAGVNTVM-PLAV* 29, 85-91.

- GARCÉS, I.; JUNYENT, E.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J. B. (coords.) (1997): *Vilars 2000. Una fortalesa ilergeta d'ara fa 2700 anys*, Lleida.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUÉRIN, P.; DÍES CUSÍ, E.; PÉREZ JORDÁ, G. (1993): El vino en los inicios de la Cultura Ibérica. Nuevas excavaciones en L'Alt de Benimaquíia, Denia, *Revista de Arqueologia* 142, año XIII, Febrero, 16-27.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (2008): Tiempos de mujeres. Escalas de análisis y metodología arqueológica, *Arqueología del Género, 1er Encuentro Internacional en la UAM* (L. Prados Torreira, C. Ruiz López, eds.), 61-75.
- GOSDEN, C.; MARSHALL, Y. (1999): The cultural biography of objects, *World Archaeology* 31 (2), 169-178.
- GRACIA ALONSO, F. (1995): Producción y comercio de cereal en el N.E. de la Península Ibérica entre los siglos VI-II a.C., *Pyrenae* 26, 93-113.
- GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G.; RIART I JOU, F.; GARCIA I QUERA, O. (2000): *El llibre dels Ibers. Viatge il·lustrat a la cultura ibèrica*, Barcelona-Tarragona.
- LILLO CARPIO, P. A. (1993): *El poblado ibérico fortificado de Los Molinicos. Moratalla (Murcia)*, Murcia.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1972): *Contestania Ibérica*, Alicante.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1982): Un dia qualsevol al poblado ibèric de La Bastida de les Alcuses, *La Bastida de Les Alcuses. 50é Aniversari declaració monument històric- artístic nacional (1931-1981)*, Moixent, 49-53.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1985): Dos temples ibèrics a l'interior del poblado de l'Illeta dels Banyets, *Fonaments* 5, 103-111.
- LLOBREGAT CONESA, E. A.; CORTELL PÉREZ, E.; JUAN MOLTÓ, J.; OLCINA DOMÉNECH, M.; SEGURA MARTÍ, J. M. (1995): El sistema defensiu de la porta d'entrada del poblado ibèric de La Serreta. Estudi preliminar, *Recerques del Museu d'Alcoi* 4, 135-162.
- MATA PARREÑO, C.; DUARTE MARTÍNEZ, F. X.; FERRER ERES, M. A.; GARIBO BODI, J.; VALOR ABAD, J. (2001): Kelin (Caudete de las Fuentes, València) y su territorio, *Los Íberos en la comarca de Requena- Utiel, Anejo de la revista Lucentum* 4 (A. J. Lorrio, ed.), Alicante, 75-87.
- MOLIST I CAPELLA, N.; ROVIRA I PORT, J. (1991): La fortificació ibèrica del Turó del Montgròs (El Brull, Osona), *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica, Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.)*, 249-264.
- NOLLA BRUFAU, J. M.; PALAHÍ, L.; VIVÓ, J. (coords.) (2010): *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.
- OLIVER FOIX, A. (1998): *La vida en el poblado ibérico del Puig de la Nau de Benicarló*, Benicarló.
- PASTOR MIRA, A. (1999): La casa del cura: un conjunto singular en la Illeta dels Banyets, *XXV Congreso Nacional de Arqueología* (Valencia, 1990), 445-450.
- POU, J.; SANMARTÍ GREGO, J.; SANTACANA, J. (1995): La construcció del poblado ibèric d'Alorda Park o de les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès), *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, 51-62.
- QUESADA SANZ, F. (1997): *El armamento ibérico. Estudio tipológico, geográfico, funcional, social y simbólico de las armas en la Cultura Ibérica (siglos VI- I a.C.)*, Montagnac.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1944): La dama de Elche. Nuevas aportaciones para su estudio, *AEA* 56, 253-269.
- RUIZ RODRÍGUEZ, A.; MOLINOS MOLINOS, M. (1992): *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona.
- RUIZ ZAPATERO, G.; MÄRTENS ALFARO, G.; CONTRERAS MARTÍNEZ, M.; BAQUEDANO, E. (2012): *Los últimos carpetanos. El oppidum de El Llano de la Horca (Santorcaz, Madrid)*, Alcalá de Henares.
- SANAHUJA YLL, Mª E. (2002): *Cuerpos sexuados, objetos y prehistoria*, Madrid.
- SANDOVAL DEL RÍO, M. (1910): *Portfolio Historia de España*, Barcelona.
- SPECTOR, J. D. (1999): ¿Qué significa este punzón?: hacia una arqueología feminista, *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología* (L. Colomer, P. González Marcén, S. Montón, M. Picazo, eds), 233-256.
- TRINGHAM, R. (1999): Casas con caras: el reto del género en los restos arquitectónicos prehistóricos, *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología* (L. Colomer, P. González Marcén, S. Montón, M. Picazo, eds.), 233-256.
- VV. AA (1986): *Coloquio sobre el microespacio*, Teruel.
- VV. AA (1985): Primera campaña escolar de Rutas Escolares de la Excelentísima Diputación de Alicante, Alicante.
- VV. AA (1989): *Habitats et structures domestiques en Méditerranée Occidentale durant la Protohistoire*, Pré-Actes du Colloque International (Arles-sur-Rhône, 1989), Lattes.

LES DONES EN LA UNIVERSITAT: AHIR I AVUI. LES DADES PARLEN

Miguel Ángel Bel Martínez <miguelbel89@gmail.com>

Investigador Predoctoral - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Sonia Machause López <sonia.machause@uv.es>

Beca Predoctoral "Contracte Atracció de Talent" (VLC-CAMPUS) -

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Carmen María Martínez Varea <marvacar@alumni.uv.es>

Estudiant de Màster - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

El 8 de març de 1910 es regularitza l'accés de les dones a les universitats espanyoles. En aquest article, es mostren els principals obstacles als que han hagut de fer front des de finals del s. XIX fins els nostres dies. A través de les dades estadístiques disponibles, s'analitza l'evolució d'aquest llarg camí. Actualment les dones són majoritàries en tots els nivells de formació, però la seua presència disminueix a mesura que s'ascendeix en la piràmide universitària. **[Dones, pioneres, universitat, segregació vertical, sostre de vidre]**

—*Le 8 mars 1910 est le moment dans lequel l'accès des femmes dans les universités espagnoles est finalement régularisé. Ce travail présente les principaux obstacles auxquels elles ont fait face depuis la fin du XIX siècle jusqu'à nos jours. Grâce aux données statistiques disponibles, on analyse l'évolution de ce long chemin. Actuellement, les femmes sont majoritaires dans tous les niveaux de l'enseignement, mais leur présence diminue à mesure qu'on monte dans la pyramide universitaire. [Femmes, pionnières, université, ségrégation verticale, plafond de verre]*

I atés que la dona és la raó primera del pecat (...), nosaltres defensem i prohibim expressament que algú es permeti introduir alguna dona (...) en aquesta universitat.

Decret de 1377: *Universit  di Bologna*

Han passat molts anys des de les primeres prohibicions que negaven la participació de les dones dins la vida universitària. Avui dia, el percentatge de matriculades supera fins i tot al dels homes. Per arribar a aquesta situació, ha sigut necessari anar superant els nombrosos obstacles que s'han creuat en la vida acad mica del sexe femenin al llarg dels segles.

En el nostre cas, la incorporació de les dones a la universitat ha estat més pausada que en altres països europeus. En universitats com les de París o Zurich, aconseguiren el dret a estudiar una carrera ja a la segona meitat del segle XIX. Els obstacles als quals s'enfrontaven no foren només de tipus legal, sinó també socials. En aquella època, era inconcebible pensar que les dones pogueren eixir de l'esfera privada i envair un àmbit reservat, fins aquell moment, als homes (Romero Burillo 2005).

UNA CARRERA D'OBSTACLES

El desig vehement de coneixement d'algunes dones motiv  les primeres incursions d'aquestes a les aules universitàries. A Espanya, fou Concepción Arenal qui en 1841 s'arrisc  a assistir a classes de Dret a la Universidad Central de Madrid, aix  s , vestida com un home [FIG. 1.1]. Fou d'aquesta manera com entrà a l'esfera pública i estudi  amb els mateixos drets que els seus companys, fins que fou descoberta i hagué de lluitar durant dècades per a obtindre el seu títol oficial (Flecha 1998; Guil 2008). Els seus treballs denunciaven, entre d'altres, la injusta situació que vivien les dones a l'àmbit acadèmic a finals del segle

XIX. Segons la seua visió: *la más apremiante necesidad de hoy, para el hombre como para la mujer, es la educación (...). Esperamos que los hombres se irán civilizando lo bastante para tener orden y compostura en las clases que asistan mujeres (...)* ¡Sería fuerte la cosa que los señoritos respetasen a las mujeres que van a los toros y faltaran a las que entran en las aulas! (Arenal 1892: 65 i 77).

En aquest context de canvis i debat, la societat començà a exigir una igualtat entre dones i homes a diferents nivells. Un exemple molt representatiu el veiem en una carta que arribà el 20 de desembre de 1868 al *Diario Mercantil de Valencia*. En plena lluita política de les Corts, amb el debat sobre el sufragi universal, Carlota Montijo escriu: (...) *Ya que ustedes han hecho la revolución sean consecuentes y no lo quieran todo para los hombres y nada para nosotras. Las mugeres [sic] pagan contribución para sostener las universidades, y no hay Universidad para nosotras (...). Ustedes no quieren que las mugeres se ilustren, porque si en España hay siete poetizas [sic], con el estudio habrá 200 (...)*¹ [FIG. 2].

Les dones que volgueren participar en la vida acadèmica sota qualsevol pretext, hagueren de superar nombrosos obstacles. El primer de tots fou l'accés a l'educació secundària. Fins aquell moment, els centres de batxillerat havien estat configurats com un espai masculí i no es qüestionaven admetre-hi les dones. Encara així, a poc a poc les adolescents de classe mitjana i alta anaren matriculant-se. Quan acabaven aquesta etapa, encara que fóra de manera privada, un grup reduït de les alumnes realitzava l'examen final amb la intenció de matricular-se a la universitat. És el cas, entre d'altres, d'Antonia Arribas i Maria Elena Maseras [FIG. 1,2], les quals reberen un permís l'any 1871 amb què podien presentar-se a l'examen final de batxillerat. De fet, aquest permís autoritzava també a totes les dones que volgueren cursar el batxillerat, sempre que es fera de manera privada (Gómez García 1993).

Amb l'examen de batxillerat aprovat, les dones que volien continuar la seua formació havien de superar el segon obstacle: matricular-se oficialment en alguna de les universitats de l'Estat espanyol. La primera que ho aconseguí fou Maria Elena Maseras, quan en 1872 rebé un permís especial del rei Amadeu de Savoia per a estudiar a la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona. Encara que en un primer moment no podia anar a classe, aquest fet marcà una fita molt important, ja que significava començar a enderrocar un mur que havia separat durant molts segles les dones de l'esfera pública. Més endavant, i per iniciativa d'un dels seus professors, l'any 1875 María Elena fou admesa oficialment dins d'una classe universitària, on ocupà un seient especial al costat del professor (Flecha 1996).

Les dones avançaven pas a pas, però encara havien d'enfrontar-se a un tercer obstacle: en aquella època finalitzar els estudis no implicava tindre accés a un títol oficial. En el cas de les pioneres Maria Elena Maseras o Dolores Aleu [FIG. 1,2 i 1,4], que decidiren traslladar-se a la Universidad Central de Madrid per a cursar el doctorat, hagueren d'esperar quatre

anys. El motiu d'aquesta demora fou solucionar el caos administratiu existent, perquè mai abans una dona havia sol·licitat un títol universitari. Finalment, a través d'una *Real Orden* en 1882, ho varen aconseguir. Però aquest dret estava restringit a les alumnes matriculades abans de la publicació de l'ordre, la qual prohibia expressament l'accés de noves alumnes a les universitats (Flecha 1996; Romero Burillo 2005).

Les portes tancades (1882-1887)

Comença un període de prohibició total, durant el qual el nombre de dones a la universitat continuà sent molt reduït. Si s'observen les dades, es veu que foren nou les alumnes que durant aquests anys de prohibició es matricularen, de les quals només set acabaren els seus estudis (Flecha 1996). Tot i així, les poques alumnes que havien aconseguit esquivar els nombrosos obstacles aconseguiren també el grau de doctors. De tota manera, la societat encara no estava preparada per aquests canvis tan revolucionaris, i així ho demostrà la premsa del moment, com el diari *El Liberal* del 12 d'octubre de 1882: *Ha recibido la investidura de doctor en la Facultad de Medicina de Madrid, la señorita doña Dolores Aleu y Riera. Felicitamos por adelantado a los enfermos que fien la curación de sus dolencias al nuevo doctor con faldas* (Citat en Flecha 1996: 177).

La situació canvia lleugerament quan, a partir de l'11 de juny de 1888, es reconeix el seu dret a estudiar a la universitat, encara que de manera molt restrictiva. Només podien matricular-se, com a estudiants privades, aquelles que comptaren amb l'autorització del Consell de Ministres i dels professors de la carrera. Tot i que per a la majoria dels professors no existia inconvenient en què les dones es matricularen a la universitat, aquests havien d'omplir un imprès reglamentari de matrícula amb el qual es feien responsables de mantindre l'ordre a les aules. Els canvis provocaren un lleuger augment del nombre d'universitàries durant el període de 1888-1900: de les 26 alumnes matriculades durant aquests anys, foren 20 les que finalitzaren els seus estudis (Flecha 1996).

1] Encara que en moltes publicacions, com ara Sánchez Santiró (1998: 203-204), es fa referència a aquesta carta dins el *Mercantil Valenciano*, amb data del 20 de novembre del 1868, el nom del diari és *Diario Mercantil de Valencia* i la data correcta és el 20 de desembre d'aquest mateix any (n° 6562, Gaceta General).

Fig. 1 Les pioneres: 1-Concepción Arenal; 2- Maria Elena Maseras; 3- Emilia Pardo Bazán; 4- Dolores Aleu; 5- Manuela Solís; 6- Concepción Aleixandre (Elaboració pròpia a partir de Flecha 1996 i 1998).

Fig. 2 *Diario Mercantil de Valencia*, núm. 6562 (Biblioteca Històrica, Universitat de València).

Fig. 3 *Gaceta de Madrid*, núm. 68 (Biblioteca Històrica, Universitat de València).

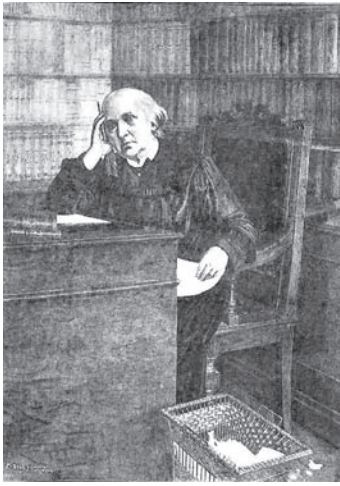

FIG. 1.1

FIG. 1.2

FIG. 1.3

FIG. 1.4

FIG. 1.5

FIG. 1.6

DIARIO MERCANTIL

DE VALENCIA.

Año 35. Núm. 6362.

Domingo 30 de Diciembre de 1888.

EL DADO MERCANTIL.
LA PODEROSA PRUEBA.

EL DADO MERCANTIL.
LA PODEROSA PRUEBA.
El primer suceso de la historia...
...que se ha visto en el mundo...
...de la humanidad...

EL DADO MERCANTIL.
LA PODEROSA PRUEBA.
El primer suceso de la historia...
...que se ha visto en el mundo...
...de la humanidad...

EL DADO MERCANTIL.
LA PODEROSA PRUEBA.
El primer suceso de la historia...
...que se ha visto en el mundo...
...de la humanidad...

FIG. 2

Año CXXIX.—Tomo I. Miércoles 9 Marzo 1910 Núm. 68.—Pág. 487

REDACCION ADMINISTRATIVA.
Calle de Cervantes, núm. 29, principal.
Teléfono núm. 2424.

VENTA DE EJEMPLARES.
Minorista en la Redacción, plaza Baja.
Mayorista en el 283.

GACETA DE MADRID

— SUMARIO —

PARTE OFICIAL.

Ministerio de Fomento:
Real orden confirmando la vuelta de 250 puestas impuestas por el Subdelegado civil de la provincia de Ciudad Real a la Compañía de las Ferrocarriles de Madrid a Tarazona y al Alamo.

Ministerio de Justicia:
Real orden confirmando la vuelta de 250 puestas impuestas por el Subdelegado civil de la provincia de Ciudad Real a la Compañía de las Ferrocarriles de Madrid a Tarazona y al Alamo.

Ministerio de Fomento:
Real orden confirmando la vuelta de 250 puestas impuestas por el Subdelegado civil de la provincia de Ciudad Real a la Compañía de las Ferrocarriles de Madrid a Tarazona y al Alamo.

Ministerio de Justicia:
Real orden confirmando la vuelta de 250 puestas impuestas por el Subdelegado civil de la provincia de Ciudad Real a la Compañía de las Ferrocarriles de Madrid a Tarazona y al Alamo.

Ministerio de Fomento:
Real orden confirmando la vuelta de 250 puestas impuestas por el Subdelegado civil de la provincia de Ciudad Real a la Compañía de las Ferrocarriles de Madrid a Tarazona y al Alamo.

Ministerio de Justicia:
Real orden confirmando la vuelta de 250 puestas impuestas por el Subdelegado civil de la provincia de Ciudad Real a la Compañía de las Ferrocarriles de Madrid a Tarazona y al Alamo.

FIG. 3

D'excepció a minoria (1910)

No fou fins el 8 de març de 1910 quan, a través de la proposta del ministre d'Instrucció Pública, el comte de Romanones, i la consegüent *Real Orden* signada per Alfons XIII, s'eliminaren per complet els entrebancs legals (FIG. 3). Des d'aquest moment, es regulà l'admissió de les dones a les universitats espanyoles amb les mateixes condicions que els homes. A més a més, uns mesos després, s'habilità l'aplicació professional generalitzada dels estudis universitaris per a les dones, en permetre per primera vegada la seua participació en càtedres, oposicions i concursos. Des d'aleshores, el nombre de matriculades començà a augmentar i l'opció universitària s'amplià. És així com començà a créixer el seu interès pels estudis de Filosofia, Lletres i Ciències, amb els quals ara ja podien gaudir de les noves eixides professionals.

Aquest 8 de març de 1910 marcà un punt d'inflexió, ja que a partir d'aquest moment començà un vertader creixement de la presència femenina a les universitats. En només 40 anys la situació havia canviat per complet. Tant institucions com professors i alumnat havien començat a acceptar l'interès de les dones per formar-se amb els mateixos objectius que els homes i, el que és més important, començaven a deixar de banda els prejudicis que obstaculitzaven la presència femenina a les aules. De les 77 alumnes que feren front a tots els obstacles i es matricularen entre 1872 i 1910 a les universitats de l'Estat espanyol, només un 75% culminaren les seues carreres. Encara que no totes aconseguiren títols de llicenciades o doctores, aquestes pioneres obriren una porta que anys enrere havia sigut impensable traspassar (Flecha 1996).

Malgrat aquests esdeveniments, la societat tradicionalista del moment no acceptà que una dona arribara a un càrrec tant respectat com era una càtedra universitària. Quan en 1916 es creà l'assignatura de *Literatura contemporánea de las lenguas neolatinas* i se'n nomenà catedràtica Emilia Pardo Bazán (FIG. 1.3), cap alumne anà a les seues classes. Aquest fenomen deixava veure que encara que les dones havien aconseguit superar nombrosos entrebancs legals, seguien existint obstacles socials i culturals molt forts (Mancebo 2003). Tot i que havien passat de ser alumnes excepcionals a ser una minoria dins la universitat (Capel 1982: 379), el camí per a la igualtat d'aquestes en els espais universitaris només acabava de començar.

UNA EVOLUCIÓ LATENT

A poc a poc, la presència de les dones en activitats de caràcter sociocultural relacionades amb la universitat s'intensificà, sobretot a partir de la II República (Mancebo 2003). De tota manera, seguia existint una marcada diferència entre el nombre d'estudiants titulades i la seua presència

activa en el món professional, especialment en els càrrecs docents de les universitats (Mancebo 2003; Rodríguez López 2010), situació que encara és visible avui en dia.

La presència de les dones a les universitats espanyoles ha protagonitzat una evolució intermitent lligada al context de cada època (FIG. 4). Així doncs, trobem que durant els anys 30 el percentatge de dones matriculades creix, encara que segueix sent prou reduït front al dels alumnes (vora el 8%)². Durant els anys 40 i 50 el percentatge de dones matriculades respecte als alumnes fou prou estable, mantenint-se vora el 13-14%. Lentament anà pujant fins col·locar-se, gràcies a la situació econòmica dels anys 60, vora el 23%. En el curs de 1970-1971, ja eren més de 60.000 alumnes matriculades (26,64% de l'alumnat), de manera que constituïen un grup significatiu que tingué forta importància professional durant la dècada dels 70 (Romero Burillo 2005; Sánchez Durá i Verdugo 2011). En acabar la dictadura, les dones representaven ja el 40% de l'alumnat matriculat, encara que aquest percentatge variava depenent de les facultats (Baldó 2000).

Seguint amb aquesta tendència, és en la dècada dels 80 quan les dones s'incorporaren a la universitat de forma massiva (Martín García 2011: 9), constituint el 46,79% de l'alumnat en el curs 1982-1983 (VV.AA. 2008: 56) i superant als homes en el curs 1989-90 amb un 50,7% (Almarcha *et al.* 1994: 122). La seua presència continuà creixent fins representar el 53,26% de l'alumnat universitari en el curs 1999-2000³.

LA SITUACIÓ A LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

La nostra universitat tingué una situació i evolució similar a la de tot l'Estat espanyol, sent la segona en acceptar-hi dones. La primera alumna matriculada en la Universitat de València fou Dolores Aleu en el curs 1874-1875 (FIG. 1.4), que encara que havia cursat part de la carrera de medicina a Barcelona, per qüestions familiars s'examinà a València d'algunes assignatures (Flecha 1996). Per tant, realment fou Trinidad Sánchez Fernández, la primera alumna que es matriculà (1882) i cursà la carrera a la Universitat de València, seguida per Manuela Solís i Concepción Aleixandre, que es matricularen al curs 1883-1884 i aconseguiren la llicenciatura en Medicina en 1889 (FIG. 1.5, 1.6 i FIG. 5) (Baldó 1999; Verdugo 2012).

A partir de la *Real Orden* de 1910, la conjuntura econòmica del moment (amb la *Belle Époque*, el *boom* de la taronja i l'expansió industrial), influència en el nombre de matriculats a les universitats de l'Estat. A la nostra universitat, destaca el curs 1925-1926, quan augmentà notablement el nombre de dones matriculades, sobretot en la Facultat

FIG. 4 Evolució de l'alumnat a les universitats espanyoles entre 1900-1971 (Elaboració pròpia a partir de Sánchez Durá, Verdugo 2011).

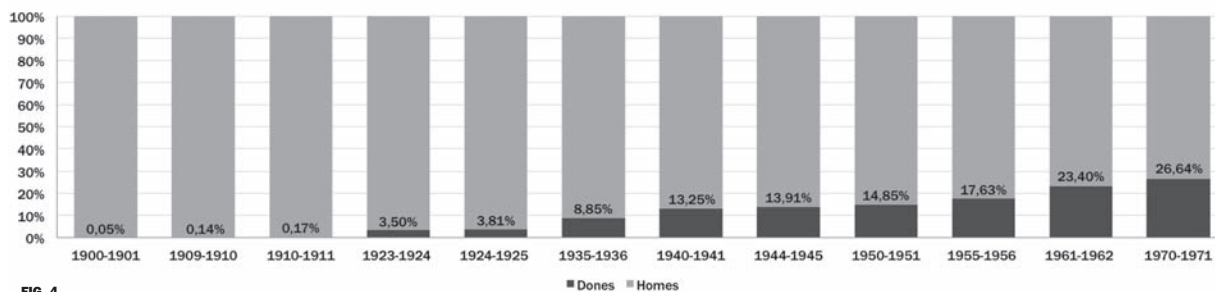

FIG. 4

de Filosofia i Lletres. Entre les alumnes més reconegudes d'aquesta promoció, caracteritzada per un fort activisme acadèmic, cultural i polític, es troba Olimpia Arozena⁴.

Igual que ocorre amb altres universitats espanyoles, a la Universitat de València s'experimenta un canvi substancial en pocs anys. Passa de 1134 alumnes durant el curs 1910-1911 (dels quals només un 0,10% són dones), a 3286 alumnes durant els últims anys de la República (dels quals un 5,60% són dones)⁵ (Baldó 2000). També es produeix una aturada durant els anys 40 i 50, a causa del context històric del moment, i una recuperació a partir dels anys 60 (quan el nombre de matriculats augmenta fins 3121, una xifra semblant a la de 1934-1935, però dels quals vora el 18% són dones).

Quant a les carreres escollides durant aquests anys, s'observa una situació molt semblant a les altres universitats⁶. Si es tenen en compte les dades obtingudes del curs 1945, la llicenciatura de Filosofia i Lletres és la que més dones atrau (50%), seguida de la Facultat de Química on es cursava el primer any de Farmàcia (15%) i les carreres de Medicina i Dret (vora un 3%) (Sánchez Durá, Verdugo 2011).

A partir dels anys 60, anà produint-se un canvi a nivell estatal en la composició social dels estudiants i en el nombre de dones matriculades. Encara que la Universitat de València patí un lleu retard fins els 70, la situació és molt semblant a la de les altres universitats espanyoles (Baldó 1999). Als 80 es segueix la tendència vista per a les universitats espanyoles, amb un alumnat femení que constitueix el 44% del total en el curs 1981-1982 i assoleix el 50% dels alumnes de la Universitat de València durant el curs 1983-1984. La representació de les dones entre l'alumnat continua augmentant fins arribar al 60% en el curs 1991-1992 i supera aquest percentatge a partir de l'any 2000 (Perelló 2012: 17).

LA SITUACIÓ ACTUAL

La lluita que començà a mitjans del segle XIX, quan Concepción Arenal assistí vestida d'home a la universitat, finalment donà els seus fruits. Actualment les dones contenen amb una presència majoritària en tots els nivells de formació universitària.

Xifres reveladores⁷

El percentatge de dones matriculades al conjunt d'universitats espanyoles del curs 2011-2012, arriba a un 54,3%, sent encara major la proporció entre els titulats universitaris d'aquest curs (59,1% de mitjana). No obstant això, aquests percentatges globals amaguen diferències per àrees de coneixement. Així, les xifres més elevades es donen en Ciències de la Salut (70,5%), molt per damunt de la presència de dones en Enginyeria i Arquitectura (26,4%). En una situació més equilibrada es troba Arts i Humanitats amb el 61,7% de l'alumnat, Ciències Socials i Jurídiques amb un 61,1% i Ciències Experimentals amb un 53,6%. Uns percentatges semblants presenta l'alumnat de màster, on les dones constitueixen un 54,6%, sent majoritàries en totes les branques a excepció d'Enginyeria i Arquitectura (32,5%)⁸.

A la Universitat de València (FIG. 6), al mateix curs, s'observa que el percentatge de dones matriculades és major (60%) però en totes les branques disminueix lleugerament la seua presència respecte les dades del conjunt d'universitats espanyoles, a excepció d'Arts i Humanitats on augmenta fins el 64,8% (Mañes 2012). En pujar un graó en la carrera

2) Les dades que s'inclouen ací han estat extretes de l'informe elaborat en 2011 per la Unitat d'Igualtat de la Universitat de València (a partir de Ballarín 2001; Martín, del Pozo 2002; Montero 2009).

3) Dades obtingudes del *Instituto Nacional de Estadística: INEbase, educación, estadística de enseñanza universitaria*. <http://www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft13%2Fp405&file=inebase&L=0> (última consulta 4-1-2014).

4) Aquesta alumna va obtenir el títol de llicenciada amb un Premi Extraordinari en 1929, i va ser la primera professora que va exercir a la Universitat de València (Verdugo 2012).

5) Veure nota 2.

6) Veure nota 2.

7) En tots els casos, les dades presentades corresponen a les publicacions més actuals disponibles, comptant amb estadístiques de tres cursos diferents, si bé consecutius en el temps.

8) Datos y cifras del sistema universitario español. Curs 2012-2013.

9) Dades obtingudes del Instituto de la Mujer: Estadísticas de Educación. <http://www.inmujer.gob.es/estadisticas/consulta.do?area=3> (última consulta 4-1-2014).

universitària, al curs 2009-2010, a les universitats espanyoles el percentatge de dones matriculades en cursos de doctorat és del 51,8%, disminuint fins a un 47,5% en passar a les tesis doctorals aprovades⁹. Pel que fa a la Universitat de València, al curs 2011-2012, el 55% dels matriculats en cursos de doctorat són dones i un 54% de les tesis lligides són d'autoria femenina (Mañes 2012).

El panorama es presenta totalment diferent quan s'aborda el professorat universitari a nivell estatal, amb una representació femenina al curs 2010-2011 del 38,3%. Ara bé, en parar atenció en algunes de les categories més destacades es veu una situació gens homogènia. Les ajudantes de departament constitueixen el 48%, les ajudantes doctores el 50,3%, les professores associades representen un 33,8% i les titulars un 38,9%. La presència cau a un 18,1% de catedràtiques i un 25% de professores emèrites [Fig. 7]¹⁰.

Quant a la Universitat de València l'esquema és similar, amb un 41% de dones entre el professorat per al curs 2011-2012, tot i que les professores associades superen en representació a les titulars, remarcant la tendència piramidal. Les ajudantes de departament constitueixen un 67,4%, les ajudantes doctores un 47,6%, les professores associades un 43,7% i les titulars un 40,7%. Pel que fa a les catedràtiques, aquestes representen el 26,1%, tot i que en l'any 2011 dels 37 nous catedràtics 19 en foren dones.

Una dada a destacar és que en 2012 tan sols hi havia una dona entre els 24 professors emèrits de la universitat [Fig. 8] (Mañes 2012). Actualment, són tres les dones que tenen aquesta menció: Pilar Aznar Minguet (Teoria de l'Educació), Emilia Salvador Esteban (Història Moderna) i Claude Benoit Moriniere (Filologia Francesa)¹¹.

Un altre aspecte a tindre en compte és la seua presència als càrrecs de gestió universitària. Les dades disponibles corresponen als rectorats, vicerectorats, deganats i vicedeganats per al curs 2010-2011. Només un 13,5% dels rectorats de totes les universitats espanyoles estan ocupats per dones, percentatge que es redueix a un 8% si tan sols es tenen en compte les universitats públiques. Així, de 75 universitats espanyoles, només sis estan dirigides per dones. Si es baixa un graó a l'escala de responsabilitat es troba un 39,6% de vicerectores, només superant huit universitats públiques el 50%, entre elles la Universitat de València (58,33%). Pel que fa als deganats, el 24,7% hi estan ocupats per dones i només tres centres públics superen el 50%. Per últim, el càrrec de menor responsabilitat, el vicedeganat, és el que presenta un percentatge major (49%). Ara bé, encara que les xifres siguin prou baixes, als quatre càrrecs s'ha experimentat un augment als últims deu anys entre cinc punts per al deganat i 18,5 per al vicerectorat. La Universitat de València es troba en tots el càrrecs per damunt de la mitjana estatal, amb un 35,7% de deganes i un 53,6% de vicedeganes (Grañeras, Gil Novoa 2012).

Anàlisi i valoració

Totes aquestes xifres mostren el que moltes autores anomenen "enganyosa paritat". Durant els últims 50 anys la presència de les dones a la universitat ha experimentat un gran creixement, de forma que ja superen als homes a l'alumnat. Ara bé, en aquest primer nivell ja s'observa cert desequilibri, ja que algunes carreres segueixen sent "patrimoni masculí" i altres femení, situació coneguda com "segregació horitzontal". Són diversos els factors que expliquen les altes concentracions en determinades carreres: pressions socials i institucionals, natura i dedicació del treball posterior, diferències d'aptitud i motivació, etc. (García Crespo 1999). La infundada explicació que les dones estarien menys capacitades per a l'aprenentatge de matèries com Ciències o Matemàtiques ha generat nombroses anàlisis i investigacions; afortunadament avui en dia aquestes idees són majoritàriament rebudes amb escepticisme (Gaviria 1993).

La gran presència a l'alumnat dels primers cicles, així com als matriculats en cursos de doctorat, no es veu reflectida als següents nivells acadèmics, la qual cosa denota la incongruència de la situació actual, ja que és el tercer cicle el que facilita l'accés al professorat. Ens trobem així davant el que s'ha denominat "segregació vertical": les dones s'aglutinen als nivells inferiors de la piràmide acadèmica, i queden excloses dels càrrecs més elevats, de major responsabilitat i amb capacitat de presa de decisions (Rodríguez Pacios 2006). Són relativament abundants entre el professorat ajudant, però la seua xifra descendeix quant a titulars i és escandalosament baixa entre els catedràtics. Aquesta gradació no pot seguir explicant-se pel tardà accés de les dones al món acadèmic (Vicente Arregui 2003), sinó per la discriminació present als tribunals de càtedra, constituïts majoritàriament per homes que menysvaloren els treballs de les dones, així com per la manca de catedràtiques que servisquen de model (Escolano 2006). La realitat és que les dones troben "sostres de vidre" durant la seua carrera professional, barreres tan subtils i invisibles a la seua promoció que la major part de les persones no són conscients de la seua existència (Guil 2007).

Cal destacar que aquesta segregació vertical no es troba únicament a l'educació superior, sinó que afecta a tot el món acadèmic. Així, durant el curs 2010-2011, les dones constituïen el 82,1% del professorat d'educació infantil i primària, el 55,8% en educació secundària i batxillerat i el 38,3% del professorat universitari. S'observa com hi ha una major presència femenina en aquells camps als quals l'accés no depèn tant de les xarxes d'influència, de cooptació i de tribunals, sinó d'oposicions (Vicente Arregui 2003). Ara bé, ni tan sols les escoles escapen a l'existència del sostre de

¹⁰ Veure nota 3.

¹¹ Informació facilitada pel servei PDI, els departaments universitaris i les protagonistes mateixes.

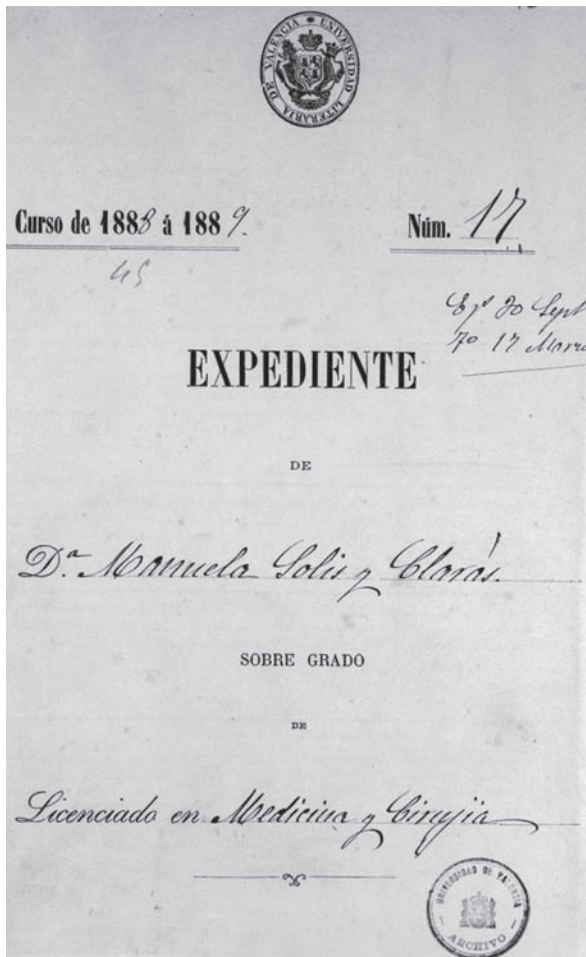

FIG. 5.1

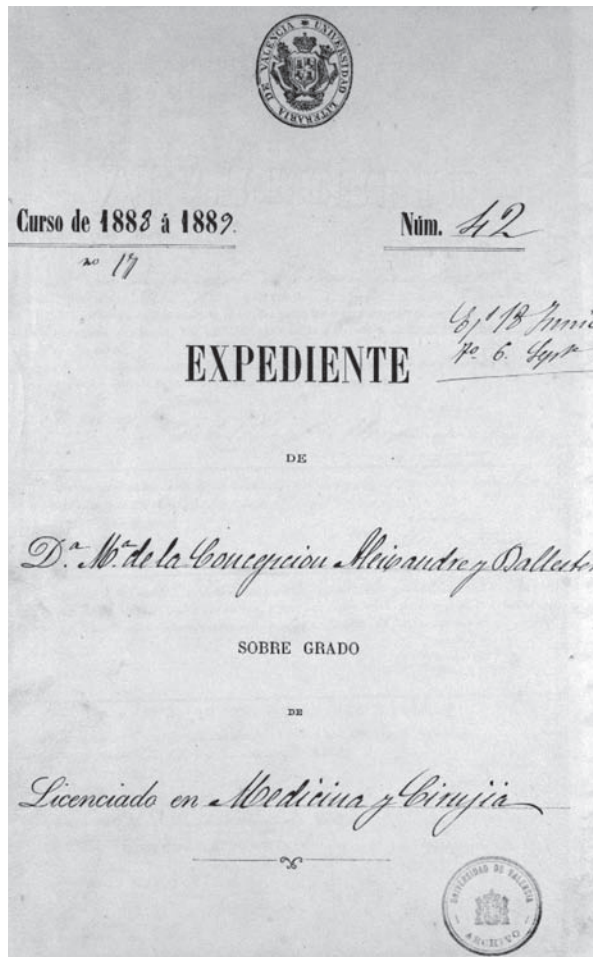

FIG. 5.2

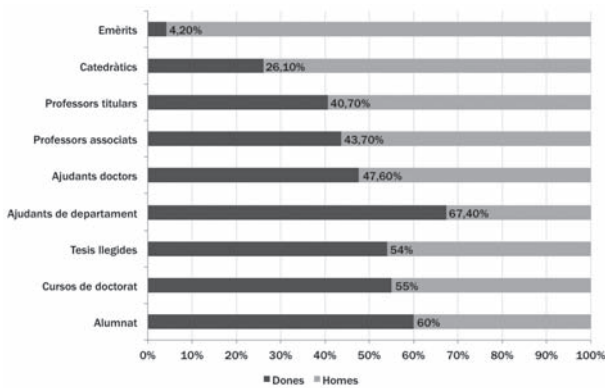

FIG. 6

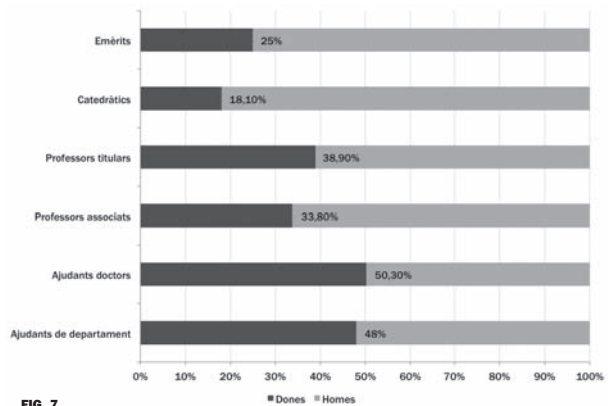

FIG. 7

Fig. 5 Expedients de les primeres alumnes de la Universitat de València: 1- Manuela Solís; 2- Concepción Aleixandre (cedits per la Unitat d'Igualtat de Universitat de València).

Fig. 6 Representació per sexe a la Universitat de València (curs 2011-2012) (Elaboració pròpia a partir de Mañes Barbé 2012).

Fig. 7 Professorat per sexe de les universitats de l'Estat espanyol (curs 2010-2011) (Elaboració pròpia a partir del Instituto Nacional de Estadística).

vidre, ja que la direcció d'aquests centres recau fonamentalment en homes (Carrasco 2004).

De fet, també la forma d'accés marca la diferent presència de les dones en importants càrrecs de gestió universitària (rectorats, vicerectorats, deganats i vicedeganats). En aquest àmbit les dones tenen una major presència en càrrecs per designació, com els vicerectorats (en moltes ocasions per una expressa voluntat d'establir un equilibri), que en càrrecs per elecció com els de rector (Rodríguez Pacios 2006). Ara bé, aquesta norma es compleix principalment a les universitats antigues, mentre que a les més recents les dones ocupen més càrrecs per elecció. La causa d'aquesta diferència és la xarxa de suport a les candidates i candidats, teixides per les diferents línies de pensament, més conservadores als centres ja consolidats (Miyares 2008). Generalment aquestes dones, que constitueixen quasi una excepció, s'ocupen de tasques relacionades amb l'atenció a l'alumne (Rodríguez Pacios 2006). També cal destacar el desinterès que han mostrat algunes dones per l'exercici del poder, en no sentir-se identificades amb una sèrie de patrons masculins de gestió (García de León, García de Cortázar 2002; Escolano 2006).

És al caràcter masculí de la cultura acadèmica on radiquen els obstacles que les dones han de superar per assolir la cima de la piràmide (Guil 2007). Aquestes barreres poden ser internes quan són interioritzades per les dones en plantejar-se objectius acadèmics i laborals inferiors als que podrien aconseguir, fruit de la falta de referents, de la menor autoconfiança i baixa autoestima que comencen a forjar-se a l'escola. També n'hi ha d'externes, imposades per la societat, com la idea de l'existència de "carreres femenines", o des del món laboral, en el moment de la selecció de personal, de l'avaluació, de la promoció, etc. (Padilla 2002; Carrasco 2004). Ara bé, s'ha de tindre en compte que en moltes ocasions l'ascens en la piràmide acadèmica es deté per una decisió personal que res té a veure amb cap d'aquestes barreres.

Un obstacle fonamental és el difícil exercici de la professió, optant moltes titulades per romandre en l'àmbit domèstic. Aquest fenomen pot tindre explicacions diverses, entre d'altres, la dificultat d'accedir al cooptat mercat laboral front a la facilitat de les dones d'adherir-se al seu rol tradicional, perquè les joves s'adonen del sobre esforç que han hagut d'afrontar les dones de la generació anterior o perquè no consideren que eixa situació els aporte més llibertat i autonomia, etc. (Vicente Arregui 2003: 180).

La invisibilitat del seu treball no afavoreix la millora de la seua posició, ja que normalment no es reconeix tot l'esforç que realitzen. A l'àmbit de l'Arqueologia s'han orientat, per exemple, molt cap al treball de laboratori, menys visible que el de camp on hi ha un major nombre d'homes (Gero 1999: 348-350).

Un altre aspecte a destacar és la dificultat de combinar l'activitat professional amb les obligacions domèstiques típiques del rol femení, com els ocorregué a moltes pioneres de l'Arqueologia que hagueren d'abandonar la seua carrera en casar-se, tot i que continuaren treballant a l'ombra dels seus marits (Díaz-Andreu 1998: 131). De fet, algunes de les dones situades als nivells acadèmics més alts solen tindre poques càrregues domèstiques (són vídues, fadrines, sense fills o amb fills grans). D'altra forma és necessari un sobre esforç que obliga a prioritzar la docència o la investigació, deixant de banda els càrrecs de gestió, en no invertir temps a la "política de corredor" (Escolano 2006: 18 i 338).

Per últim, s'ha de ressaltar el fet que moltes de les dones que han arribat als nivells més alts contribueixen a la pervivència d'aquestes barreres, en considerar-les una circumstància normal, independent del gènere. En aïllar-se de les altres dones no adopten posicions solidàries que els estalviarien esforços en el seu ascens. Aquesta situació fou batejada per S. Baster i M. Lansing al 1983 com *Queen Bee Syndrome* (García de León, García de Cortázar 2002: 464).

En aquest sentit la legislació, tant a nivell general com de gènere, encara tracta d'equilibrar la situació entre homes i dones i, per tant, segueix constituint un instrument necessari i útil. Ara bé, la normativa en molts casos no contempla tant obligacions sinó més bé suggeriments, de forma que l'efectivitat de les mesures no està garantida (Gala 2010). La llei obliga des de 2007 a la formació d'organismes a les universitats encarregats de vetllar per la igualtat, elaborant estadístiques o informes sobre la situació de les dones i homes, per a posar en marxa plans d'igualtat (Elizondo *et al.* 2010). En qualsevol cas és necessari, per damunt de tot, un canvi cultural.

CONCLUSIONS

Ens trobem, per tant, en una situació d'enganyosa paritat: si bé és cert que hi ha una important presència de les dones a la universitat gràcies a uns avanços ràpids, el perill de retrocés és evident i els assoliments qualitius són escassos (Guil 2005; Blanco 2006). La universitat segueix patint

Fig. 8 Alumnes del Grau d'Història de la Universitat de València (Fotografia: Sonia Machause, Arxiu d'Espiera).

un fort androcentrisme, conformada per xarxes acadèmiques i de poder masculinitzades.

A l'actual societat del coneixement, qui té coneixements té més possibilitats d'accedir a òrbites de major responsabilitat i poder (Galdón 2002: 303). La universitat és precisament un centre de difusió de coneixements, d'informació, i a ella tenen accés per igual homes i dones (FIG. 8). Per això, la universitat es considerada un lloc d'igualtat (Valpuesta 2002).

Però a més a més, des de la universitat es genera coneixement, que fins ara és genuïnament masculí, androcèntric, per tant no és tan igualitària com es pretén. La incorporació de les dones no ha suposat un canvi a les estructures acadèmiques que tendeixen a perpetuar-se imbuïdes de la seua visió masculina (García de León, García de Cortázar 1997). Per aquesta raó és necessari un canvi en el coneixement, fent-lo més plural, amb la suma de perspectives masculines i femenines (Galdón 2002). El temps ja no pot considerar-se l'explicació ni la solució a la segregació vertical, són necessàries mesures que minven l'androcentrisme acadèmic, convertint les dones en vertaders subjectes actius de la ciència i del coneixement (Escolano 2006).

Per assolir un marc realment igualitari serà necessari que caiguen els prejudicis existents a l'àmbit familiar, escolar i social (García Crespo 1999), ja que les dones han avançat en l'esfera pública però al mercat laboral i l'esfera social han quedat endarrerides (Acereda 2010). Només així s'assolirà la correspondència entre la representació de les dones al món laboral i el nombre de titulades. D'una banda són importants les mesures a nivell personal, com la pressa de consciència dels obstacles i la necessitat de realitzar canvis. De l'altra, és fonamental potenciar la igualtat entre sexes des de l'educació primària, especialment als programes d'orientació professional. Finalment, cal desenvolupar mesures polítiques i de caire social, com fer els processos més transparents i no discriminatoris, així com establir comitès equilibrats quant al sexe (Padilla 2002: 91-92).

L'absència de dones als alts nivells universitaris no és només una injustícia, sinó que suposa la pèrdua d'un valuós capital i la limitació de la pluralitat d'enfocaments (Izquierdo 2008). Procurar la igualtat de sexes és un indicador d'excel·lència a la comunitat científica (Pastor 2010: 113). Per tant, la societat del coneixement ha d'avançar amb més rapidesa per acabar així amb la discriminació, si es desitja comptar amb el potencial femení.

BIBLIOGRAFIA

ACEREDA, A. (2010): Mujeres, toma de decisiones y liderazgo en las organizaciones, *Doctas, doctoras y catedráticas. Cien años de acceso libre de la mujer a la universidad*, Generalitat de Catalunya, 139-150.

ALMARCHA BARBADO, A.; GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, B.; GONZÁLEZ JORGE, C. (1994): Cambio y desigualdad en el profesorado universitario, *Revista Española de*

Investigaciones Sociológicas 66, 117-139.

ARENAL PONTE, C. (1892): La educación de la mujer, *La emancipación de la mujer en España* (M. Armiño, ed.) (1974), Madrid, 59-80.

BALDÓ, M. (1999): La població de la Universitat de València al segle XX, *Saitabi* 49, 17-60.

BALDÓ, M. (2000): Los alumnos, *Historia de la Universidad de Valencia*, vol. III: *La Universidad liberal (siglos XIX y XX)* (M. Peset, coord.), València, 261-274.

BALLARÍN, P. (2001): *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, Madrid.

BLANCO GARCÍA, A. I. (2006): La paridad en la educación superior: su situación en España, *Actas del Congreso Internacional, ¿Hacia dónde va la educación universitaria americana y europea?: historia, temas y problemas de la universidad* (M. I. Lafuente, coord.), León, 305-312.

CAPEL, R. M. (1982): *El trabajo y la educación de la mujer en España, 1900-1930*, Madrid.

CARRASCO MACÍAS, M. J. (2004): Participación y poder de la mujer en las organizaciones educativas, *XXI, Revista de Educación* 6, 75-87.

DÍAZ-ANDREU, M. (1998): Spanish women in a changing world. Strategies in the search for self-fulfilment through antiquities, *Excavating woman. A history of women in European archeology* (M. Díaz-Andreu, M. L. Stig Sørensen, eds.), Nova York, 123-142.

ELIZONDO LOPETEGUI, A.; NOVO ARBONA, A.; SILVESTRE CABRERA, M. (2010): *Igualdad de mujeres y hombres en las universidades españolas*, Madrid.

ESCOLANO ZAMORANO, E. (2006): *Entre la discriminación y el mérito: las profesoras universitarias*, València.

FLECHA, C. (1996): *Las primeras universitarias en España: 1872-1910*, Madrid.

FLECHA, C. (1998): *Textos y documentos sobre educación de las mujeres*, Sevilla.

GALA DURÁN, C. (2010): Políticas de igualdad en el ámbito universitario: nuevas perspectivas, *Doctas, doctoras y catedráticas. Cien años de acceso libre de la mujer a la universidad*, Generalitat de Catalunya, 33-44.

GALDÓN MANGAS, M. (2002): Mujer y universidad. Espacios de conocimiento y espacios de poder, *Revista Historia de la Educación Latinoamericana* 4, 300-307.

GARCÍA CRESPO, C. (1999): La mujer en la universidad y la sociedad del conocimiento, *Revista española de educación comparada* 5, 103-123.

GARCÍA DE CORTÁZAR, M.; GARCÍA DE LEÓN, M. A. (1997): *Mujeres en minoría. Una investigación sociológica sobre las catedráticas de universidad en España*, Madrid.

GARCÍA DE LEÓN, M. A.; GARCÍA DE CORTÁZAR, M. (dirs.) (2002): *Las académicas (profesorado universitario y género)*, Madrid.

- GAVIRIA SOTO, L. (1993): *El sexo y la clase social como determinantes de los intereses profesionales en el último curso de secundaria*, Madrid.
- GÓMEZ GARCÍA, M. N. (1993): *Universidad y poder: problemas históricos*, Sevilla.
- GERO, J. (1999): Sociopolítica y la ideología de la mujer-en-casa, *Arqueología y teoría feminista* (L. Colomer, P. González, S. Montón, M. Picazo, comp.), Barcelona, 341-356.
- GRAÑERAS PASTRANA, M.; GIL NOVOA, N. (coords.) (2012): *Mujeres en cargos de representación del sistema educativo II*, Madrid.
- GUIL BOZAL, A. (2005): Mujer, Universidad y cambio social: tejiendo redes, *El cambio social en España. Visiones y retos de futuro. I Jornadas de Sociología* (15 y 16 de Junio), Sevilla, <http://www.amit-es.org/assets/files/publi/ana_guil_2005.pdf> (última consulta 29-VIII-2013).
- GUIL BOZAL, A. (2007): Docentes e investigadoras en las universidades españolas: visibilizando techos de cristal, *Revista de Investigación Educativa* 25 (1), 111-131.
- GUIL BOZAL, A. (2008): Mujeres y ciencia: los techos de cristal, *EccoS* 10 (1), 213-232.
- IZQUIERDO, M. J. (2008): Androcentrismo y promoción de las mujeres en la universidad, *Mujeres en la alta dirección. La carrera profesional de las mujeres en la empresa, la administración y la universidad* (C. Díaz, E. Carantoña, eds.), Madrid, 69-79.
- MANCERO, M. F. (2003): La incorporación de la mujer a la Universidad de Valencia (1919-1939), *Aulas y Saberes* 2, 125-134.
- MAÑES BARBÉ, A. (dir.) (2012): *Recull de dades estadístiques. Curs 2011-2012*, Universitat de València, València.
- MARTÍN ECED, T.; DEL POZO ANDRÉS, M. M. (2002): *Las mujeres en la construcción del mundo contemporáneo*, Cuenca.
- MARTÍN GARCÍA, T. (2011): *Científicas en cifras 2011. Estadísticas e indicadores de la (des)igualdad de género en la formación y profesión científica*, Madrid.
- MİYARES, A. (2008): De catedráticas a rectoras. ¿Dónde están las mujeres?, *Mujeres en la alta dirección. La carrera profesional de las mujeres en la empresa, la administración y la universidad* (C. Díaz, E. Carantoña, eds.), Madrid, 64-69.
- MONTERO, M. (2009): *La conquista del espacio público. Mujeres españolas en la universidad (1910-1936)*, Madrid.
- PADILLA CARMONA, T. (2002): Desarrollo profesional femenino: la identidad de la mujer en el mundo laboral, *Introducción a los estudios de la mujer. Una mirada desde las Ciencias Sociales* (E. Moreno, S. Villegas, eds.), Huelva, 73-95.
- PASTOR, I. (2010): Las mujeres en la Universidad. ¿De la igualdad de oportunidades a la igualdad efectiva?, *Doctas, doctoras y catedráticas. Cien años de acceso libre de la mujer a la universidad*, Generalitat de Catalunya, 101-114.
- PERELLÓ TOMÁS, F. (2012): *Asimetrías de género a la Universitat de València. Informe definitiu*, València.
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, C. (2010): Experiencias universitarias en torno a 1910. En el centenario del acceso de la mujer a los estudios universitarios, *CEE Participación Educativa* 15, 209-219.
- RODRÍGUEZ PACIOS, A. (2006): ¿Es la universidad un espacio masculino?, ¿Hacia dónde va la educación universitaria americana y europea?: historia, temas y problemas de la universidad. *Actas del Congreso Internacional* (M. I. Lafuente, coord.), León, 371-378.
- ROMERO BURILLO, A. M. (2005): Mujeres en la Universidad: cien años de prohibiciones, *Doctas, doctoras y catedráticas. Cien años de acceso libre de la mujer a la universidad*, Generalitat de Catalunya, 58-71.
- SÁNCHEZ DURÁ, D.; VERDUGO, V. (2011): *El acceso de las mujeres a la Universitat de València (1910-1960)*, Memoria de investigación, Unitat d'Igualtat (UVEG), València, <<http://www.uv.es/igualtat/actualitat/actualitat2013/informes/doloreessanchez.pdf>> (última consulta 31-X-2013).
- VALPUESTA FERNÁNDEZ, M. R. (2002): Mujer y universidad, *Historia de la Educación Latinoamericana* 4, 11-28.
- VERDUGO, V. (2012): Les primeres dones de la Universitat de València, *XX Jornades d'Història de l'Educació. Cohesió social i educació*, Universitat de Girona, 225-238.
- VICENTE ARREGUI, G. (2003): Mujeres en el mundo académico español, *Thémata* 31, 173-185.
- VV.AA. (2008): *Las mujeres en cifras: 1983-2008*, Madrid.
- VV.AA. (2013): *Datos y cifras del sistema universitario español. Curso 2012-2013*, Madrid.

WEBGRAFIA

Instituto de la mujer: www.inmujer.es
Instituto Nacional de Estadística: www.ine.es

2. UN REPÀS A CASA NOSTRA

LA MEMÒRIA ORAL I LA MEMÒRIA GRÀFICA COM A FONTS D'ESTUDI. EL CAS DEL PROJECTE *DESMUNTANT LARA CROFT*

Vanessa Albelda Borràs (valbo@alumni.uv.es)

Investigadora Predoctoral - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Cristina Real Margalef (cristina.real@uv.es)

Beca Predoctoral "Contracte Atracció de Talent" (VLC-CAMPUS) -

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Pau Vives Benedí (vivesbenedi@gmail.com)

Arqueòleg Professional Liberal

La memòria oral i la Fotografia són eines molt útils en la investigació arqueològica i, sobretot, en la investigació històrica. Al següent article es fa una breu introducció a ambdós ferramentes de treball i tot seguit s'explica com han estat emprades en la investigació duta a terme al voltant de l'evolució del paper de les dones al si del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València.

[Memòria oral, memòria gràfica, entrevista, Fotografia, Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València]

—*La memoria orale e la Fotografia sono strumenti molto utili nella ricerca archeologica e soprattutto in quella storica. Nell'articolo seguente si offre una breve introduzione su entrambi questi strumenti di lavoro per poi spiegare come essi siano stati utilizzati nella ricerca svolta sul ruolo delle donne presso il Dipartimento di Preistoria e Archeologia della Universitat de València.*

[Memoria orale, memoria grafica, entrevista, Fotografia, Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València]

Quan hom pensa en la tasca d'un arqueòleg, de segur que la primera imatge que li ve a la ment és la d'una persona aventurera a la recerca d'algun objecte valuós. Fet aquest primer pensament, inevitable, ràpidament pensarà en una excavació, amb tota la metodologia que l'acompanya. I és cert, la columna vertebral de l'Arqueologia és l'excavació arqueològica i la recuperació de materials en primer lloc, i el seu estudi científic i divulgació posteriors. Pocs, però, establiran una relació entre l'Arqueologia i les fonts orals o la Fotografia com a ferramentes de treball.

No obstant això, les fonts orals constitueixen una eina molt emprada, per exemple, en la localització de jaciments arqueològics. Així doncs, no són escasses les declaracions de pastors que han permès la localització de llocs d'art rupestre; o els casos en què els veïns d'un poble han proporcionat informació sobre algun topònim que pot indicar usos antics d'aquell indret. De la mateixa manera, la Fotografia és una ferramenta de gran utilitat per a la detecció de llocs arqueològics, com ara l'Ortofotografia. Conseqüentment, tant les fonts orals com la Fotografia resulten crucials en les investigacions de l'Arqueologia, i en especial en aquella que anomenem industrial, per no parlar de l'Arqueologia del present.

Tanmateix, amb aquesta investigació no hem volgut fer d'arqueòlegs, sinó d'historiadors, i amb l'ajuda de les fonts orals i del material gràfic hem volgut contar la història recent del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València.

ALGUNES CONSIDERACIONS AL VOLTANT DE LA MEMÒRIA ORAL I LA MEMÒRIA GRÀFICA

Les fonts orals són els diferents tipus de testimoniatges verbals que ens ajuden a conèixer allò ocorregut en temps passats. Les hi ha que es transmeten de generació en generació mitjançant la narració dels fets d'uns individus a d'altres i que són la base del que coneguem com a tradició oral. No obstant, les atestacions directes, corroborades per les persones que han viscut aquests fets en primera persona, són l'eina fonamental de l'anomenada Història Oral.

L'ús de les fonts orals en la construcció de la Història és molt antic. Ja els grans filòsofs de la Grècia clàssica utilitzaren els testimoniatges dels seus coetanis en la confecció de les seues obres, com també ho feren historiadors romans i de l'Edat Mitjana. No obstant, a partir del segle XIX, la concepció de la Història com a disciplina científica, fonamentada en el document escrit, farà que es rebutge taxativament l'ús de les fonts orals -i de qualsevol font d'informació no escrita- com a mètode d'investigació per considerar-les poc fiables i poc pràctiques. De fet, és en aquesta centúria quan es produirà la dissociació entre paleògrafs i arqueòlegs, y tal división ha dejado cicatrices en la vida académica (Gómez Pellón 2012: 24). Tanmateix, eixos textos, escrits per una minoria alfabetitzada que conformava la classe dominant, i uniformats en la factura en tant en quant eren elaborats per l'aparell burocràtic de l'Estat, deixaven de banda els vertaders protagonistes de la Història, la gent comuna. De nou Gómez Pellón (2012) palesa la premeditació amb què els historiadors del moment escrigueren la Història recent ignorant a gran part dels seus protagonistes, que encara estaven vius per contar-la. Durant el segle XIX i les primeres dècades del segle XX s'optà per una Història de les elits i, per tant, per una Història esbiaixada.

Seràn la Sociologia, l'Etnologia i l'Antropologia les que mostren a les primeries del segle XX un interès més marcat per l'ús de les fonts orals en les seues investigacions, i no sense detractors. Pel que fa a la Història, l'Escola francesa dels Annals ja fa una primera aproximació entre les ciències socials -especialment l'Antropologia- i la Història, amb les consegüents reflexions al voltant de la importància de la Història Oral. Philippe Joutard (1995) parla d'una primera generació dels Estats Units nascuda als anys 50 que es dedica exclusivament a la recopilació de testimoniatges per als historiadors del futur amb finalitats polítiques, i que, per tant, se centra exclusivament en les elits, com també es farà a França després de la II Guerra Mundial. Tocant a la fi la dècada dels 60 apareixerà la segona generació, que influenciada per sociòlegs i antropòlegs, farà un pas endavant i veurà la font oral no sols com un complement a la documentació escrita, sinó com una altra manera de fer Història, que da la palabra a los "pueblos sin

historia", iletrados, que revaloriza a los vencidos, a los marginados y a las diversas minorías, obreros, negros, mujeres (Joutard 1995: 157). Amb l'aparició de la tercera generació a partir de 1975 es conforma una vertadera comunitat d'Història Oral que reflexiona sobre aspectes metodològics a través de congressos i col·loquis. També és el moment de la creació d'arxius orals, com ara l'Associació Francesa d'Arxius Sonors.

A l'Estat espanyol és en aquest moment quan la Història Oral comença a fer els primers passos. La dictadura franquista havia estat la causant de l'endarreriment, atesa la censura i la persecució. Serà Mercedes Vilanova, acompanyada d'un grup reduït de col·legues, qui des del Departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona encete l'interès per les fonts orals. L'arribada del socialisme al poder a la dècada dels 80 permeté una major llibertat a l'hora de fer entrevistes sobre determinades èpoques del passat de les que no es pogué parlar durant gairebé 40 anys, i, a poc a poc, l'ús de les fonts orals s'anà acceptant a la resta de l'Estat. A València cal destacar la importància de la revista *Debats*, de l'editorial Alfons el Magnànim, i en Alacant la fundació Joan Gil-Albert (Vilanova 1995).

Finalment, la dècada dels 90 suposà l'aparició de la quarta generació, que revaloritzà la subjectivitat. Les fonts orals ens permeten aprofundir en els significats, opinions, representacions i percepcions de la realitat, dels esdeveniments i les accions

FIG. 1

FIG. 2

de la gent. És el moment en què, com assenyala Joutard (1995) el vídeo i la televisió permeten un repàs a la història del segle XX mitjançant l'ús de les fonts orals.

D'altra banda, la Fotografia, juntament a la memòria oral, és una altra font que proporciona gran quantitat d'informació a una investigació. El segle XIX serà el punt de partida de l'ús de la Fotografia al servei de l'Arqueologia a nivell tècnic al territori europeu, fet que es produirà a l'Estat espanyol a principis del segle XX. Han passat molts anys des que E. Trutat publicara *La photographie appliquée à l'Archéologie* el 1879, on donava totes les recomanacions i usos possibles de les tècniques fotogràfiques aplicades a l'Arqueologia (González Reyero 2006, 2007). Avui en dia no ens podem plantejar l'Arqueologia sense el suport fotogràfic, una eina que des dels seus inicis ha permès la captura del paisatge, dels jaciments, dels monuments, del treball de camp i dels materials. De fet, les noves tecnologies i els avantatges en Fotografia, en l'era digital en què vivim, han proporcionat tècniques de processament d'imatges que faciliten la reproducció fotogràfica tant com a suport visual del text com per a l'estudi de les peces de manera detallada.

En qualsevol cas, totes aquestes qüestions estan relacionades amb un ús tècnic. Què hi ha, doncs, de la informació que aporta la imatge en si? Com s'ha dit més amunt, les imatges són eines que proporcionen informació per si mateixes, ja que estan reproduint una realitat. No obstant això, hi ha un aspecte que ha de ser remarcat, com és la subjectivitat de les fotografies. Aquestes, a banda de reflectir una realitat, també incorporen la intenció del fotògraf mateix o d'aquells que encomanaren la imatge, amb la qual cosa a l'observador li arriba una imatge oberta a la lliure lectura i interpretació. Si posem per cas la següent imatge [Fig. 1] -que no té res a veure amb l'Arqueologia- i intentem interpretar el moment capturat, potser a la majoria de nosaltres ens evoque un moment romàntic a la vora de la mar. Aquesta fotografia, presa per John L. Gaunt Jr., acompanyava un article del diari Los Angeles Times el 2 d'abril de 1954, en què es donava la notícia de la mort d'un xiquet, engolit per la mar a Hermosa Beach, Los Angeles, mentre els seus pares, la parella de la fotografia, hi estaven presents. Si aquesta imatge, que va obtenir el premi Pulitzer en 1955, no haguera estat acompanyada de la seua explicació a l'article, si només haguera arribat a les nostres mans la fotografia, probablement extrauríem conclusions confuses o, si més no, errònies.

Fig. 1 *Tragedy by the sea*, premi Pulitzer de fotografia l'any 1955 (Fotografia: John L. Gaunt, Arxiu de Los Angeles Times).

Fig. 2 Carmen Aranegui durant l'entrevista al Jardí Botànic de la Universitat de València (Fotografia: Josep Pitarch, Arxiu d'Espiera).

De la mateixa manera, quan traslladem el cas a un exemple arqueològic, si observem una fotografia d'una paraula inscrita sobre un tros de marbre sense cap més explicació, no podrem saber de quina peça estem parlant, o si la inscripció està formada només per eixa paraula o per més, on ha estat trobada, o qui ha fet la troballa.

En el cas de les imatges de treball de camp, on no només queden capturats paisatge i excavació sinó que a més hi ha persones a la fotografia, obtindrem tota la informació si contem amb algú que ens la transmeta. Prendrem com a exemple una fotografia d'una excavació en la que les persones fotografiades permeten veure un escàs fragment de llenç d' un mur. Ací ens trobem amb un problema si ningú ens conta qui són eixes persones i aquell fragment de mur a quin jaciment pertany. Mai no ho podríem saber si no hi hem estat presents. Per tant, la manera més fàcil de conèixer les dades és que algun dels protagonistes o persones que van estar presents al moment de la captura ens informe del que veiem, de qui són aquestes persones, de què estan fent i davant de quin lloc ens trobem. En cas contrari, si no comptem amb aquesta ajuda, podem caure en errades d'interpretació i en buits d'informació. Per això mateix, a més de la realització de la fotografia com a testimoni visual d'un fet, objecte o acció, és molt important que es registren aquestes històries que van al darrere. Perquè, com diria Walter Benjamin, *incluso en la reproducción mejor acabada falta algo: el aquí y ahora de la obra de arte, su existencia irrepetible en el lugar en que se encuentra. En dicha existencia singular, y en ninguna otra cosa, se realizó la historia a la que ha estado sometida en el curso de su perduración* (Benjamin 1973: 2).

APLICACIÓ AL NOSTRE CAS

La memòria oral, com ja s'ha explicat més amunt, resulta una font d'informació valuosa a la qual hem tingut accés i ens ha facilitat dades i vivències de les protagonistes d'aquest treball. Per assolir el nostre objectiu, hem entrevistat el professorat del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València que ens donà el seu vist-i-plau, la secretària del mateix i diversos membres del Museu de Prehistòria de València.

Les entrevistes foren enregistrades en vídeo per al seu muntatge posterior, però també com arxius d'àudio. De fet, es volgué registrar tota la informació que els participants ens proporcionaren, no únicament per a la realització de l'exposició i l'audiovisual, sinó també com a font d'informació que poguera ésser consultada posteriorment. No obstant això, la tasca fou duta a terme per Eixam Estudis Sociològics S. L., empresa de socioantropologia aplicada. Es delegà aquest treball per diverses raons, com ara no influir en les respostes dels entrevistats, atesa la nostra relació personal i laboral amb ells; perquè les entrevistes foren estructurades de forma

ordenada dintre del temps disponible; i a fi que els interlocutors foren conduïts a través d'un fil organitzat sense deixar qüestions per tractar. Per fer-ho, Eixam creà un formulari de diverses qüestions enfocades totes elles a obtenir informació sobre la idea principal que nosaltres els proporcionarem, a saber, conèixer la relació entre dones i homes del Departament i aquelles persones que alguna vegada tingueren contacte amb aquest, i com eixa relació anà canviant o no al llarg dels anys. El treball es duqué a terme en diferents ambients, però sempre en llocs en els quals els participants se sentiren còmodes i, en moltes ocasions, triats per ells mateixos: el lloc de treball —com ara el despatx-, la Nau, els jardins de la facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació o el Jardí Botànic (FIG. 2).

L'estructura de cadascuna de les entrevistes versava sobre diverses qüestions. Es començà pel tractament d'aspectes biogràfics relacionats amb el primer contacte de l'entrevistat amb la Universitat com alumne, amb la finalitat de conèixer les relacions entre homes i dones de la seua època tant a nivell d'alumnat com de professorat, i entre ambdós grups. En segon lloc, es parlà sobre el moment en què la seua relació amb l'Arqueologia cresqué, ja fóra per la seua carrera investigadora o per treballs emmarcats dins d'aquest àmbit. El tema de les excavacions resultava molt interessant i s'hi va posar l'accent, ja que implica una relació de sexes fora de l'àmbit acadèmic, i entre alumnat i professorat. La tercera i darrera part tractà d'obtindre una valoració global de la seua història dins del món de l'Arqueologia i una visió de quina és la situació actual de la Universitat -i més concretament del Departament- pel que fa a les relacions de gènere i com poden evolucionar amb el pas del temps.

Després del treball de camp, des d'Espiera processarem els enregistraments amb l'objectiu de poder construir una línia temporal de la història del Departament on s'emmarcarien els fets més rellevants que visqueren les arqueòlogues que hi tingueren relació, les dificultats a les quals hagueren d'enfrontar-se i els seus èxits i fracassos. La informació que s'anà extraient de cadascun dels entrevistats es contrastà amb la de la resta, per donar-hi forma a una història conjunta. A més, es completà amb dades de les entrevistes que foren enregistrades únicament amb veu, les quals duguérem a terme des d'Espiera seguint el model de les aportades per Eixam, però amb un nombre de qüestions més reduït. Mitjançant aquest darrer tipus d'entrevistes tan sols es pretengué emplenar buits puntuals d'informació.

Pel que fa a la memòria visual del projecte, aquesta s'ha fonamentat, essencialment, en la recopilació de material fotogràfic, recurs que s'ha emprat tant per a l'obtenció d'informació, com per a la plasmació de forma gràfica d'aquelles idees o missatges que s'han volgut transmetre al públic. Les fotografies procedeixen de diverses fonts. D'una banda, s'ha consultat l'ampli arxiu fotogràfic que

posseeix el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) del Museu de Prehistòria de València. Aquest arxiu conté una gran quantitat de material gràfic des de la segona dècada del segle XX fins a l'actualitat. La temàtica és variada, però sempre en relació amb la pràctica arqueològica o amb l'estudi i posada en valor del patrimoni excavat (Sánchez, Ferrer 2006: 108). Per tant, s'han pogut obtenir fotografies relacionades amb l'activitat de camp, com ara excavacions arqueològiques, prospeccions, visites o excursions a jaciments, museus o paratges d'interés arqueològic; i també d'altres que mostren les tasques diàries dels treballadors del museu.

D'altra banda, les persones relacionades amb aquest projecte d'investigació i que han format part de la història del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, han constituït la base de la segona font de material gràfic. Fet i fet, varen aportar material gràfic personal que fins aleshores havia romàs inèdit i no havia estat dipositat a cap arxiu oficial.

D'aquesta manera s'ha intentat obtenir el màxim nombre de recursos gràfics per poder tenir la possibilitat de triar les fotografies més adients, tant per al disseny de l'exposició i l'audiovisual, com per a la redacció de la publicació que teniu a les mans.

En un primer moment es consultaren en l'arxiu fotogràfic del SIP totes aquelles fotografies que pogueren tenir relació amb les dones que han format part de la vida del Departament. S'intentà obtenir material gràfic en el qual les protagonistes foren elles mateixes, amb l'objectiu de poder visualitzar i plasmar la informació que oralment s'havia compilat sobre llurs activitats. Aquesta tasca resultà poc satisfactòria, atés que pel context sociopolític de l'època, les fotografies en les quals es poden observar dones arqueòlogues a soles són escasses. S'ha de comprendre que la història del Departament la van escriure tant homes com dones, i no es pot entendre sense ambdues parts. Així doncs, s'amplià la recerca a totes aquelles imatges relacionades amb el món de l'Arqueologia en general, i es van recopilar aquelles que mostraven el treball diari i la vida d'ambdós sexes. Pel que fa als arxius personals, els cedents foren informats de bestreta de la informació que es pretenia aconseguir. Foren ells mateixos els qui proporcionaren a Espiera el material que consideraren oportú, però sempre acompanyat d'una descripció de les fotografies i d'una interpretació de les mateixes a través dels seus records, com hem parlat més amunt.

Per tant, s'ha emprat material gràfic que mostra de la forma més clara possible totes les dades que ja s'havien recopilat mitjançant la bibliografia i, de forma oral, mitjançant les entrevistes. L'objectiu era poder oferir una font d'informació addicional al públic de l'exposició i als assistents a la projecció de l'audiovisual. Una font que, d'una banda, complementara el nostre discurs -ja que en ocasions no es pogué obtindre informació

escrita o oral de forma àmplia sobre certs temes i d'altra, permetera als assistents fer les seues pròpies interpretacions d'una forma més amena a partir d'un recurs històric diferent a les fonts escrites. Per aquestes raons se seleccionaren fotografies variades, no únicament que mostraren la presència de les dones, protagonistes del discurs central, sinó també de totes aquelles persones que, directament o indirecta, han participat en la vida del Departament i hi han influït, a través de relacions personals o laborals.

En definitiva, la informació obtinguda a partir de la memòria oral ha estat l'eix central del treball dut a terme en l'exposició "Desmuntant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat" i, per suposat, de la redacció del present capítol. Si haguérem desenvolupat la investigació tan sols a partir de fonts escrites, segurament se'ns hagueren quedat al pap moltes qüestions. No pot comparar-se el relat d'un succés de la mà del seu protagonista -amb els detalls que pot aportar-hi i llurs impressions i records- amb la informació d'un document escrit de caràcter objectiu, però sense vida, al que hauríem tingut accés.

En relació al material gràfic amb què hem treballat, ens hem trobat amb els problemes que hem plantejat més amunt. D'una banda, hem comptat amb una gran quantitat d'imatges de les quals hem pogut conèixer la seua història, gràcies als testimoniatges dels protagonistes o de persones que els conegueren. De l'altra, en el cas de les fotografies més antigues que pertanyen a excavacions dels anys 20, 30 i 40, hem trobat més problemes per conèixer a fons la realitat d'eixes imatges. Per tant, hem obtingut informació parcial i hem pogut reconèixer només els personatges més importants. Tanmateix, descobrir les identitats de les persones que els acompanyen ha sigut més complicat, i en ocasions ha resultat infructuós.

No obstant, les dades proporcionades de forma oral, les històries i les anècdotes, així com les experiències i les impressions personals de cadascun dels entrevistats, juntament amb el suport fotogràfic, han proporcionat suficient informació com per a recrear una història que començà als anys 20 del segle passat, ara fa quasi un segle. Una història propera, de les persones, en què, per primera vegada, les dones eren les protagonistes.

BIBLIOGRAFIA

BENJAMIN, W. (1973): *Discursos interrumpidos I*, Madrid.
GÓMEZ PEYÓN, E. (2012): Oralidad y memoria: sobre los testimonios verbales del pasado, *ETNICEX* 4, 19-39.
GONZÁLEZ REYERO, S. (2006): *La Fotografía en la Arqueología española*, Madrid.
GONZÁLEZ REYERO, S. (2007): *Joan Cabré Aguiló y la construcción de la Cultura Ibérica en la primera mitad del siglo XX*, Murcia.

JOUTARD, P. (1995): La Historia Oral: balance de un cuarto de siglo de reflexión metodológica y de trabajos, *Papers. Revista de sociologia* 47, 155-170.

SÁNCHEZ, A.; FERRER, C. (2006): L'Arxiu Fotogràfic del Servei d'Investigació Prehistòrica, *Arqueologia en blanc i negre. La labor del SIP 1927-1950* (H. Bonet, M.J. De Pedro, A. Sánchez, C. Ferrer, coords.), València, 105-108.

TRUTAT, E. (1879): *La photographie appliquée à l'Archéologie*, Paris.

VILANOVA, M. (1995): El combate, en España, por una historia sin adjetivos con fuentes orales, *Historia y Fuente oral* 14, 95-116.

“UNAS APLICADAS DE MUCHO CUIDADO”¹

Precursoras, pioneres i lluitadores en la història del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València

Vanessa Albelda Borràs <valbo@alumni.uv.es>
Investigadora Predoctoral - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Cristina Real Margalef <crisrina.real@uv.es>
Beca Predoctoral "Contracte Atracció de Talent" (VLC-CAMPUS) -
Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Antonio Vizcaíno Estevan <antonio.vizcaino@uv.es>
Investigador Predoctoral - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

En aquest treball proposem una retrospectiva del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València des de la fundació del Laboratori d'Arqueologia fins l'actualitat, tot ressaltant l'important paper que han tingut les dones en la seua trajectòria. [Dones, Laboratori d'Arqueologia, Departament de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València]

—*In this paper we propose a retrospective of the Departament de Prehistòria i Arqueologia (Universitat de València), since the foundation of the Laboratori d'Arqueologia until nowadays. We specifically focus on the important role that women have had along its career. [Women, Laboratori d'Arqueologia, Departament de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València]*

L'actual Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València té el seu origen en el Laboratori d'Arqueologia, creat el 1924² al si de la Facultat de Filosofia i Lletres per iniciativa de Luis Gonzalvo París i un reduït però actiu grup d'estudiants. Des d'un primer moment la presència de les dones en aquesta entitat fou marginal, la qual cosa no ens ha de sorprendre si atenem al caràcter marcadament masculí que l'Arqueologia i l'ensenyament universitari havien tingut i continuaven tenint al conjunt de l'Estat espanyol (Díaz-Andreu 2005).

D'una banda, la incorporació de les dones a l'ensenyament universitari no s'havia produït de manera efectiva i en igualtat de condicions fins al 8 de març de 1910. Tot i que les reformes de la Revolució de 1868 facilitaven, en teoria, la seua inclusió a la universitat, allò ben cert és que en la pràctica comptaven amb nombroses limitacions, raó per la qual només unes poques havien tingut el privilegi de matricular-s'hi (Verdugo 2012). A partir de la primera dècada del s. XX la seua presència començà a no ser

¹ Aquesta cita forma part de l'entrevista realitzada a la professora Carmen Aranegui amb motiu de la present investigació.

² Tot i que l'acta que recull la proposta de creació és de 1921 (Aura 2006), tradicionalment s'ha considerat 1924 l'any oficial de creació per l'inici d'una activitat més regular.

estranya, especialment en les facultats de Filosofia i Lletres, on es rebia una formació humanística fonamentada en la filosofia, les llengües clàssiques, la geografia i la història, entre d'altres (Baldó 1997). A la Universitat de València la primera llicenciada en Filosofia i Lletres fou M. Ascensión Chirivella Marín, que va estudiar entre 1910 i 1914 en la Secció d'Història (Verdugo 2012).

La tònica dominant fou entendre l'ensenyament superior entre les dones -sempre i quan no fóra categòricament rebutjat, com encara ocorria (Montero 2010)- com una forma més de prestigi social, com una via per esdevindre una dona més completa, modèlica; malgrat això, algunes -poques- tingueren la possibilitat de contemplar la via laboral com una eixida possible, situació que es faria manifestament necessària anys més tard, arran de les conseqüències de la Primera Guerra Mundial (Díaz-Andreu 2005). Hi havia, de fet, determinades professions que des de la segona meitat del s. XIX començaren a adquirir un cert protagonisme femení, com el treball en arxius i biblioteques o l'ensenyament.

D'altra banda, al s. XIX l'Arqueologia no s'ensenyava a les facultats de Filosofia i Lletres, sinó a l'Escola Superior de Diplomàtica de Madrid, a la qual les dones tenien l'accés completament vetat.

Aquesta situació, però, començà a canviar amb el trànsit del s. XIX al XX: la supressió de l'Escola Superior de Diplomàtica i la renovació dels plans d'estudis universitaris permeteren la incorporació de les assignatures d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica a les seccions d'Història de les facultats de Filosofia i Lletres, al temps que la Paleografia, la Bibliologia i el llatí medieval passaven a enriquir el repertori de les seccions de lletres (Baldó 1997; Aura 2006). Aquests canvis, de caire clarament regeneracionista, implicaren una transformació dels continguts i els mètodes de treball que desembocarien en una renovació historiogràfica.

A València aquest procés permet entendre el sorgiment del Laboratori d'Arqueologia. En una Facultat de Filosofia i Lletres on no hi havia una tradició d'historiadors i on el nivell investigador era molt pobre (Mancebo 1998; Ruiz Torres 2001), les propostes regeneracionistes suposaren una renovació de les perspectives, de les metodologies i dels continguts, la qual cosa, juntament amb les propostes d'autonomia universitària generalitzades arreu de l'Estat espanyol (Mateu i Llopis 1953, 1975; Baldó 1997), fomentarien un ambient d'efervescència i d'inquietuds culturals que desembocarien en la creació del Laboratori.

UN MÓN D'HOMES: ELS INICIS DEL LABORATORI D'ARQUEOLOGIA (1924-1956)

Fou un grup d'estudiants interessats en l'Arqueologia el que proposà a Luis Gonzalvo París, catedràtic d'Arqueologia, Numismàtica i Epigrafia de la Universitat de València des de 1905, l'organització

FIG. 2

d'una mena de seminari on familiaritzar-se amb la disciplina i el material arqueològic. El 3 de desembre de 1921 la Junta de la Facultat de Filosofia i Lletres acollí la proposta de creació del Laboratori d'Arqueologia (Aura 2006), el qual naixia amb una certa ambigüitat, doncs mancava de caràcter oficial dins el marc universitari.

El Laboratori es constituïa com un espai de trobada on desenvolupar activitats complementàries a la formació oficial: catalogar materials, visitar museus i arxius, realitzar excursions per la geografia valenciana o atendre conferències d'especialistes. Es gestava, d'alguna manera, una nova forma d'ensenyar que apuntava una certa modernitat i afavoria un apropament real i directe al món de l'Arqueologia; en definitiva, el Laboratori va comportar un canvi en la concepció tradicional de l'ensenyament (Baldó 1997; Martí, Villaverde 1997). El grup, constituït originàriament per estudiants, com ara Leopoldo i Luis Querol y Roso, Francisco Puig Espert, Luis Castillo Iglesias, Ramón Villarroya y Bayo, Cristóbal Guerau de Arellano, Luis Donderis Tatay, Juan Masiá y Vilanova i Fernando Dicenta y Vera, i per professors, entre els quals estaven Luis Gonzalvo París, Felipe Mateu i Llopis i Olimpia Arozena Torres -sobre la qual tornarem més endavant- es reunia cada dimecres, de vesprada, en una modesta sala de la universitat històrica, al carrer de la Nau, on segons els records de Lluís Pericot a dures penes hi havia espai per al material arqueològic i per als estudiants (Pericot 1975).

L'activitat del Laboratori prompte es féu ressò a l'àmbit valencià, especialment a través de les revistes *Saitabi* i *Cultura Valenciana*, i a partir de mitjans dels anys 20 hi començaren a acudir personalitats de fora de la universitat però vinculades al món de la Història i l'Arqueologia. Entre elles destacarien

FIG. 1

FIG. 3

figures de la talla de Pío Beltrán Villagrasa, Nicolau Primitiu Gómez Serrano, Emilio Lluch, el Marqués de Lozoya i Salvador Carreras Zacarés, així com Isidro Ballester i Lluís Pericot, investigadors clau en la trajectòria de l'Arqueologia valenciana. Eixa atracció parla a les clares del dinamisme i la creixent importància que el Laboratori d'Arqueologia adquiriria ja des del primer moment. No en va, la tasca del Laboratori s'ha d'entendre en un context de progressiva professionalització i institucionalització de l'Arqueologia valenciana, que es veurà reforçat per la creació d'entitats com el Centre de Cultura Valenciana (1915) -en 1927 va constituir una secció de Prehistòria i Arqueologia que dirigiria Nicolau Primitiu Gómez Serrano-, el Servei d'Investigació Prehistòrica (1927) i el Museu d'Alacant (1931) (Martí, Villaverde 1997).

Tal i com hem assenyalat amb anterioritat, entre els assistents al Laboratori hi havia una dona: Olimpia Arozena (FIG. 1), que constitueix el punt de partida del recorregut que estem iniciant al voltant del paper de les dones en la investigació arqueològica a casa nostra. Olimpia es llicencià el 1929 amb premi extraordinari a la Facultat de Filosofia i Lletres, i es doctorà en 1949 amb la tesi *Nuevas aportaciones a la historia de Valencia: notas para el estudio de la vida y la obra de los Maçip*. En aquells moments ja no resultava tan estrany que les dones

estudiaren a la universitat; de fet des dels anys 20 la seua presència havia estat una constant (Baldó 1997). Olimpia s'integrà en una promoció marcada per l'activisme cultural i polític del que formaren part un nombre considerable de dones, com ara Presentación Campos, Ana Martínez Iborra, Plácida Encarnación Tomás Polo, Leonisa García Persiva i Josefa Hurtado Miguel (Verdugo 2012).

El mèrit d'Olimpia Arozena rau en què fou la primera professora de la Universitat de València, si bé sempre ho fou en qualitat d'auxiliar adscrita a Luis Gonzalvo París, ja que l'accés a la càtedra continuava sent privatiu dels homes. En qualitat d'auxiliar, Olimpia s'encarregava d'organitzar i preparar el material i d'impartir les classes d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica en absència del catedràtic. Es mantingué en el seu càrrec des de 1930 fins a 1966, malgrat les dificultats econòmiques que travessà, especialment arran de la inhabilitació del seu marit durant la repressió franquista, la qual, d'altra banda, va infligir una greu estocada a la Facultat de Filosofia i Lletres amb la depuració de catedràtics, entre ells Luis Gonzalvo París (Martí, Villaverde 1997; Aura 2006). Durant els difícils anys de la postguerra, el nou catedràtic d'Arqueologia, Manuel Ballesteros, mostrà un interès real per perpetuar la continuïtat de la tasca del Laboratori d'Arqueologia, i va trobar en Olimpia Arozena una peça indispensable per garantir-la: *sí pude contar con su alumna y ayudante, que sería mi auxiliar y mi colaboradora indispensable (...) Me refiero a Doña Olimpia Arocena [sic], que con entusiasmo, perseverancia, con laboriosidad y, sobre todo, además, con gran conocimiento, se sumó a lo que llamaríamos la nueva etapa, en que había naturalmente, problemas y planteamientos nuevos* (Ballesteros 1975: 28). De tota manera el treball d'Olimpia no es traduí en una

Fig. 1 Olimpia Arozena Torres (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de la família d'Olimpia Arozena, cedida a la Unitat d'Igualtat de la Universitat de València).

Fig. 2 Cuineres a la Cova del Parpalló (Gandia), 1930 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

Fig. 3 Suzanne de Saint Mathurin, Dorothy Garrod i Germaine Henri-Martin al port de València (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

línia d'investigació concreta dins l'Arqueologia; de fet les seues publicacions giraren al voltant de la pintura dels Macip (Arozena 1942; 1949; 1951). Tot i això, no s'ha de desestimar la seua tasca en la docència de l'Arqueologia i el llatí, com tampoc la seua participació en les reunions del Laboratori d'Arqueologia, que es perllongarien fins als anys 50 (Martín 1995), així com la seua intervenció en els treballs del seminari de filologia valenciana durant la República i la Guerra Civil (Mancebo 1994).

La situació més enllà de l'àmbit universitari no era més encoratjadora. La vinculació de les dones al treball arqueològic restava reduïda als museus. A les excavacions arqueològiques, en canvi, no hi havia espai per a elles. Ni la incorporació de les dones als estudis universitaris ni la multiplicació de les campanyes fruit de la progressiva professionalització i institucionalització d'una Arqueologia vertaderament científica (Aura 2006) foren suficients per garantir la seua participació. El treball de camp continuava sent un àmbit de domini masculí i, de fet, a través de la fotografia de la primera meitat del s. XX observem que les úniques dones que hi apareixen són les cuineres, encarregades de l'avituellament i la manutenció dels treballadors al jaciment mateix (Bonet 2006)

[FIG. 2]. Aquesta marginació contrasta vivament amb la situació d'altres països occidentals, especialment Anglaterra, on ja hi havia una tradició d'arqueòlogues que es remuntava a la segona meitat del s. XIX, tot i que no seria fins a la primera meitat del s. XX quan algunes d'elles obtindrien un reconeixement científic i social (Adams 2010). Així, figures com Germaine Henri-Martín, Gertrude Caton-Thompson i Dorothy Garrod esdevingueren investigadores de renom al món de l'Arqueologia, i la seua visita a la Cova de les Malladetes i altres jaciments el 1951 [FIG. 3] pot considerar-se una de les poques evidències de la incursió femenina al treball arqueològic valencià durant la primera meitat del s. XX.

Evidentment, el fet que les estudiants no pogueren formar part dels equips de treball comportava greus repercussions per al seu futur com a investigadores, doncs restaven al marge de les relacions de camaraderia i de les filiacions acadèmiques construïdes entre professors i alumnes (Díaz-Andreu 2005). Aquesta situació, però, començaria a canviar arran de les transformacions dels anys 50: la crisi del règim i de la universitat afavorí l'arribada de nous professors no necessàriament vinculats a la ideologia dominant i que portaven amb ells noves perspectives i mètodes d'investigació.

DEL NO-RES AL TOT: LES PIONERES (1956-1980)

Foren les seues experiències i el treball a l'exterior, unit al seu esperit renovador, el que portà Miquel Tarradell a ser el canal que obrí el pas a la participació en Arqueologia a tot l'alumnat. D'aquesta manera es trencava, a poc a poc, amb la tradició recalitrant que deixava les dones fora de tota activitat. I recordem que açò va ocórrer a la València de l'any 1956.

FIG. 4

FIG. 5

FIG. 6

Corrien temps difícils, de lluita estudiantil, però també de canvis a la comunitat universitària, propiciats, entre d'altres coses, per l'arribada de nous professors i l'augment dels estudiants entre els anys 50-60. I això era sabut pel *Régimen*, el qual, amb la repressió que exercí cap al moviment estudiantil, allunyà els estudiants del centre de les ciutats -allunyant-los, ningú els podia escoltar- (Baldó 1997), i fundà les Universitats Autònomes i Politècniques. Eren temps de reunions clandestines, “a poqueta nit”, al Laboratori d'Arqueologia, a la torre de la Nau; eren temps d'escoles, instituts i classes per a xics i per a xiques, però eren temps de canvi (Martín 1995). Fins aleshores, es pot dir que, una vegada acabada la carrera, el futur de la gran majoria de les llicenciades havia estat treballar com a professores d'educació secundària, encara que també hi havia altres destins minoritaris, com els museus i les biblioteques. I, com hem vist, en el cas que aconseguiren treballar a l'àmbit de la universitat ho feien en qualitat d'auxiliars de càtedra. Per aquesta raó, el fet que aquell nou professor obrira les portes de les excavacions i, amb això, la possibilitat de triar una nova eixida laboral i investigadora al món de l'Arqueologia per a les dones, va facilitar que es produïra un viratge, que les coses començaren a canviar.

En aquest context, a les excavacions es començaren a sentir noms de dones, noms i vides que aniran omplint aquestes pàgines, com ara Gabriela Martín Ávila, Milagro Gil-Mascarell, Carmen Aranegui o Rosa Enguix.

Totes aquestes qüestions les recorden ben bé les protagonistes i es palesen a la seua trajectòria com a investigadores. Tot i que sempre els perseguí el qualificatiu de “les xiques Tarradell”, aconseguiren llaurar-se el seu reconeixement com a professionals de l'Arqueologia, fins al punt que elles mateixes eren conscients de ser les primeres, de ser les pioneres, la qual cosa es convertí en un repte que les destinà a les cotes més altes de la investigació arqueològica. Però tot té un principi, i elles, com molts altres, començaren a acudir a les primeres excavacions i realitzaren les tasques pròpies del treball de camp, i era una qüestió destacable en aquells temps que l'equip estiguera format majoritàriament per dones. El Tossal de Manises (Alacant) i la Serreta d'Alcoi (Alacant) foren els primers jaciments als que acudiren. En aquestes excavacions treballaren juntament amb altres dones com Maria Àngels Vall Ojeda i Matilde Font Sariols, a qui, com aquelles, també els perseguirà una ombra, en aquest cas la de ser “les dones de”, i passaran a ser reconegudes com Matilde Font de Tarradell i Maria Àngels Vall de Pla, fenomen que es vorà reflectir en la signatura de les seues publicacions (Font de Tarradell 1970; Vall de Pla 1971).

Aquestes experiències a les classes i al treball de camp influïren en el desenvolupament de la seua tasca investigadora. Si per alguna cosa han estat reconegudes com a pioneres és perquè entre elles trobem les primeres dones que, al País Valencià,

escrigueren tesis de temàtica arqueològica, dirigiren excavacions, i les seues pràctiques arqueològiques en moltes ocasions foren tant innovadores que, de la mateixa manera que Tarradell havia fet amb elles, obriren les portes al futur a les noves generacions del Laboratori d'Arqueologia.

És el cas de Gabriela Martín Ávila, Milagro Gil-Mascarell i Carmen Aranegui, les quals marcaran un abans i un després. La primera en defensar una tesi l'any 1965 i en convertir-se en directora d'una excavació -la factoria romana de la Punta de l'Arenal de Xàbia en 1968- fou Gabriela Martín Ávila. A aquest fet s'afegiria la seua experiència a l'exterior amb el professor Nino Lamboglia, la qual cosa afavorí, d'una banda, que fora la primera a l'Estat espanyol en publicar un treball aplicant la tipologia ceràmica de Lamboglia (Martín 1962) i d'altra, que portara a terme a les nostres terres les primeres excavacions atenent a l'estratigrafia, és a dir, les excavacions tal qual les entenem avui en dia. A més, no era estrany trobar-la bussejant i, de fet, es va convertir en una de les primeres dones en realitzar excavacions i prospeccions subaquàtiques a les costes valencianes (Fig. 4)

Les altres companyes no es quedaren enrere i, de la mateixa manera que Gabriela Martín Ávila, dirigiren excavacions i portaren a terme treballs innovadors. Milagro Gil-Mascarell (Fig. 5) dirigí les seues primeres actuacions arqueològiques el 1969 al jaciment de la Torre de Foios (Llucena, Castelló) (Gil-Mascarell 1977) i obtingué el 1971 el títol de doctora. Molts van ser els anys que treballà a Extremadura, però mai deixà d'estar vinculada al País Valencià, on dirigí, a més, les excavacions del jaciment de la Mola d'Agres (Alacant) a partir de 1991. Va ser l'any 1972 quan, per la seua banda, Carmen Aranegui aconseguí el títol de doctora, any en què també es convertí en directora de la seua primera excavació al jaciment costaner del Grau Vell de Sagunt (València), zona a la qual dedicarà gran part de les seues investigacions, juntament amb l'estudi de les ceràmiques ibèriques (Fig. 6). Cal destacar, a més, la seua direcció en les excavacions al Marroc, al jaciment de Lixus, on potser trobà més problemes a l'hora de desenvolupar la seua tasca com a directora.

Si alguna cosa les caracteritza, però, és que foren les dues primeres catedràtiques en Arqueologia a la nostra Universitat. La primera que ho aconseguí fou Carmen Aranegui l'any 1986; quatre mesos després ho féu Milagro Gil-Mascarell, tot i que ja era

Fig. 4 Gabriela Martín Ávila a Les Palmeretes (Sueca), 1961 (Fotografia: José Soler Carnicer, arxiu SIP).

Fig. 5 Milagro Gil-Mascarell a l'antic Departament de Prehistòria i Arqueologia, 1974 (Fotografia: Josep Lluís Pitarch, arxiu personal de Carmen Aranegui).

Fig. 6 Vicente Pascual, Matilde Font de Tarradell i Carmen Aranegui al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi, 1969 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui).

catedràtica a la Universidad de Cáceres des de 1983. De la mateixa manera que l'arribada de Miquel Tarradell suposà un gran canvi, la seua marxa a Barcelona l'any 1971 també ho faria. Aquest fet implicà que Milagro Gil-Mascarell i Carmen Aranegui agafaren, a efectes pràctics, les regnes del Laboratori d'Arqueologia i perpetuaren, alhora, aquest esperit renovador que van conèixer amb el seu mentor i que tants bons resultats havia donat. Per tant, per primera vegada i només per un temps, les dones estaven al capdavant del Laboratori d'Arqueologia. Tanmateix, l'arribada de Martín Almagro com a catedràtic i director entre els anys 1976 i 1980 roman a la memòria dels testimonis com un trencament amb la trajectòria que s'havia seguit fins eixe moment. Després d'uns anys d'incertesa que s'allargarien fins a la seua marxa a Madrid l'any 1980, la situació es va reconduir i s'inicià una nova etapa on s'incorporaren nous professors com Pere Pau Ripollès, Bernat Martí i Valentín Villaverde a una mena de refundat Departament de Prehistòria i Arqueologia³ on, pocs anys després, es normalitzaria l'accés de les dones.

EL BOOM DE LA UNIVERSITAT (ANYS 80 I 90)

La dècada de 1980 marcà un abans i un després en la trajectòria de les universitats i en la presència de les dones en aquestes. Es desencadenaren tota una sèrie de fets sociopolítics que encarrilaren el camí cap a la millora de la seua vida professional.

Arran de la Transició tingué lloc la democratització de l'educació a tots els nivells, procés que es veié afavorit pel traspasament de les competències en matèria educativa a les comunitats autònomes (Álvarez 2006). D'altra banda, amb el nou govern socialista es plantejà una àmplia reforma en educació que, en l'àmbit universitari, es materialitzà en la Llei Orgànica de Reforma Universitària (LRU) de 1983. L'esmentada llei aparegué en un moment en què les universitats havien anat acumulant una sèrie de problemes: l'augment dels alumnes matriculats, la necessitat de remodelar els seus centres, l'existència d'uns plans d'estudi obsolets, la nul·la coordinació entre investigadors i docència, la manca de formació del professorat i la falta d'autonomia de la universitat mateixa (Medina 2012). Tot plegat facilità l'establiment dels nous plantejaments reformistes que buscaven consolidar la universitat com un servei públic integrat en la societat i definit per la qualitat tant dels seus avanços científics com de la seua tasca en formar professionals (Álvarez 2006).

A la Universitat de València el nombre d'estudiants creixia any rere any, i gràcies a eixa gran demanda també augmentà la plantilla del professorat. En aquests moments la presència de les dones en aquest àmbit era cada vegada major, tant entre l'alumnat com en condició de professores. Tot i això, encara hi havia feina per fer, atés que en 1986 únicament el 33% de les persones amb

estudis superiors eren dones (Ballarín 2001). D'altra banda, de la mateixa manera que l'accés a la universitat continuava mostrant desigualtats, també l'elecció de les carreres ho evidenciava, sent les de Ciències Socials i Jurídiques i les Humanitats les més sol·licitades per les dones pel fet que era en aquestes branques on trobaven més eixides laborals (Ballarín 2001).

En aquest context adquirí rellevància la força dels moviments feministes que sorgiren en les dècades prèvies i tractaven de fer visible el paper de les dones en tots els àmbits socials. Una de les vies seguides fou la institucionalització dels estudis de gènere, aplicats progressivament a cadascuna de les branques d'estudis superiors (Álvarez García 2006). En un primer moment aquests estudis eren portats a terme com a activitats complementàries a altres tasques universitàries, però amb el temps s'ha aconseguit el seu reconeixement com a línies d'investigació independents i amb igual força que la resta.

En el cas concret de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València, aquests factors (moviments feministes, augment de la demanda, reforma universitària) generaren un context favorable en el qual les dones veieren la possibilitat de desenvolupar amb garanties les seues carreres professionals, bé a través de la línia investigadora, bé en el món laboral extern a la universitat. Moltes d'aquestes dones, que havien començat com a alumnes, tingueren l'oportunitat d'incorporar-se a la plantilla que va conformar l'actual Departament de Prehistòria i Arqueologia. Entre les noves incorporacions hi havia noms com els de Joan Bernabeu, Carlos Gómez Bellard, Ernestina Badal, Consuelo Mata, J. Emili Aura, Elena Grau, Manuel Pérez Ripoll, José Pérez Ballester, José Luís Jiménez, Ferran Arasa i Teresa Orozco. Amb la qual cosa s'aconseguí un major equilibri, si bé no s'assolí la paritat total.

D'altra banda, i en relació amb el camp de l'Arqueologia, en la dècada dels 80 es produí al País

31 Fins a la fundació definitiva de l'actual Departament de Prehistòria i Arqueologia el 1987, existeix una certa ambigüitat en els termes emprats per a referir-se a ell. Sembla que fins als anys 60 no hi hagué a la Facultat de Filosofia i Lletres una estructura de departaments, sinó de càtedres. Així ho fa notar Ballesteros quan fa referència al seu accés a la càtedra d'Arqueologia, de Numismàtica i d'algunes assignatures de Paleografia (Ballesteros 1975). Tampoc als primers volums de la publicació *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* (PLAV) (1-5) hi ha cap menció al Departament, excepció feta del volum 6 (1969) on hi ha una nota sobre el finançament de l'edició: *Ayuda al Fomento de la Investigación, concedida al Departamento de Prehistoria de la Universidad de Valencia* (Tarradell 1969: 4). Serà a partir del PLAV 12 (1977), ja amb el nom de *Sagvntvm*, quan es parle d'intercanvis bibliogràfics per al Departament de Prehistòria i Arqueologia. Agraïm al professor J. Emili Aura Tortosa els aclariments fets sobre aquestes qüestions.

FIG. 7

Valencià un canvi en la concepció de la disciplina i la seua pràctica. Un canvi que fou producte, en primer lloc, de l'augment de les intervencions arqueològiques, tant del sector privat -en paral·lel amb el creixement del sector de la construcció- com de les dirigides per les institucions públiques, com ara la Universitat de València, el Servei d'Investigació Prehistòrica o el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Les excavacions continuaren sent dirigides per professionals, tant homes com dones, però els excavadors deixaren de ser treballadors inexperts i passaren a ser alumnes amb formació universitària. Així, les intervencions es plantejaven com a pràctiques en les quals s'aconseguia que l'alumnat fora partícip dels treballs arqueològics. A més, es propicià la creació de vincles cada vegada més estrets entre els especialistes i uns aprenents que, anys més tard, passarien a ocupar els càrrecs de direcció. En segon lloc convé ressaltar els nous enfocaments de les investigacions arqueològiques, que aglutinaren especialistes de diversos àmbits i fomentaren la interdisciplinarietat als equips de treball. L'augment del professorat i els canvis de l'Arqueologia com a disciplina afavoriren la fundació de l'actual Departament de Prehistòria i Arqueologia en 1987 (FIG. 7). Aquesta fita suposà la unió d'ambdues àrees d'investigació en un únic departament. Una de les característiques

Fig. 7 Acta de Constitució del Departament de Prehistòria i Arqueologia, 1987 (Arxiu del Departament de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València).

del nou òrgan fou la diversificació de les línies d'investigació, doncs els estudis havien estat fins aleshores majoritàriament generalistes. Ara, en canvi, la investigació començava a especialitzar-se en temes més concrets (per exemple l'antracologia, l'arqueozoologia o els estudis espacials), tot enriquint els treballs i projectes conjunts. També resulta interessant, arribats a aquest punt, analitzar la temàtica dels treballs, doncs de la mateixa manera que hi ha una predilecció per determinades carreres universitàries depenent del sexe, també hi ha una tendència a decantar-se per temes concrets, com els estudis de gènere, que han restat principalment en mans de dones, tot i que tampoc no es pot generalitzar. Així mateix, les dones començaren, sobretot a partir dels anys 90, a posicionar-se en l'escala laboral, i la seua presència en càrrecs de professors, catedràtiques i equips de direcció començà a normalitzar-se. Malgrat això, al Departament de Prehistòria i Arqueologia les dues úniques catedràtiques continuaven sent les de l'etapa precedent.

El nou context i els canvis abastits durant les darreres dècades ens porten fins als nostres dies. Actualment la presència de dones en la Universitat de València i, en especial, al nostre Departament, és un fet consolidat gràcies a l'esforç que realitzaren aquelles pioneres. L'arribada de Tarradell i la formació d'un grup d'investigació en el qual no hi havia lloc per a la discriminació, així com la perpetuació dels seus valors de la mà de dues dones lluitadores, facilitaren el camí cap a la igualtat. Un camí que es veuria reforçat pels canvis sociopolítics de finals del s. XX però, sobretot, per la voluntat de totes aquelles persones que han format i continuen formant part del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMS, A. (2010): *Ladies of the field. Early women archaeologists and their search for adventure*, Vancouver.
- ÁLVAREZ, M. C. (2006): La reforma educativa española de 1970, la transición democrática y la España constitucional, *Historia de la educación española* (O. Negrín, coord.), Madrid, 563-535.
- MEDINA, A. (2012): Reforma educativa de 1970, transición democrática y la España constitucional, *Historia de la educación española* (O. Negrín, coord.), Madrid, 593-638.
- AROZENA, O. (1930-31): El pintor Vicente Macip, padre de Joan de Joanes, *Anales de la Universidad de Valencia* 83, 98-121.
- AROZENA, O. (1942): Un cuadro de Vicente Juan Macip, *Saitabi* 1(3), 6-9.
- AROZENA, O. (1949): El retrato de Alfonso V de Aragón por Juan de Juanes, *Saitabi* 33-34, 77-79.

- AROZENA, O. (1951): Un cuadro de San Jerónimo del taller de los Macip, *Saitabi* 8, 35-38.
- AURA TORTOSA, J. E. (2006): La creació del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València: entre l'Escola Superior de Diplomàtica i «per la ciència cap a Déu» (1921-1940), *Arqueologia en blanc i negre. La labor del SIP 1927-1950* (H. Bonet, M. J. de Pedro Michó, A. Sánchez Molina, C. Ferrer García, coords.), València, 33-45.
- BALDÓ LACOMBA, M. (1997): La facultat de Filosofia i Lletres de València, 1857-1977. Esbós històric, *Saitabi* 47, 21-87.
- BALLARÍN DOMINGO, P. (2001): *La educación de las mujeres en la España contemporánea (siglos XIX-XX)*, Madrid.
- BALLESTEROS, M. (1975): El Laboratorio de Arqueología de 1940 a 1950, *L Aniversario de la fundación del Laboratorio de Arqueología (1924-1974), Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, 27-39.
- BONET ROSADO, H. (2006): Excavar a principis del segle XX, *Arqueologia en blanc i negre. La labor del SIP 1927-1950* (H. Bonet Rosado, M. J. de Pedro Michó, A. Sánchez Molina, C. Ferrer García, coords.), València, 67-81.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2005): Spanish women in a changing world. Strategies in the search for self-fulfilment through antiquities, *Excavating women. A history of women in European Archaeology* (M. Díaz-Andreu, M. L. Stig Sørensen, eds.), London, 123-142.
- FONT DE TARRADELL, M. (1970): Dos peines ibéricos de la Serreta de Alcoi y sus precedentes, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 10, 123-138.
- GIL-MASCARELL, M. (1977): Excavaciones en la Torre de Foios Lluca (Castellón), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 4, 305-313.
- MANCEBO, M. F. (1994): *La Universidad de Valencia, de la monarquía a la República (1919-1939)*, València.
- MANCEBO, M. F. (1998): Los profesores de la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia (1919-1939). Una aproximación a la ciencia de la historia, *Doctores y escolares. II Congreso Internacional de Historia de las Universidades Hispánicas II* (València 1995), 13-30.
- MARTÍ OLIVER, B.; VILLAVARDE BONILLA, V. (1997): El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada de 1940, *Saitabi* 47, 153-171.
- MARTÍN, G. (1962): Estudio de los materiales arqueológicos hallados en el subsuelo del Palacio de la Generalidad de Valencia, *Saitabi* 12, 89-109.
- MARTÍN, G. (1995): Miquel Tarradell en Valencia, *SAGUNTUM-PLAV* 28, 13-20.
- MATEU I LLOPIS, F. (1953): 1920, *Saitabi* 9 (39-42), 209-219.
- MATEU I LLOPIS, F. (1975): La tradición numaria de Valencia y la creación del Laboratorio de Arqueología de su universidad, *L Aniversario de la fundación del Laboratorio de Arqueología (1924-1974), Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, 41-73.
- MONTERO, M. (2010): Los primeros pasos hacia la igualdad: mujer y Universidad en España (1910-1936), *Historia Crítica* 40, 148-168.
- PERICOT, L. (1975): Mis recuerdos del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia, *L Aniversario de la fundación del Laboratorio de Arqueología (1924-1974), Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 11, 15-19.
- RUIZ TORRES, P. (2001): Nacionalismo y ciencia histórica en la representación del pasado valenciano, *De la Revolución liberal a la democracia parlamentaria valenciana (1808-1975)* (Paul Preston, Ismael Saz, eds.), València, 19-48.
- TARRADELL, M. (dir.) (1969): *Miscelánea Pericot. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 6, València.
- VALL DE PLA, M.A. (1971): *El poblado ibérico de Covalta (Albaida, Valencia). I. El poblado, las excavaciones y las cerámicas de barniz negro*, València.
- VERDUGO MARTÍ, V. (2012): Les primeres dones de la Universitat de València, *XX Jornades d'Història de l'Educació. Cohesió social i educació* (Andorra 2012), Girona, 225-238.

EL MOMENTO DEL CAMBIO: MEMORIAS DE UNA EXPERIENCIA

Carmen Aranegui Gascó (carmen.aranegui@uv.es)
Departament de Prehistòria i Arqueologia (UEG)

Diez años antes de la Transición, la sección de Historia de la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia vivió con intensidad un primer momento de cambio al adoptar un enfoque económico y social, entonces innovador. La arqueología renovó sus objetivos y métodos, pero sobre todo contó con profesores i maestros capaces de atraer el interés de universitarias y universitarios decididos a participar en la normalización cultural valenciana. [Universitat de València, 1965-1975, modernización a través de la Historia económica y social, Laboratorio de Arqueología de Valencia]

—*Deu anys abans de la Transició, la secció d'Història de la Facultat de Filosofia i Lletres de València va viure amb intensitat un primer moment de canvi en adoptar un enfocament econòmic i social, llavors innovador. L'arqueologia va renovar els seus objectius i els seus mètodes, però sobretot va comptar amb professors i mestres capaços d'atreure l'interès d'universitàries i d'universitaris decidits a participar en la normalització cultural valenciana. [Universitat de València, 1965-1975, modernització a través de la Història econòmica i social, Laboratori d'Arqueologia de València]*

EL MOMENTO

Cuando en 1967 acabé mis estudios en la Universitat de València me expidieron un título de licenciada en Filosofía y Letras, sección de Historia. Había cursado a lo largo de cinco años, a razón de cinco días por semana, un poco de todo: literatura, latín, inglés, filosofía, geografía, etnología, religión, unas clases de árabe (en vez de griego) y hasta *formación del espíritu nacional...* y, por supuesto, historia *universal y de España*, dividida por épocas, además de prehistoria y arqueología sin aquel retórico *in and out*. Mi adscripción a la sección de Historia significaba que había elegido estas materias a partir del segundo curso, lo que era una novedad. Pero lo más importante no fue la obtención de la licenciatura, sino haber adquirido la conciencia de tener que aprender mucho más de lo que me habían enseñado mis queridos profesores; el vivir la insatisfacción intelectual como estímulo para buscar otros caminos para entender la historia y, tal vez, llegar a otras conclusiones. Sigo creyendo que en esa actitud crítica radica el éxito de la formación universitaria.

Aunque no había ninguna catedrática entre el profesorado, las mujeres constituíamos la inmensa mayoría del alumnado, en el que había algunos religiosos que asistían a clase con sotana (aunque casi todos la colgaron poco después); también había ex-seminaristas, porque en los sesenta empezó a haber muchos, además de algunos jóvenes con vocación de docentes, o bien de intelectuales, estos aficionados a llevar trenca en invierno (la de mejor paño era la de Raimon, que estaba acabando Filosofía). Las chicas, siempre con falda, que iba subiéndola por encima de la rodilla, hacíamos la carrera para enseñar en un colegio o instituto, ser bibliotecarias, archiveras o, si teníamos oportunidad, seguir en la universidad como auxiliares o, todo lo más, adjuntas, peldaño aparentemente insuperable en nuestro panorama académico. Por término medio, nosotras proveníamos de la sociedad pequeño burguesa urbana y ellos, diríamos, de una clase media a secas y, en mayor

medida, extraurbana, lo que influía en el trato entre compañeros y, al adquirir conciencia política, añadía la tarea del “desaburguesamiento” (hoy se diría “dejar de ser pijas”) a aquella intuitiva reinención de las mujeres que protagonizamos las universitarias de mi generación con mucha más resolución que nuestros colegas hombres se reinventaron a sí mismos, aunque esto fue cambiando año tras año.

Casi todas nuestras asignaturas se impartían, siempre en castellano, en el piso superior del claustro de La Nau, donde estaba la biblioteca de historia, ya que el piso de abajo estaba ocupado por algunos cursos de filosofía y de derecho. Salvado el primer momento de cohabitación de estudiantes procedentes de centros con preceptiva separación de sexos, se creaba un ambiente de compañerismo, favorecido por el trato que nos dispensaban unos cuantos catedráticos relativamente progresistas, algo más jóvenes que nuestros padres, egresados después de la guerra (ahora hay una generación que diría “¿qué guerra?”), que iban abandonando las tradicionales puestas en pie a su entrada en el aula y aquel “señor la hora” con el que Sierra (el jefe de los bedeles) anunciaba el final de la clase, pero que mantenían las distancias con sus adjuntos y auxiliares de clases prácticas. Las mujeres de algunos de estos profesores venían por la facultad cuando había conferencias o seminarios, lo que contribuía a romper el esquema de segregación entre hombres y mujeres usual en nuestro entorno social. Esos profesores participaban en una fiesta estudiantil en la que opinábamos con humor sobre su manera de enseñar o de insistir en un tema, que se llamaban “los picotos”, de modo que, como fuera de la Universidad, el autoritarismo empezaba a relajarse de la mano de influyentes funcionarios superiores que ya no se reconocían en formalismos simplemente anticuados. Querer modernizarse, pasar del francés al inglés y del blanco y negro al color, eran los signos del final de los años 60, con la vertiente tecnocrática y católica del Opus Dei y la contestataria, laica y antifranquista de una juventud cuya mirada apuntaba hacia el extranjero, como paso previo al movimiento político estudiantil que fraguaría diez años después, impulsado por la primera organización sindical universitaria (Sindicato Democrático de Estudiantes Universitarios de Valencia SDEUV) alternativa al SEU falangista, en la que destacaron Celia Amorós y Pilar Llobregat (hermana de Enrique) y, a nivel nacional, la valenciana Pilar Bravo (1943-1993) que vimos luego junto a Santiago Carrillo en el Congreso de Diputados.

Mientras tanto, el cine de arte y ensayo (Bergman, Buñuel, Eisenstein...) proyectado en el SARE, el teatro independiente, con el aula de Pepe Sanchis Sinisterra en la que debutó Magüi Mira, de nuestro curso, y con la sala *Studio* de la calle de Quart, la *cançó*, con Raimon en primera línea, y la recuperación de la lengua e identidad propias, con los cursos Carles Salvador de Lo Rat Penat y con

Nosaltres els valencians (1962) de Fuster (1922-1992), alentaban objetivos de ruptura con los años 50 de marcado sello estudiantil valenciano, en una década todavía represiva políticamente pero de relativo despegue económico, bien representada por los coches utilitarios y, en especial, por el seiscientos. Quienes éramos conscientes de que entrábamos en otro ciclo, practicábamos con entrega todo lo que suponía vanguardia. En Valencia hubo un fuerte movimiento asambleario, a la vez que se abrieron librerías que proporcionaban libros prohibidos, se estrenaron obras de teatro de autores antes censurados, se inauguraron exposiciones de arte abstracto y se grabaron discos de canción-protesta. Y el público de todo ello fue, principalmente, una minoría de jóvenes universitarios que observaba cómo la situación evolucionaba a su favor, que pronto permitiría hablar de la *alianza de las fuerzas del trabajo y de la cultura* desde el eurocomunismo formulado a la italiana e incluso alinearse a la izquierda de dicha propuesta.

Tarradell (1920-1995) llevaba desde 1957 en la cátedra y por lo tanto tenía, por una parte, buenas amistades valencianas dentro y fuera del claustro y, por otra, un pequeño equipo de alumnos formados por él mismo que componían el seminario del Laboratorio de Arqueología, fundado en 1924 con vocación de reunir a quienes estaban al tanto de hallazgos arqueológicos valencianos y gustaban discutir sobre la disciplina, que Tarradell revitalizó, después de la etapa más bien anodina de Ballesteros Gaibrois (1911-2002) y San Valero Aparisi (1913-1997), cuando creó los *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* en 1962 para difundir las líneas de trabajo emprendidas desde aquí. Don Miguel tenía una trayectoria internacional sustentada por una actitud intelectual que entendía lo propio mirando hacia fuera, en especial hacia Francia (Aranegui 2011: 337-347), y enmarcada por un sabio pragmatismo, lo que le distanciaba de cualquier posicionamiento excluyente o intolerante, como era el de quienes constituían el “búnquer barraqueta” valenciano.

A través de Pericot (1899-1978), tuvo una fácil aproximación al Servicio de Investigación Prehistórica (SIP) de la Diputación y trabajó una gran amistad con Pla Ballester (1922-1988) y con su esposa Mª Ángeles Vall aunque, a diferencia de Pericot, nunca excavó yacimientos del SIP sino que montó su propio programa, en la provincia de Alicante mayoritariamente (La Cova d'en Pardo de Planes, La Cova Ampla de Xàbia, El Tossal de la Cala de Benidorm, El Tossal de Manises de Alacant, El Mas de Miró y El Puig de Alcoi y La Serreta de Alcoi, Cocentaina y Penàguila), lo que no impidió que orientara a cuantos fuimos sus alumnos hacia la biblioteca y la colaboración en los trabajos de campo del SIP, complemento indispensable de nuestra formación. En lo relativo a su compromiso ideológico, respetó rigurosamente la frontera entre docencia y política, evitando prudentemente cualquier modo de proselitismo desde la cátedra.

Sin embargo, cuando algún estudiante le fue al encuentro, interesándose por la normalización cultural valenciana, que Tarradell compartía con Sanchis Guarner (1911-1981), Fuster (1922-1992) o con Ventura (1924-1998), como fue el caso de Raimon, de Llobregat (1941-2003), de Gabriela Martín o de Gerardo Pereira, entre otros, el profesor se convertía en copartícipe de un objetivo que le era primordial desde su juventud. Por todo ello debió resultarle ofensivo que el gobernador civil le obligara, en 1965, a dejar el cargo de bibliotecario de la Casa de Catalunya si quería seguir siendo decano de la Facultad, forzando su dimisión como decano.

EL CAMBIO

Las clases

La sección de Historia valenciana fue en aquellos años abanderada en innovación al adoptar enfoques ajenos al trasnochado historicismo idealista. Siguiendo la línea de Vicens Vives (1910-1960), Ubieto (1923-1990), Reglà (1917-1973), Jover (1920-2006) –catedráticos en Valencia a los que pronto se uniría Giralt (1927-2008)- y Carlos Seco consiguieron publicar aquella *Introducción a la Historia de España* (1966) que supuso el reconocimiento de la economía y de la sociedad como factores determinantes del devenir histórico de un país, adoptada como manual en la mayoría de las universidades de España y que, en nuestro caso, nos era impartida de primera mano, en especial por Reglà.

En dicho volumen la antigüedad corrió a cargo de Ubieto, mientras Tarradell concluía sus investigaciones sobre *Lixus* (Larache) y avanzaba el estado de la cuestión sobre la Edad del Bronce, la iberización, el impacto colonial en el País Valenciano y sobre la *Valentia* romana, que dieron lugar a sendos artículos y monografías, publicados en la década más fecunda de su trayectoria profesional¹.

Nuestro profesor explicaba con tanta claridad como competencia una selección de temas de los programas de Arqueología, Epigrafía y Numismática relacionados con aspectos en vías de revisión o actualización, dando prueba de una capacidad de síntesis, además de un dominio de la bibliografía, fuera de lo común. Pasaba diapositivas, generalmente en blanco y negro, y dibujaba esquemas en la pizarra, hasta cerrar un argumento que nos hacía partícipes de interpretaciones especializadas, complejas, en absoluto simplificadas para una audiencia inmadura, como hay quien supone que es la de los principiantes, condenándoles a un saber de segunda fila. Las salpicaba con alguna anécdota que introducía en el discurso alusiones a películas, viajes o lecturas diversas, como contrapunto.

Transmitía, de este modo, un relato que podía entenderse desde la actualidad porque no era ajeno al presente, y así aprendíamos que los hechos se prestan a diversas lecturas, marcadas por su época, y que la investigación arqueológica no consta solo de datos objetivos sino que lo esencial es su interpretación, siempre tributaria de quien se arriesga a hacerla. De modo que nuestro futuro dependía de nuestra capacidad para estar informados, leer y aprender a ver los comportamientos, para formular hipótesis y hallar respuestas, en el caso de aspirar a ser arqueólogos. Siguiendo ese modelo, pero con su peculiar manera de hablar y magistral dominio del dibujo, Llobregat nos explicó el Neolítico en Palestina, citando los topónimos en árabe, a la vuelta de una estancia en la Casa de Santiago de Jerusalén (Llobregat 1966), además de darnos alguna clase de Numismática. Más tarde, nos recibió siempre con toda amabilidad en el Museo de Alacant del que fue director y nos abrió, con Helena Reginard, su propia casa en aquella ciudad.

Pero fue Gabriela Martín Ávila la que, sobre todo en el caso de las alumnas que decidimos intentarlo, supuso un referente decisivo para representarnos lo que podíamos llegar a ser. Gabi pertenece, más o menos, a la primera promoción de arqueólogas españolas con formación internacional (Díaz Andreu, Sanz Gallego 1994: 121-130). Probablemente las pioneras de cuantas ampliaron con éxito estudios en el extranjero sean Gloria Trías y Mercedes Vegas, alumnas de Almagro Basch (1911-1984) en la Universidad de Barcelona. Gloria se especializó en Oxford con Beazley (1885-1970) y fue durante mucho tiempo la máxima autoridad española en cerámicas griegas (Trías 1967-1968) y Mercedes viajó intermitentemente por distintos países, consolidando su formación en Alemania. Casi todas las arqueólogas importantes de aquellos tiempos fueron ceramólogas tras haber ampliado estudios con Lamboglia (1912-1977) en el Istituto Internazionale di Studi Liguri de Bordighera, bien relacionado con España, en particular a partir de 1947 debido a los *Cursos Internacionales de Ampurias*, en los que dicho *Istituto* colaboró, bajo la supervisión del mismo Lamboglia, aplicando la metodología experimentada en las excavaciones de *Albentimilium* (Ventimiglia), que superaba en informaciones la cuadrícula de Wheeler (1890-1976) previamente en uso (en el mejor de los casos). Ana María Muñoz, Mª Ángeles Mezquíriz, Francisca Pallarés y Gabriela Martín pasaron por allí y fueron más constantes y trabajadoras que sus compañeros en el aprendizaje con el exigente *professore*, de modo que a su regreso contribuyeron a mejorar las técnicas de excavación y la datación de los yacimientos por las cerámicas importadas, introduciendo una terminología homologable con la de la innovadora arqueología italiana y, en menor medida, con la entonces no tan boyante francesa, lo que hizo compatibles los estudios de periodos coetáneos de toda la cuenca mediterránea occidental.

¹ Ver Tarradell 1960, 1961a, 1961b, 1962a, 1962b, 1963a, 1963b, 1965a, 1965b, 1968a, 1968b, 1969; Tarradell, Ponsich 1965; Caro Baroja et al. 1968.

En Valencia aprendimos con Gabi la tipología y la cronología de las campanienses y de las sigillatas, así como a excavar por capas, bien en el Laboratorio, bien en el SIP, donde se revisaron algunos materiales con la valiosísima contribución de Pla. Además pudimos asistir durante el curso a la Plaza de la Reina, cuya remodelación proporcionó un espacio frente a la puerta barroca de la catedral perfectamente situado para comprobar la ocupación humana inicial de dicho sector, lo que dio lugar a la primera excavación urbana rigurosamente estratigráfica en una ciudad de la Citerior, Empúries (L'Escala) aparte, cuya monografía, lamentablemente, no vio la luz. Probablemente fuimos también los primeros estudiantes que supimos lo que era un precio porque Gabi no solo se había formado con Lamboglia en arqueología subacuática, sino que había hecho prospecciones y reconocimientos en las lagunas de Almenara, el Saler o en Xàbia (Martín, *Saludes* 1966: 155-169; Martín 1971: 91-99), con lo que nos introdujo en el mundo de las ánforas que tanta importancia tuvo luego para evaluar el tráfico comercial antiguo. Si se tiene en cuenta que también íbamos con relativa frecuencia a los yacimientos de Alcoi, a los que siempre acudía con gusto Mila Gil-Mascarell (1943-1995), en los que acampábamos durante campañas en las que tuvimos la suerte de tratar al director del museo V. Pascual (1917-1976), y que, gracias a Tarradell, podíamos optar a participar en los cursos de Ampurias y en las excavaciones de la Fundación Bryant en *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca), se comprenderá que recibíamos una formación solvente que, sin duda, nos situaba a un nivel competitivo para el momento. Y así fue como el maestro, lo que explicaba y cómo lo transmitía nos fueron haciendo atractiva la arqueología hasta acompañarnos al memorable viaje a Egipto de fin de carrera (Pascua de 1967) que, de acuerdo con la eficaz planificación de nuestro compañero José Luis Pitarch (Yusuf), nos permitió zarpar del puerto de Barcelona por un precio asequible en un barco turco de carga y pasaje que hizo realidad nuestros sueños de aventura.

Los temas clave

Sin embargo, en el contexto de nuestro día a día quedaba muy claro que lo que era susceptible de investigación por nuestra parte era aquello que podía manejarse, verse y tocarse, es decir, lo que proporcionaban los yacimientos locales o bien los museos a los que teníamos acceso. Utópico era, pues, aspirar a ser helenista, orientalista o egiptólogo desde un país que —a diferencia de otros que admirábamos— tenía escasísimas instituciones internacionales que facilitaran los contactos necesarios para ello², pero en el que trabajaban equipos franceses coordinados por la Casa de Velázquez y arqueólogos del Instituto Arqueológico Alemán con sede en Madrid, a través

FIG. 1

de los que teníamos cierta aproximación hacia otras arqueologías, lo cual no era el caso de los demás estudiantes de Historia.

Nuestros maestros nos habían enseñado, afortunadamente, que la limitación derivada de la casi nula intervención española en yacimientos del extranjero no justificaba un tratamiento menos riguroso de las fuentes arqueológicas más cercanas. Porque lo próximo podía dar juego si estaba procesado con la orientación adecuada y, en efecto, muchas de las grandes excavaciones internacionales, en el Próximo Oriente o en Grecia, adolecían de una falta pasmosa de metodología moderna en comparación con los avances en trabajos de campo nacionales, incluyendo algunos de España. Nosotros no teníamos duda de pertenecer a una tradición profesionalmente reconocida, heredada de Bosch Gimpera, representada por Pericot y Tarradell y consolidada en el SIP dirigido por Fletcher (1912-1995) y Pla (FIG. 1), cuyas publicaciones, con más de un centenar de intercambios que las daban a conocer internacionalmente, estaban entre las mejor consideradas del país.

Si los primeros logros de Tarradell estuvieron orientados según una de sus competencias más reconocidas como era la Edad del Bronce, puesto que su tesis había versado sobre El Argar, y dieron como resultado la formulación del Bronce Valenciano, a mediados de 1960 la temática central de sus trabajos estuvo orientada en dos direcciones no excluyentes: la iberización y la romanización, temas sobre los que pivotaron la investigación de su equipo y nuestras clases, partiendo de la base de que en ellos residía una de las claves de la singularidad del país, patente, al menos, desde el recién enunciado Bronce Valenciano. Se diría que el profesor fue consciente a su llegada del déficit de la arqueología romana en Valencia pues, efectivamente, no había entonces ni una sola excavación profesional en extensión de esta cultura, discriminada con respecto a las demás. Las razones de que esto fuera así tenían que ver

Fig. 1 Domingo Fletcher, Miquel Tarradell, Joan Reglà, Lluís Pericot, Salvador Vilarrasa y Enrique Plá en La Marcelina, 1956 (Fotografía: autor desconocido, archivo personal de Mª Ángeles Vall).

con el recelo de la tradición vernácula de entonces respecto a una civilización considerada ajena y contraria a las esencias ibéricas de la Edetania y la Contestania, por motivos que, aunque colean de vez en cuando, no es el caso explicar aquí, así como con la especialización del SIP en prehistoria. El hecho es que Tarradell comenzó por proponerle a Gabriela Martín una tesina sobre la sigillata de Sagunto y a Llobregat otra sobre las fuentes escritas de dicha ciudad, hito histórico, aunque después las dificultades de la intervención arqueológica en dicho lugar y el atractivo de lo ibérico redujeran su campo de operaciones romano a las excavaciones de la Plaza de la Reina, en tiempos del alcalde Rincón de Arellano (1910-2006). El tema de *Valentia* era ciertamente inaplazable en la perspectiva de la normalización cultural valenciana, máxime cuando la ausencia de una arqueología competente contribuía a alimentar la falacia de una *Tyris* sacada de la *Ora Maritima* de Rufo Festo Avieno (OM 482), no porque estuviera mejor documentada que la fundación romana sino para demostrar las singulares raíces del *cap i casal* con respecto a otras capitales del arco mediterráneo, con un sentido identitario desprovisto de razonamiento lógico, que se equilibró mediante las convocatorias del Ateneo en las que participaron arqueólogos de distintas tendencias, que quedaron reflejadas en publicaciones coordinadas por Tarradell, que Gerardo Pereira (1979) completó actualizando la epigrafía latina de la ciudad.

Respecto a la época ibérica, representada por *Edeta* (Sant Miquel de Lliria), La Bastida de les Alcusses (Moixent) y La Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila), había que determinar o bien el proceso de su formación *in situ* o bien su implantación en el área valenciana por contacto con otras regiones peninsulares. La tesis de Gabriela Martín sobre *Hemeroskopeion-Dianium* (1968) concluyó con la negativa de cualquier establecimiento griego en el litoral alicantino, en el que tampoco se reconocían núcleos fenicios, de modo que la explicación de una cultura ibérica impulsada por la colonización mediterránea directa fue sustituida en nuestro caso, por un proceso más complejo vehiculado por pueblos indígenas, cobrando mucha importancia el eje que desde la Alta Andalucía se proyecta hacia el sureste peninsular. La tesis de Gil-Mascarell (1971) y *La Contestania Ibérica* de Llobregat (1972), supusieron

21 El puesto que Tarradell había ocupado en el Museo de Tetuán y en el Comisariado de Excavaciones en el Protectorado dejó de estar cubierto en 1956, cuando España se retiró de dicho país. Francia, sin embargo, dejó cooperantes en Marruecos y mantuvo en particular las excavaciones de Volubilis. Ponsich (1927-2010), que había colaborado con Tarradell, se hizo cargo de la arqueología del Norte de Marruecos desde el puesto que desempeñó en Tánger y mantuvo durante años proyectos de publicación referidos a las excavaciones de Tarradell en Lixus.

una puesta al día de la arqueología ibérica valenciana, cuya secuencia cronológica no enlazaba entonces con el Bronce Final/Hierro Antiguo y ofrecía dos fases separadas por la crisis del siglo IV a.C., que Tarradell relacionó con las consecuencias del segundo tratado romano-cartaginés llamado de *Mastia* (348 a.C.). Dicha revisión halló eco en Murcia con los trabajos de Lillo (1945-2005) (1981), en la Llercavònia, con los de Emili Junyent, y en la Laietània con los de Joan Sanmartí (1987), antes del auge de la arqueología espacial (Burillo 1979: 31-45) y de la extraordinaria dinámica del equipo giennense (Ruiz, Molinos 1993), y antes de que se produjera una decantación hacia el factor fenicio (Ripoll *et al.* 1976-1978), que cambió el estado de la cuestión sostenido por Tarradell.

Como había que observar los contactos entre distintos pueblos, cobró importancia en los años de mis estudios, la elaboración de tipologías del instrumental y, sobre todo, de las cerámicas ibéricas valencianas que, como habían mostrado las vajillas importadas, se esperaba que sirvieran para probar contactos de índole cultural con el entorno. Los utensilios metálicos los estudió Pla (1968: 143-190) y resultaron ser instrumentos muy eficaces para sus funciones, comparables a los de las civilizaciones mediterráneas del siglo IV a.C., que no aportaron una *facies* ibérica propiamente dicha pero aseguraron una alta rentabilidad del trabajo agropecuario y artesanal ibérico. Las variantes cerámicas, por su parte, ofrecieron inicialmente un mosaico diversificado de alcance regional, salvo excepciones, con formas derivadas de los precedentes locales así como de las cerámicas comunes y servicios de mesa importados, pero, a diferencia de las clásicas, mejor datadas por sus contextos de hallazgo que por su evolución tipológica (Aranegui, Pla 1981: 73-114), lo que mermaba su potencial como fósil conductor. Presentaban además las decoraciones, sobre todo las figuradas, tan características del País Valenciano, que, sin embargo, apenas habían sido objeto de atención después de los inicios del siglo XX, porque en los años de auge de la economía, la historia parecía tener muy poco que ver con el arte como representación, veladamente considerados decadentes, elitistas y pasados de moda, excepción hecha de la orientación hacia la sociedad, al modo difundido por Hauser (1892-1978), que Tarradell adoptó en sus publicaciones para la Editorial Polígrafa. Yo aproveché esta línea de estudio (Aranegui 1975: 45-64), que ha seguido mereciendo mi atención (Aranegui 2012: 243-275) porque he encontrado en ella una válvula de escape del *homo oeconomicus* entregado a la gestión de los recursos para atender la producción y el consumo de bienes materiales, visión ajena a tantos otros aspectos que explican la relación de los individuos con la sociedad, perceptibles a través del arte entendido desde la antropología.

He aquí un balance personal de un momento esperanzador de la Facultad de Filosofía y Letras de

Valencia, cuando el entusiasmo de una parte del profesorado fue un motor que transmitió a los más jóvenes, también a las mujeres, la posibilidad de seguir sus pasos e incluso, llegado el caso, enmendarlos con gratitud, en vísperas del Mayo del 68, a partir del cual los jóvenes se radicalizaron y emprendieron una clara lucha contra el orden establecido.

BIBLIOGRAFÍA

- ARANEGUI, C. (1975): Las artes decorativas en la cerámica ibérica valenciana, *XXIII Congreso Internacional de Historia del Arte* (Granada 1973), 45-64.
- ARANEGUI, C. (2011): Miquel Tarradell en el centenario de Jaume Vicens Vives: Tarradell a La universitat de València, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 21, 337-347.
- ARANEGUI, C. (2012): *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Madrid.
- ARANEGUI, C.; PLA, E. (1981): La cerámica ibérica, *La baja época de la cultura ibérica* (Actas de la Mesa Redonda Celebrada en Conmemoración Del Décimo Aniversario de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología), Madrid.
- BURILLO, F. (1979): Modelos sobre la utilización del medio geográfico en época ibérica, en el valle medio del Ebro, *Memorias de Historia antigua* 3, 31-45.
- CARO BAROJA, J.; PERICOT, L.; ARRIBAS, A.; MALUQUER DE MOTES, M.; TARRADELL, M.; TRIAS, G.; CUADRADO, E.; PLA BALLESTER, E.; BLAZQUEZ, J. M^a; BELTRAN, A.; BALIL, A. (1968): *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica*, Barcelona.
- DÍAZ ANDREU, M.; Sanz Gallego, N. (1994): Women Issues in Spanish Archaeology, *Equity Issues for Women in Archaeology*, (M. C. Nelson, S. M. Nelson, A. Wylie, eds.), Washington.
- GIL-MASCARELL, M. (1971): *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana, Estudio del poblamiento* (Resumen de la Tesis Doctoral), Valencia.
- LILLO, P. (1981): *El poblamiento ibérico en Murcia*, Murcia.
- LLOBREGAT, E. A. (1966): *Estado actual de los problemas de la arqueología de Palestina: Paleolítico a Calcolítico*, Valencia.
- LLOBREGAT, E. A. (1972): *La Contestania Ibérica*, Alicante.
- MARTÍN, G. (1968): *La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona Denia-Jávea*, Valencia.
- MARTÍN, G. (1971): El problema de las lagunas de Almenara, *Atti del III Congresso di Archeologia sottomarina*, 91-99.
- MARTÍN, G.; SALUDES, J. (1966): Hallazgos arqueológicos submarinos en la zona de El Saler (Valencia), *APL* 11, 155-169.
- PEREIRA MENAUT, G. (1979): *Inscripciones romanas de Valentia*, Valencia.
- PLA, E. (1968): Instrumentos de trabajo ibéricos en la Región Valenciana, *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica* (M. Tarradell, dir.), Barcelona, 143-190.
- RIPOLL, E.; LLONGUERAS, M.; SANMARTÍ, E. (eds.) (1976-1978): *Els orígens del món ibèric*, Barcelona.
- RUIZ, A.; MOLINOS, M. (1993): *Los iberos: análisis arqueológico de un proceso histórico*, Barcelona.
- SANMARTÍ, J. (1987): *La Laietània ibèrica: estudi d'arqueologia I d'història*, Barcelona.
- TARRADELL (1962b): Romantització i cristianització, *Moments crucials de la Història de Catalunya* (R. d'Abadal, J. Rubió, F. Soldevila, M. Tarradell, J. Vicens, eds.), Barcelona.
- TARRADELL, M. (1960): *Historia de Marruecos. Marruecos púnico*, Tetuán.
- TARRADELL, M. (1961a): Ensayo de estratigrafía comparada y cronología de los poblados ibéricos valencianos, *Saitabi* 11, 3-20.
- TARRADELL, M. (1961b): La secuencia Neolítico-Bronce en el Norte de Marruecos, *Ve Congrès des sciences pré et protohistoriques* (Hamburgo 1958), 804-805.
- TARRADELL, M. (1962a): *Les arrels de Catalunya*. Barcelona.
- TARRADELL, M. (1963a): *El País Valenciano, del neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis*, Valencia.
- TARRADELL, M. (1963b): Prehistòria i Antiguitat, *Història dels Catalans* (F. Soldevila, ed.), Barcelona, 15-466.
- TARRADELL, M. (1965a): La primera fecha de C-14 para el Bronce Valenciano, *Pyrenae* 1, 173-175.
- TARRADELL, M. (1965b): Prehistòria i Antiguitat, *Història del País Valencià* (M. Tarradell, ed.), Barcelona, 17-206.
- TARRADELL, M. (1968a): Población y propiedad rural en el este peninsular durante el Bajo Imperio, *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos* (Madrid 1968), 164-169.
- TARRADELL, M. (1968b): *Arte Ibérico*, Barcelona.
- TARRADELL, M. (1969): *Arte romano en España*, Barcelona.
- TARRADELL, M.; PONSICH, M. (1965): *Garum et industries antiquas de salaison dans la Méditerranée occidentale*, París.
- TRÍAS, G. (1967-1968): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, Valencia.

UNA REVISIÓ DE LA PRODUCCIÓ CIENTÍFICA DEL DEPARTAMENT DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aleix Eixea Vilanova (alejo.eixea@uv.es)

Beca Predoctoral "Contracte Atracció de Talent" (VLC-CAMPUS) -

Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Adrià Pérez Reyes (apere2@alumni.uv.es)

Investigador Predoctoral - Departament de Prehistòria i Arqueologia (UVEG)

Cristina Albir Herrero (cristina.albirherrero@gmail.com)

Arqueòloga col·legiada n°16475

En aquest treball es realitza una revisió de les tesis doctorals llegides al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, juntament amb les revistes editades pel mateix centre (*Saitabi* i *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, posteriorment anomenat *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*). L'objectiu és veure quins han sigut els seus autors, temes tractats, èpoques i àmbits, prestant especial atenció al paper que han tingut les dones. El recorregut comprén des de principis del segle XX fins als nostres dies. [Tesis doctorals, Departament de Prehistòria i Arqueologia, *Saitabi*, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, *SAGVNTVM*, Universitat de València]

—*In this work we analyze thesis that have been carry out at the Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València and journals edited by the same center (Saitabi and Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, later called SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia). The aim is analyze which authors have participated, topics, time and areas with special attention to gender. The route covers from the early twentieth century to the present day. [Thesis, Departament de Prehistòria i Arqueologia, Saitabi, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, SAGVNTVM, Universitat de València]*

METODOLOGIA

Atesa la diversitat de temes tractats al Departament de Prehistòria i Arqueologia hem establert uns trets comparatius per agilitzar el treball amb les dades. Hem definit uns criteris de caire ampli dividits en tres grans blocs, dintre dels quals s'han subdividit en unitats menors d'anàlisi. En primer lloc hem tingut en compte l'època a la qual correspon el treball: Prehistòria -des del Paleolític fins al Neolític-, Prehistòria Recent -del Neolític fins el Bronze Final-, Protohistòria -des del Bronze Final fins als fenicis i el Món Antic (cultura ibèrica, grega, egípcia i romana)-. En segon lloc, l'àmbit, diferenciant si es tracta de treballs vinculats amb el País Valencià, la Península Ibèrica, Europa o fora d'Europa. I, en tercer lloc, la temàtica, on hi hauria tres branques: Arqueologia, on inclourem la indústria lítica, indústria òssia o la ceràmica, entre d'altres; la Bioarqueologia i Geoarqueologia, amb disciplines com ara l'Antracologia, Carpologia o l'Arqueozoologia, amb les seues vessants com la macro i microfauna, malacofauna, etc. I, finalment, els diferents camps d'estudi que requereixen tècniques pròpies (l'Arqueometria, l'Arqueologia Espacial, les estructures de combustió, l'Arqueologia Molecular, el món funerari, l'Epigrafia i Numismàtica).

TESIS DOCTORALS

En el moment d'escriure aquestes línies les nostres dades comprenen 48 anys de recorregut, que va des de la primera tesi llegida l'any 1965 fins a l'última defensada el 2013, amb un total de 66 tesis doctorals llegides al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (Fig. 1). Si atenem al sexe dels autors, veiem com la balança

ANY	AUTOR	SEXE	DIRECTOR TESIS	SEXE	TEMA	SUBTEMA	ÈPOCA	ÀMBIT
1965	GABRIELA MARTÍN	D	M. Tarradell	H	A	Ceràmica	Món Antic	PV
1967	ENRIQUE LLOBREGAT	H	M. Tarradell	H	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1970	RAFAEL RAMOS	H	M. Tarradell	H	A	Ceràmica	Món Antic	PV
1971	MILAGRO GIL-MASCARELL	D	M. Tarradell	H	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1972	CARMEN ARANEGUI	D	M. Tarradell	H	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1978	BERNAT MARTÍ	H	M. Almagro Gorbea	H	A	Ceràmica	Prehistòria Recent	PV
1982	PERE PAU RIPOLLÉS	H	M. Almagro Gorbea	H	TA	Numismàtica	Món Antic	PV
1984	VALENTÍN VILLAVERDE	H	M. Almagro Gorbea	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria	PV
1985	M. PILAR FUMANAL	D	V. Rosselló	H	TA	Sedimentologia	Prehistòria	PV
1985-86	MICHÈLE DUPRÉ	D	V. Rosselló	H	BA	Palinologia	Prehistòria	PV
1986	CRISTINA ALDANA	D	M. Almagro Gorbea	H	TA	Món Funerari	Protohistòria	PV
1986	JOAN BERNABEU	H	M. Gil-Mascarell	D	A	Ceràmica	Prehistòria Recent	PV
1987	CARLOS GÓMEZ BELLARD	H	M. Gil-Mascarell	D	A	Ceràmica	Protohistòria	PI
1987	CONSUELO MATA	D	M. Gil-Mascarell	D	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1987	MANUEL PÉREZ RIPOLL	H	J. Altuna-M. Gil-Mascarell	H-D	BA	Fauna	Prehistòria-Prehistòria Recent	PV
1988	JOAN EMILI AURA	H	F. J. Fortea	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria	PV
1990	ELENA GRAU	D	J. L. Vernet-M. Gil-Mascarell	H-D	BA	Antracologia	Protohistòria-Món Antic-Med.	PV
1990	MONSERRAT MARTÍNEZ	D	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Protohistòria-Món Antic	PV
1991	ERNESTINA BADAL	D	J. Bernabeu-J.L. Vernet	H-H	BA	Antracologia	Prehistòria-Prehistòria Recent	PV
1991	M. DEL MAR LLORENS	D	P. P. Ripollés	H	TA	Numismàtica	Món Antic	PV
1992	DESAMPARADOS SEBASTIÀ	D	V. Villaverde	H	A	Art	Prehistòria Recent	PV
1994	ALBERT RIBERA	H	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Món Antic	PV
1994	ENRIQUE DIES	H	C. Gómez Bellard	H	TA	Arquitectura	Món Antic	PI
1994	HELENA BONET	D	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1995	FERRAN ARASA	H	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Món Antic	PV
1995	JOSEP ANTONI CASABÓ	H	V. Villaverde	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria	PV
1995	M. JESÚS DE PEDRO	D	V. Villaverde	H	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1995	PIERRE GUERÍN	H	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1996	BEGOÑA SOLER	D	V. Villaverde	H	TA	Estr. Combustió	Prehistòria	PV
1996	EDITHE DA SILVA	D	V. Villaverde	H	A	Art	Prehistòria Recent	FE
1996	JOSEP LLUÍS PASCUAL	H	J. Bernabeu	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria Recent	PV
1996	M. MARTÍ	D	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
1996	PABLO VIDAL	H	C. Gómez Bellard	H	A	Ceràmica	Protohistòria	E
1996	PAULA JARDÓN	D	V. Villaverde	H	TA	Traceologia	Prehistòria	PV

ANY	AUTOR	SEXE	DIRECTOR TESIS	SEXE	TEMA	SUBTEMA	ÈPOCA	ÀMBIT
1996	PERE GUILLÉM	H	V. Villaverde	H	BA	Microfauna	Prehistòria	PV
1996	RAFAEL MARTÍNEZ	H	V. Villaverde	H	BA	Fauna	Prehistòria	PV
1997	ISABEL IZQUIERDO	D	C. Aranegui	D	TA	Món Funerari	Protohistòria	PV
1997	TERESA OROZCO	D	J. Bernabeu	H	TA	Matèries Prim.	Prehistòria Recent	PV
2000	M. DEL ROSARIO CEBRIÁN	D	P. P. Ripollés	H	TA	Epigrafia	Món Antic	PV
2000	M. VICENTA GOMIS	D	P. P. Ripollés	H	TA	Numismàtica	Protohistòria	PV
2001	FRANCISCO CISNEROS	H	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Món Antic	PI
2001	MARIA NTINOÛ	D	E. Badal	D	BA	Antracologia	Prehistòria Recent	E
2002	JOSÉ LULL	H	C. Gómez Bellard	H	TA	Món Funerari	Món Antic	FE
2002	M. ORETO GARCÍA	D	J. Bernabeu	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria Recent	PV
2003	M. PILAR IBORRA	D	C. Mata - M. Pérez Ripoll	D-H	BA	Fauna	Protohistòria	PV
2003	M. ROSA GARCÍA	D	V. Villaverde	H	A	Art	Prehistòria	PV
2003	YOLANDA CARRIÓN	D	E. Badal	D	BA	Antracologia	Prehistòria Recent	PI
2004	MANUEL FERNÁNDEZ	H	P. P. Ripollés	H	TA	Numismàtica	Protohistòria	PV
2004	NURIA LLEDÓ	D	P. P. Ripollés	H	TA	Numismàtica	Món Antic	PV
2005	ESTHER LÓPEZ	D	V. Villaverde	H	A	Art	Prehistòria	PV
2005	INÉS DOMINGO	D	V. Villaverde	H	A	Art	Prehistòria	PV
2005	JAIME VIVES-FERRÁNDIZ	H	C. Aranegui	D	A	Ceràmica	Protohistòria	PV
2006	JOSÉ FERNÁNDEZ	H	V. Villaverde	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria	PV
2006	M. ISABEL ESCRIVÀ	D	J. L. Jiménez	H	TA	Arquitectura	Món Antic	PV
2007	JOAQUIM JUAN CABANILLES	H	V. Villaverde	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria Recent	PV
2009	ISABEL COLLADO	D	V. Villaverde	H	TA	Antracologia	MEDIEVAL	PV
2009	MAGDALENA GÓMEZ	D	J. Bernabeu	H	A	Ceràmica	Prehistòria Recent	PV
2010	ALFRED SANCHIS	H	V. Villaverde	H	BA	Fauna	Prehistòria	PI
2010	ANDREA MORENO	D	C. MATA	D	TA	Arqueol. Espacial	Protohistòria	PV
2010	DIDAC ROMAN	H	V. Villaverde	H	A	Indústria Lítica	Prehistòria	PV
2010	MAGDALENA MOSKAL	D	E. Badal	D	BA	Antracologia	Prehistòria Recent	E
2010	TRINIDAD MARTÍNEZ	D	V. Villaverde	H	A	Art	Prehistòria	PV
2011	DOMINGO SALAZAR	H	V. Villaverde	H	TA	Isòtops	Prehistòria-Prehistòria Recent	PV
2013	CARLOS DE JUAN	H	J. Pérez Ballester	H	TA	Arquitectura Naval	Món Antic	E
2013	DAVID QUIXAL	H	C. MATA	D	TA	Arqueol. Espacial	Protohistòria	PV
2013	TOMÁS HURTADO	H	P. P. Ripollés	H	TA	Numismàtica	Món Antic	PV

FIG. 1

Fig. 1 Tesis doctorals llegides al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (Elaboració pròpia).

està prou equilibrada ja que contem amb 36 tesis realitzades per dones (54,5%), front a 30 fetes per homes (45,5%). Tanmateix, no volem caure en un error d'interpretació de les dades i pensem que la problemàtica és més complexa del que pareix. Així, una anàlisi enfocada des d'un punt de vista cronològic ens permet veure les dinàmiques de canvi al Departament i la realitat sociocultural i les circumstàncies del moment.

Als anys 60, Miquel Tarradell, que estava en possessió de la càtedra d'Arqueologia, formà a un bon nombre d'alumnes seus al voltant del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València. Entre aquests, es trobava Gabriela Martín, qui fou la primera persona en realitzar una tesi doctoral al Departament. Sota la direcció de Tarradell mateix, defensà el seu treball l'any 1965 amb un estudi sobre ceràmica grega. El seguí Enrique Llobregat, altre alumne avantatjat del catedràtic, en 1967. Amb l'arribada dels anys 70 el nombre de tesis es doblà, ja que Tarradell dirigí els treballs de Rafael Ramos (1970), Milagro Gil-Mascarell (1971) i Carmen Aranegui (1972). Totes elles centrades en l'estudi de la ceràmica tant de l'època ibèrica com de la romana [FIG. 2]. És interessant veure també com en aquests primers moments, a pesar dels problemes de les dones per accedir als estudis superiors, foren elles les que constituïren el gruix.

El punt d'inflexió es marca amb l'arribada a la càtedra del professor Martín Almagro Gorbea, qui venia de Madrid i amb unes idees completament diferents a les de Tarradell (Martín, Aranegui 2012). En 1978 dirigeix la tesi de Bernat Martí, que es centrà en l'estudi de la neolitització al País Valencià. Als anys 80, la primera qüestió destacable és el notable increment pel que fa al nombre de tesis [FIG. 3]. De les dues llegides als anys 60 i quatre als 70, ara s'arriben a dur a terme fins a deu treballs d'investigació. Veiem també com el ventall de temàtiques i d'èpoques s'amplia i els directors de tesi varien. En canvi, l'equilibri que havíem vist fins ara entre homes i dones canvia, i els homes passen a constituir-ne la majoria. Les direccions també estan dominades pels homes (7) front a les dones (4). Junt al professor Almagro Gorbea (Pere Pau Ripollés en 1982; Valentín Villaverde en 1984 i Cristina Aldana en 1986), ara veiem també com a directors a Vicenç Roselló (María Pilar Fumanal en 1985 i Michèle Dupré en 1985-86), Jesús Altuna (Manuel Pérez Ripoll en 1987, codirecció juntament amb Gil-Mascarell) i Francisco Javier Fortea (Joan Emili Aura en 1988) i Gil-Mascarell (Carlos Gómez Bellard en 1987, sent la primera tesi que no es centrava al País Valencià). Quant als temes, també es pot veure una major amplitud en els continguts, dominats per l'Arqueologia (50%), seguida de les Tècniques Aplicades (30%), amb els primers treballs sobre Numismàtica, Sedimentologia i món funerari, i finalment, per la Bioarqueologia (20%), sent pioners a nivell peninsular els estudis

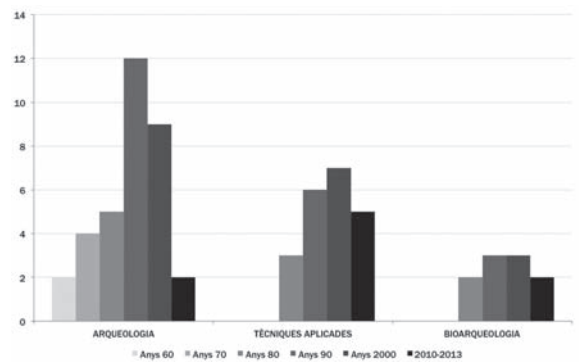

FIG. 2

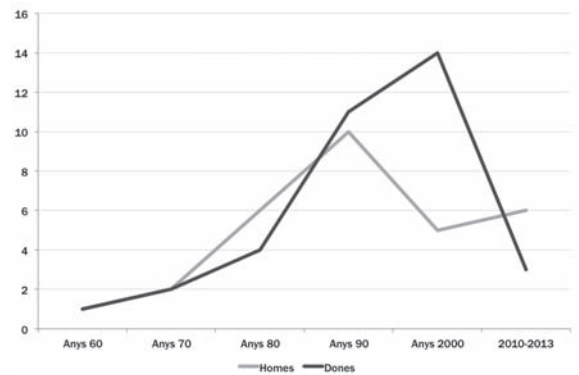

FIG. 3

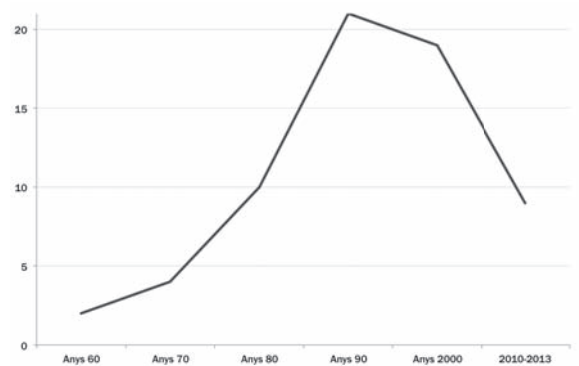

FIG. 4

de Palinologia i fauna. Si atenem a les èpoques, la preeminència de tesis sobre Protohistòria als anys anteriors als 80, es veurà substituïda per l'augment de les de Prehistòria (5), que arribaran quasi a la meitat de tots els estudis duts a terme. Hem de dir que aquests anys van ser l'origen de moltes de les disciplines de les que actualment disposem i que durant aquests anys no eren més que incipients treballs que es consolidaran amb el temps.

Amb l'arribada dels anys 90 assistim a una eclosió de tesis llegides, sent la dècada de major nombre i que supera fins i tot a les realitzades avui en dia [FIG. 4]. L'increment, com es pot veure, és exponencial i arriba fins a les 22 tesis. Igualment, els temes i les èpoques es diversifiquen. Primer de tot, cal recalcar l'equilibri entre les doctorandes (12) i els doctorands (10), contràriament als anys anteriors

en què s'havia desnivellat a favor dels homes. Quant als temes, el domini de l'Arqueologia és patent, amb el 57,1% del total. És interessant veure com destaquen les tesis dedicades tant a la ceràmica protohistòrica com del Món Antic, seguides de nous temes com són l'art (Desamparados Sebastià en 1992) i la indústria òssia (Josep Lluís Pascual en 1996). Als treballs dedicats a les Tècniques Aplicades (28,6%), també veiem una important diversificació temàtica, com els estudis de les estructures de combustió (Begonya Soler en 1996), Traceologia (Paula Jardón en 1996), matèries primeres (Teresa Orozco en 1997) i Arquitectura (Enrique Díes en 1994). El mateix ocorre amb la Bioarqueologia (14,3%), on es llegeixen les primeres tesis sobre Antracologia (Elena Grau en 1990 i Ernestina Badal en 1991), i microfauna (Pere Guillelm en 1996). Si atenem a les èpoques es pot veure un cert equilibri cronològic, atés que, llevat dels estudis centrats en la Protohistòria (que suposen un 33,3% del total), el Món Antic (25%), la Prehistòria (20,8%) i la Prehistòria Recent (20,8%) tenen valors similars. Pel que fa al sexe dels directors, la balança es declina cap als homes, amb un 63,6% front al 36,3% de dones. Molts d'aquests són els doctorands dels anys 80 que als 90 dirigiran les seues primeres tesis, com és el cas de Valentín Villaverde, Pere Pau Ripollés, Carmen Aranegui o Joan Bernabeu. Destaca la continuïtat en moltes de les línies de treball desenvolupades, que aniran "creant escola" fins als nostres dies.

Als anys 2000, es produirà una consolidació de les diferents branques d'estudi. Exemple d'açò és l'equilibri i homogeneïtat tant en els temes com en les èpoques de les tesis realitzades. La principal característica del moment és la clara predominança de les dones entre els doctorands, que suposen quasi el 75% de les tesis llegides. La certa paritat dels anys 80 (sis homes i quatre dones) i sobretot dels 90 (12 dones i 10 homes), es converteix ara en un domini clar de les dones. En els temes, els valors són completament uniformes, on l'Arqueologia (47,4%) i les Tècniques Aplicades (36,8%) es reparteixen els primers llocs. El mateix ocorre dintre de cada grup, ja que al primer bloc els temes se centren en la ceràmica (3), la indústria lítica (3) i l'art (3). Si atenem a l'època veiem el mateix: Prehistòria (4), Prehistòria Recent (5), Protohistòria (4) i Món Antic (5) tenen uns valors parells. Pel que fa al sexe dels directors, ocorre

una cosa semblant, encara que la diferència entre homes i dones és un poc més marcada. Als anys 80 i 90 els percentatges ens mostren un 63,6% per als homes i un 36,3% per a les dones; als anys 2000 els percentatges són un poc més alts, amb un 75% de directors i un 25% de directores. Menció a banda mereix l'àmbit geogràfic de les tesis, ja que durant aquests anys s'amplia el ventall territorial. El País Valencià continua sent el protagonista (15), però tenen valors també interessants les tesis que comprenen espais fora de les nostres fronteres, com ara la Península Ibèrica (2), països d'Europa (1) com Grècia, i de fora d'Europa (1) com Egipte.

Finalment, a partir de 2010 fins avui en dia, el que destaca és la generalització de les noves tecnologies en l'Arqueologia. A la fi, aquestes són un reflex de les tendències arqueològiques actuals, noves perspectives d'anàlisi i necessitats de la investigació del moment. Per començar, la varietat del sexe dels autors de les tesis ens mostra un predomini dels homes (6) vers les dones (3). Tot el contrari al que s'ha vist als anys anteriors, sobre tot als anys 2000 quan el domini de les dones arribà fins al 73,7%. Ara, en canvi, els homes representen quasi el 70%. Aquesta inversió de la balança és un factor a tenir en compte per als pròxims anys. Quant als temes, la meitat de les tesis llegides se centren en les Tècniques Aplicades. Aquesta realitat de la investigació ha fet que es desenvolupen temes tan variats com l'Arqueologia Espacial (Andrea Moreno en 2010 i David Quixal en 2013), l'Arqueologia Naval (Carlos de Juan en 2013) o els Isòtops (Domingo Carlos Salazar en 2011). En un segon lloc ha quedat l'Arqueologia, que durant tants anys ha sigut la branca dominant del Departament (Dídac Román en 2010 i Trinidad Martínez en 2010), que és igualada amb la Bioarqueologia (Alfred Sanchis en 2011 i Magdalena Moskal en 2010). En canvi, si atenem a les èpoques, es pot veure un domini de la Prehistòria (4), seguida per la Prehistòria Recent, Protohistòria i Món Antic, amb dues cadascuna. El que ens indiquen aquestes dades és que encara que la Prehistòria siga la branca majoritària, hi ha hagut un canvi a l'hora de "fer Arqueologia", concretament amb la utilització de noves tècniques, deixant de banda els "clàssics" treballs d'indústria lítica o ceràmica que predominaren des dels inicis del Departament. Pel que fa als índexs del sexe dels directors, els nombres són similars i segueixen la mateixa dinàmica dels anys anteriors (66,7% homes i 33,3% dones). L'àmbit geogràfic de les tesis tampoc ha canviat substancialment, predominant l'estudi del País Valencià (6), però amb la diferència que baixen els estudis centrats a la Península Ibèrica (1) i pugen aquells dedicats a l'àmbit europeu (2); probablement com a conseqüència d'una major projecció dels estudis fora de l'Estat espanyol i, alhora, de l'arribada de doctorands estrangers que mantenen les línies de treball dels seus països d'origen (casos de Maria Ntinou a Grècia o Magdalena Moskal a Polònia).

Fig. 2 Temes i dècades de tesis doctorals llegides al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (Elaboració pròpia).

Fig. 3 Sexe i any de tesis doctorals llegides al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (Elaboració pròpia).

Fig. 4 Nombre i any de tesis doctorals llegides al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València (Elaboració pròpia).

REVISTES DEL DEPARTAMENT

En aquest apartat analitzem la producció científica de les revistes editades per la Universitat de València, en concret aquelles relacionades amb el Departament de Prehistòria i Arqueologia. En ambdues, *Saitabi* i *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, posteriorment anomenada SAGVNTVM, s'extrauen les dades relacionades amb els continguts arqueològics.

Pel que fa a la revista *Saitabi*, fou fundada el 1940 per José Chocomeli, delegat a València del Servicio de Recuperación del Patrimonio Artístico Nacional, patrocinador del butlletí. Amb la seua fundació tingué molt a veure el Laboratori d'Arqueologia. La redacció es trobava a Xàtiva, el que li donà el nom i el símbol a la revista: el genet ibèric de les monedes satabitanes, present fins el volum IX (1952-53). El caràcter inicial de la publicació era trimestral i portava el subtítol *Noticario de Historia, Arte y Arqueología de Levante*.

En els primers números s'aprecia un interès per justificar el continuisme que es vivia a les primeries dels anys 40 al Laboratori. Calia recuperar la normalitat, el que s'encaminà a partir de la permanència d'Olimpia Arozena, qui aconseguí atreure un copió nombre d'alumnes a les sessions. Així, als primers dos volums es manifesta aquesta estreta vinculació entre el patrimoni arqueològic i el Laboratori i la revista. Un nexa que anà evolucionant per adequar-se als canvis que s'estaven produint en la investigació arqueològica universitària. El primer número, presentat a la Sociedad Española de Antropología, Etnografía i Prehistoria (Madrid, 29 de Maig de 1940), només té sis articles, dos d'ells arqueològics: un de Chocomeli sobre terracotes ibèriques i altre de Lluís Pericot, qui feu una revisió de l'obra de Viñes. A més, al noticiari bibliogràfic els dotze treballs citats -previs a la Guerra Civil- corresponien a temàtica arqueològica.

D'altra banda, el volum II de la revista (1941) fou de transició, fruit de les dificultats que es travessaven i que afectaven també a la producció arqueològica: sols aparegué un article signat per Almagro Gorbea i tres ressenyes bibliogràfiques d'obres anteriors a la guerra.

A partir del tercer número (1942), *Saitabi* passà per nombrosos canvis -com l'adopció d'un nou subtítol que deixava fóra la part referent al Llevant- derivats de la seua adopció per la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Literària de València, com a òrgan del Laboratori d'Arqueologia i Ciències Auxiliars, sota la direcció de Manuel Ballesteros. Estava patrocinada per la Diputació Provincial i l'Ajuntament de València, als quals s'anaren sumant altres institucions. A més de Ballesteros, a la redacció també s'incorporà Arozena. Tots dos formaren, junt a Chocomeli, la nova direcció de la revista.

La figura de Ballesteros s'associà a la recuperació del Laboratori i de la investigació arqueològica

universitària, si bé a les publicacions d'aquest any no es reflectí: al segon volum, dividit en tres números, sols tres articles eren de temàtica arqueològica, tots ells lligats a les activitats del Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP). La línia d'investigació de Ballesteros féu que el Laboratori s'allunyés del seu primitiu enfocament, de la mateixa manera que Arozena no trobà el reconeixement a la seua vinculació al Laboratori amb una línia de publicacions acord. De fet, d'ella trobem publicats tres articles a *Saitabi*, cap d'ells vinculat a la Prehistòria: un al primer volum de 1942 que versa sobre els segles XV-XVI i dos més als volums VII-VIII, de 1949 i 1951, sobre art en època moderna.

L'any 1943 José Alcina s'uní al consell de redacció de *Saitabi* com a responsable de la secció *La Arqueología*

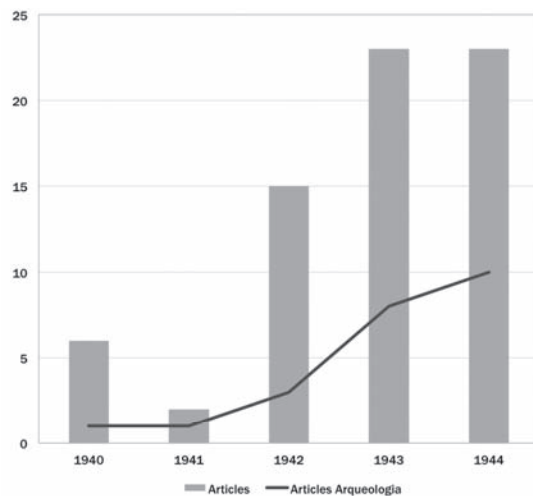

FIG. 5

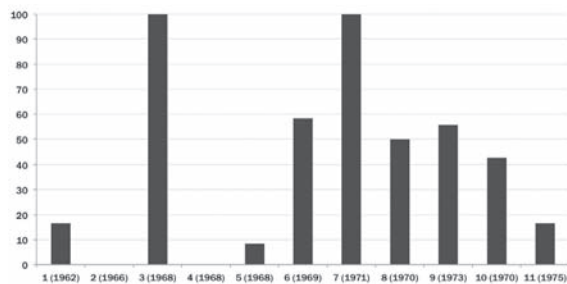

FIG. 6

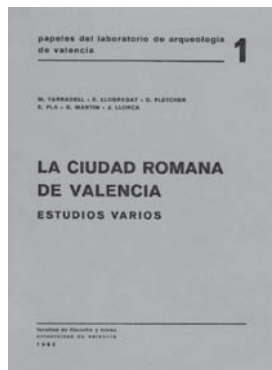

FIG. 7

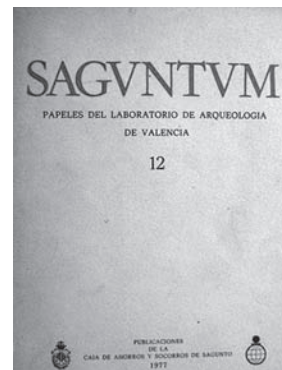

FIG. 8

en las Revistas. Fins al 1944, amb el número 14 (volum II), s'aprecia una continuïtat en la línia editorial. Els treballs d'Arqueologia publicats tingueren una presència acord a l'activitat del Laboratori: 11 dels 23 articles pertanyien a aquesta temàtica, a més de notícies i altres [FIG. 5]. Uns treballs que, d'altra banda, eren molt diversos, no sols per la qualitat, sinó per l'àmbit geogràfic i per la cronologia.

A partir del volum IV (1945) s'observa un canvi en la línia editorial, fruit del seu reconeixement com a revista oficial de la Facultat, com a òrgan dels Instituts d'Investigació Històrica Roc Chabàs i Joan Baptista Muñoz, sent el president el degà del centre, en aquell moment Francesc Alcayde, tot i que Ballesteros continuà com a director.

Entre el 1945 i el 1946, als números 15-22, aparegueren 22 articles, cap d'ells vinculat a l'Arqueologia o la Prehistòria. La causa fou la pèrdua d'importància del Laboratori dintre de la revista, tot i la intensa activitat d'aquest, motivada per la falta d'especialistes entre el professorat de la Universitat de València. Aquest declivi contrastà amb l'auge de les publicacions del SIP, com es féu palès arrel del *Primer Congreso Arqueológico del Levante Español* (València, 1946). Fou en aquest moment quan aparegueren les primeres publicacions relacionades amb la Prehistòria i l'Arqueologia realitzades per dones que, d'altra banda, no estaven vinculades al Laboratori (volums V-VI de 1947 i 1948) [FIG. 6].

Tot i açò, tant en aquest congrés com als posteriors congressos arqueològics del sud-est espanyol (1946-48) es demostrà la vitalitat del Laboratori pel que feia als alumnes. Tanmateix, aquesta tendència positiva canvià dràsticament en els anys posteriors i s'estengué fins l'arribada de Tarradell a la Universitat de València.

El 1949 es produí un nou canvi editorial i la revista es quedava, a poc a poc, en mans de Julián San Valero. Els canvis als anys 50 també passaren per una major presència dels temes de Prehistòria i Cultura Ibèrica, així com per un canvi en l'apartat conegut com *La Arqueología en las Revistas*, que passà a ser *Antropología y Historia Primitiva en las Revistas*, en mans directament de San Valero. Tanmateix, en el volum IX (1953) s'interrompé l'edició.

La revista tornà el 1960 (volum X) de la mà de Tarradell, secretari de la Facultat. La força del centre, gràcies a la incorporació de catedràtics com Jover, Reglà o Tarradell mateix, la dotaren de major activitat científica i prestigi exterior. Adquiriria així

la seua configuració definitiva, amb volums anuals publicats ininterrompudament fins l'actualitat. Fou al volum XII on aparegué la primera publicació d'un article de temàtica arqueològica fet per una dona vinculada al Departament: l'estudi de Martín sobre els materials apareguts a les obres realitzades al Palau de la Generalitat el 1945. A Martín li devem també un segon treball, realitzat conjuntament amb Gil-Mascarell i aparegut el 1969, al volum XIX. No obstant, el pes que la producció arqueològica tenia dintre del gruix de publicacions va descendir dràsticament, seguint la tendència que venia donant-se ja des que separés el seu camí del Laboratori d'Arqueologia. Més encara, la presència de treballs realitzats per investigadors vinculades al Departament es limità a esporàdiques aparicions d'articles centrats en la Cultura Ibèrica de la mà d'Aranegui (1974, 1976 i, posteriorment, en 1996 i 2001-2002) i en altres sobre Tècniques Aplicades, com els treballs de Fumanal (en 1978 i 1981) o de Carmona (en 1982 i 1990).

De les últimes dècades podem assenyalar el canvi en la capçalera aparegut al volum XXVIII, de 1978, que ara presentava el nom de la Facultat de Geografia i Història, creada per la divisió de la Facultat de Filosofia i Lletres en tres noves facultats humanístiques. Ja al 2013, amb el volum LXII-LXIII, *Saitabi* esdevingué una de les revistes universitàries vives més antigues de l'Estat espanyol.

Pel que fa a la revista *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, fou fundada per Tarradell el 1962 com un òrgan on expressar les investigacions impulsades per ell mateix des de la Universitat (Gómez 1992). La idea original era reunir tant articles de diversos autors com monografies d'un únic autor, dintre del concepte anglosaxó de *papers* i, d'altra banda, donar l'oportunitat de publicar les seues investigacions a joves arqueòlegs que preparaven les seues tesis i tesines (Martín, Aranegui 2012).

El primer número es dedicà a *La Ciutat Romana de València* [FIG. 7], amb les aportacions d'investigadors del Laboratori d'Arqueologia, com Tarradell, Llobregat i Martín, junt als representants de les institucions arqueològiques més importants de la ciutat, Domingo Fletcher i Enrique Pla del SIP i José Llorca del Servei Municipal d'Arqueologia. L'article de Martín fou un estudi innovador dels materials extrets del Palau de la Generalitat el 1945, el primer publicat a Espanya seguint les classificacions de Nino Lamboglia.

Els tres següents números van ser estudis monogràfics d'un autor. El 1966 Llobregat deixava constància dels resultats de la seua estada al Pròxim Orient. Al tercer i quart número, ambdós de 1968, Martín publicava part de la seua tesi amb una article sobre la colònia grega d'*Hemeroskopeion*; mentre Michel Ponsich, qui havia treballat a l'equip de Tarradell al Marroc, donava a conèixer les terrisseries de Kuass.

Amb la publicació del número 5, el 1968, dedicat a les *Comunicaciones a la I Reunión de Historia de la Economía antigua de la Península Ibérica* i amb la del número 6,

Fig. 5 Publicacions a *Saitabi* fins el 1944 sobre temàtica arqueològica-prehistòrica, tots ells escrits per homes (Elaboració pròpia).

Fig. 6 Percentatge dels primers articles realitzats per dones a la revista *Saitabi* (Elaboració pròpia).

Fig. 7 Primera publicació de *Papeles del Laboratorio de Arqueología* en 1962.

Fig. 8 Primera publicació de *SAGVNTUM-PLAV* en 1977.

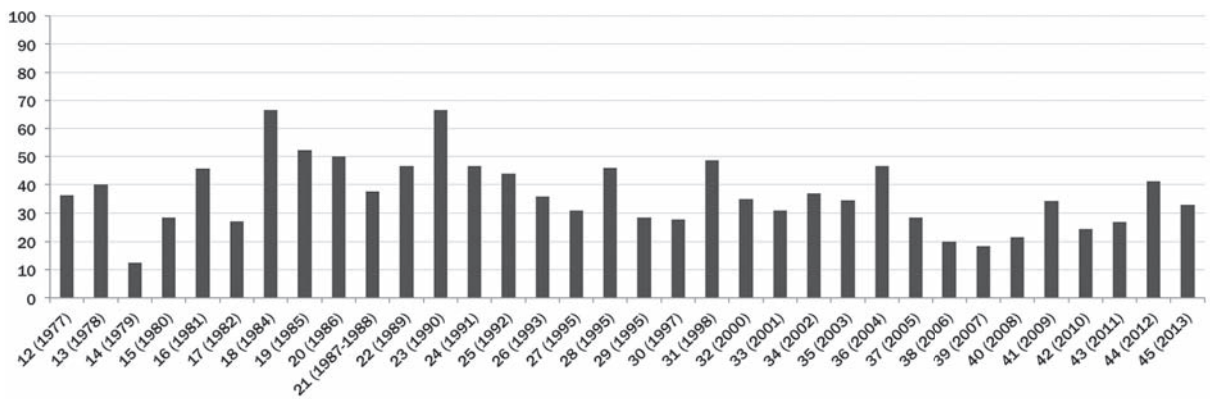

FIG. 9

el 1969, dedicat a *Miscelánea Pericot. Homenaje del Laboratorio de Arqueología de Valencia al profesor Luis Pericot en su setenta aniversario*, la revista adquirí un caràcter periòdic al que s'integraren les aportacions d'investigadors dels camps més diversos (Gómez 1992). La participació de les dones a l'esmentada reunió fou minoritària: de les 11 comunicacions presentades, sols una tenia una dona com autora, la de Martín. En canvi, al número dedicat a Pericot la participació de les dones fou notable, amb set dels 12 articles signats per Matilde Font, M. Ángeles Vall, Carmen Aranegui, Ana Salvá, Milagro Gil-Mascarell, Gabriela Martín i Raquel Barceló.

Els dos següents números tornaren a ser monogràfics. Al número 7, dedicat a la romanització del camp de Lliria, Martín i Gil-Mascarell publicaren part dels fons inèdits del SIP. Tarradell signava junt a Martín el huitè número sobre la ciutat romana de *Lucentum*, donant així l'oportunitat als seus antics alumnes de publicar amb ell (Martín, Aranegui 2012).

L'inici dels anys 70 fou per al Departament i per a la revista un moment de canvis que afectà el desenvolupament de les publicacions. Els següents dos números van ser recopilacions d'articles i els seguí un silenci editorial que segurament es degué a la sortida d'investigadors vinculats estretament al Laboratori. A la marxa de Llobregat al Museu d'Alacant i la de Martín a Brasil se sumà la de Tarradell el 1971 a Barcelona. Açò implicà que Gil-Mascarell i Aranegui quedaren al capdavant del Laboratori, continuant la trajectòria marcada i la publicació de la revista. Tot i no tenir la mateixa periodicitat, l'aconseguien mantenir amb la publicació del número 11 el 1975, dedicat al 50 aniversari del Laboratori (1924-1974). Les dues investigadores, junt a Gerardo Pereira i Bernat Martí, asseguraren el futur de la revista (Martín, Aranegui 2012).

La participació de les dones a aquests números fou molt desigual. Destacà la nombrosa presència als dos primers, amb un 56% i 47% als números 9 i 10 respectivament; mentre que al número 11 descendí a un 11%. Aquest fet deu relacionar-se amb la invitació a participar en la publicació dedicada a l'aniversari

del Laboratori a un gran nombre d'investigadors que, en la seua majoria, eren homes. De l'edició d'aquest últim número de *Papeles* cal tornar a destacar la presència de dues dones, les esmentades Gil-Mascarell i Aranegui, en la comissió organitzadora. L'arribada d'Almagro Gorbea com a catedràtic i director del Laboratori l'any 1976 suposà un canvi, que es va palesar en la revista amb la modificació parcial del seu nom. A partir del número 12 (1977) passà a ser coneguda com *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología* (Fig. 9) pel suport de la Caixa d'Estalvis i Socors de Sagunt a la tasca del Departament (Almagro 1977). Una revisió a la trajectòria de la revista realitzada al seu 50 aniversari revelà que ni el canvi ni la prioritat que rebé el nou nom tingueren una justificació tan òbvia (Martín, Aranegui 2012). Independentment dels circumstancials motius que portaren al canvi del nom, el nou ha estat el que s'ha consolidat a la bibliografia i s'ha convertit en el portaveu de la investigació que al Departament s'ha realitzat i es continua realitzant (Gómez 1992).

La publicació de *SAGVNTVM* s'ha mantingut gairebé a un ritme anual. El 1980 es creà un consell de redacció format per set membres, entre els quals es trobaven dues dones, Aranegui i Gil-Mascarell. A aquestes es sumà, de 1984 a 1988, Cristina Aldana. El consell s'anà ampliant fins els nou membres amb la incorporació dels nous professors del Departament -al llarg de la dècada una tercera part dels seus membres foren dones- i el 1989 aparegué la figura del director que, fins 1998, va estar assumit per Gómez Bellard.

Al llarg d'aquests anys s'han publicat diversos números amb presentacions especials. El primer el 1992 (número 25) on es recollien unes paraules de commemoració pel 30 aniversari de la revista. Un segon fou el número 28, publicació dedicada en memòria de Tarradell i Gil-Mascarell, desapareguts al llarg de 1995. Els dos següents es dedicaren també al record de Gil-Mascarell: el primer

Fig. 9 Percentatge de participació de dones a la revista SAGVNTVM-PLAV (Elaboració pròpia).

(número 29) amb la participació dels companys del Departament i d'altres investigadors amb estrets vincles personals; i el segon (número 30) amb la participació de diversos especialistes en Calcolític i Bronze Final, en homenatge a la seua investigació, per veure's aquesta truncada en la preparació de la memòria d'excavacions realitzades a la Mola d'Agres (Alacant) (Bernabeu, Villaverde 1997).

A mitjans dels anys 80 i al llarg dels 90, les xifres de participació de les dones a la revista *SAGVNTVM* foren molt elevades, comparables a les xifres d'avui en dia (Fig. 9). Açò cal relacionar-ho amb l'inici del *boom universitari*, amb la democratització de l'educació i, sobretot, amb l'augment de les tesis llegides al Departament. A partir del 1998 i fins 2009 la revista fou dirigida per Aranegui (1998-2005) i per Aura (2006-2009), mantenint l'annualitat de les publicacions. Coincidint amb el canvi de direcció de la revista (1998) aparegué una nova línia editorial de *SAGVNTVM*, els EXTRA, freqüents -gairebé anuals- des d'un primer moment.

Al número 42 (2010) es presentà l'últim canvi de *SAGVNTVM*. Des d'aleshores i fins a l'actualitat la revista manté la mateixa línia editorial prèvia però editada conjuntament en format electrònic i d'accés lliure. S'adapta així als nous hàbits dels investigadors i esdevé un vehicle de transmissió molt més àgil (Mata *et al.* 2010). A l'equip editorial fou nomenada una nova directora, Consuelo Mata, i s'incorporà una secretària i un ajudant de redacció. A més, el Consell de Redacció i el Consell Assessor es van ampliar amb membres aliens al Departament amb la finalitat de fer-los paritaris i internacionals. Així, el Consell de Redacció quedà conformat per 14 membres, dels quals set són dones, mentre el Consell Assessor l'integren 27 membres, 15 d'ells dones.

La paritat assolida a l'equip editorial no s'ha vist reflectida, per motius que desconeguem, en la participació de les dones als articles de la revista, que s'ha vist reduïda respecte a èpoques precedents. De fet, des de l'any 2000 fins a l'actualitat no s'ha tornat a arribar al 50%, amb anys amb una participació inferior al 20% (2006 i 2007), xifres que no s'havien produït des del 1979; tanmateix, als últims anys han augmentat de nou.

CONCLUSIONS

Amb les dades que s'han exposat podem extraure una sèrie de reflexions. Pel que fa a les tesis doctorals, convé assenyalar el major nombre de tesis llegides al Departament per part de dones (36) front als homes (30), malgrat els obstacles en l'accés als estudis universitaris i a la investigació. Exemples com el de Martín, Aranegui i Gil-Mascarell, que llegiren les seues corresponents tesis a principis del anys 70, constituïren una sòlida base sobre la qual s'assentaren futures investigacions i línies de treball.

Paral·lelament, s'aprecia una certa relació entre la temàtica i el sexe. Veiem com l'estudi de la indústria

lítica (5 de les 6 tesis) o la fauna (3 de 4) és més habitual entre els homes, mentre que l'Antracologia i l'art, sovint apareixen associats a les dones. En la resta de camps hi ha, però, un cert equilibri.

Altra qüestió rellevant és l'evolució mateixa de les diferents disciplines, sobretot a partir del anys 80, amb la incorporació de noves disciplines com la Numismàtica amb Ripollés, la indústria lítica amb Villaverde o la fauna amb Pérez Ripoll. Tot plegat farà que als anys 90 es consoliden aquestes noves vies i que aquells investigadors esdevinguen també directores de tesis. En aquesta línia, a finals dels anys 90 i als 2000 observem un canvi de mentalitat en la investigació, amb la introducció de noves metodologies de treball i el desenvolupament de noves tecnologies. Són els casos de les Tècniques Aplicades com l'Epigrafia, matèries primeres, Traceologia, Arqueologia Espacial o els Isòtops. Açò no deixa de ser una de les respostes a les necessitats del moment, la recerca de noves metodologies de treball i, sobretot, de les noves preguntes que es planteja la investigació arqueològica actual.

Quant a les revistes, a *Saitabi* s'aprecia una evolució respecte a la presència i pes dels treballs vinculats al Departament. Des de la seua creació el 1940 fins que deixà de ser un òrgan del Laboratori el 1944, 23 del 68 articles publicats -sense comptar les mencions al noticiari bibliogràfic- eren de temàtica arqueològica (33,8% del total). Aquesta presència no tornaria a assolir els mateixos nivells en les dècades posteriors, si exceptuem els anys 1947-1948 per inèrcia del *Primer Congreso Arqueológico del Levante Español* (el 40% dels articles publicats als números corresponents a aquests anys). Pel que fa a la temàtica dels articles escrits per investigadors del Departament, l'escassa representació dificulta l'extracció de dades concloents, més si tenim en compte casos com el d'Arozena, que mai no publicà cap article seguint la línia del Laboratori. No obstant, sí s'observa un predomini d'aquells temes que hem definit al principi com "arqueològics" en els primers anys, per donar pas a les Tècniques Aplicades en les dècades posteriors al desvinculament del Laboratori. De la mateixa manera, per àmbit i època, observem una clara preferència al llarg dels anys pel Món Antic (el 70% dels articles) al País Valencià (el 100% de les publicacions), d'acord amb la línia editorial marcada a la revista.

Respecte als *Papeles* i *SAGVNTVM*, al llarg dels volums es pot apreciar l'evolució del format i de la gestió: des dels primers números, on no hi havia editor explícit ni Consell de Redacció i tot el procés es realitzava al laboratori ubicat al primer pis del carrer de La Nau (Martín, Aranegui 2012), s'ha arribat a la creació d'una estructura administrativa i directiva i a la edició de la revista en format electrònic i d'accés lliure. Ha estat dirigida per dones durant 15 dels seus 51 anys, el que ve a ser gairebé una tercera part de la seua existència. Una xifra gens menyspreable tenint

en compte els moments de discriminació i de “desigualtat dirigida” que es produïren, com hem vist, durant alguns moments.

Les línies d'investigació de les dones que han signat articles a la revista encara evidencien una sèrie de buits i de tendències marcades pel sexe que encara no han estat superades. Àmbits més clàssics d'investigació, com poden ser els d'Arqueologia, la indústria lítica i la metal·lúrgia continuen estant temes dominats pels arqueòlegs -en masculí-, mentre altres que tradicionalment eren estudiats per les dones, com l'art, segueixen estant tema d'estudi majoritari entre les arqueòlogues. Entre les vies d'investigació més modernes, com la Bioarqueologia, també s'aprecia una dicotomia neta: els homes han publicat estudis de fauna i les dones d'Arqueobotànica i Geoarqueologia. Per últim, entre les Tècniques Aplicades, on es combinen estudis més clàssics i d'altres més moderns, trobem també algunes tendències evidents: els homes han publicat més articles numismàtics o historiogràfics mentre que les dones han tendit més cap als dedicats al món funerari i a les fonts escrites; en canvi, entre els més innovadors, com l'estudi dels isòtops, són els investigadors els que copen la quota de publicacions.

SAGVNTVM ha esdevingut el que l'equip de professors del Departament aspirava, el portaveu de la investigació que al Departament es duu a terme i el punt de trobada per a tots els interessats en el desenvolupament de la ciència arqueològica (Gómez 1992), mantenint la revista oberta als joves arqueòlegs. Una mostra d'açò és l'oportunitat que se'ns ha presentat a *Espiera* des de l'inici, un suport que es culmina amb la present publicació del projecte *Desmuntant Lara Croft. Dones, Arqueologia i Universitat* com a volum EXTRA de la consagrada SAGVNTVM.

BIBLIOGRAFIA

ALMAGRO, M. (1977): Presentación, *SAGUNTUM-PLAV* 12, 9-10.

BERNABEU, J.; Villaverde, V. (1997): Presentación del volumen en homenaje a Milagro Gil-Mascarell, *SAGUNTUM-PLAV* 30, 7-8.

GÓMEZ, C. (1992): Presentación, *SAGUNTUM-PLAV* 25, 7.

MARTÍN, G.; ARANEGUI, C. (2012): Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia 50 años: la historia y la verdad, *SAGUNTUM-PLAV* 44, 11-13.

MATA, C.; RIPOLLÈS, P.; GARCÍA, O.; MOLINA, L. (2010): Nota de presentación del nuevo equipo editorial, *SAGUNTUM-PLAV* 42, 9-10.

VILLAVERDE, V.; MARTÍ, B. (1997): El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada del 1940, *Saitabi* 47, 153-171.

3. I COM QUE NO TOT ÉS ACADÈMIA...

VIURE L'ARQUEOLOGIA I VIURE DE L'ARQUEOLOGIA ESSENT DONES

Paula Jardón Giner <paula.jardon@uv.es>
Departament de Didàctica i Organització Escolar (UVEG)
Begonya Soler Mayor <begonya.soler@dival.es>
Museu de Prehistòria de València

En aquestes pàgines expliquem la nostra experiència professional de vint anys de treball dedicats al treball arqueològic. Des de la finalització dels nostres estudis universitaris al naixement de D'Arqueo CB com a projecte empresarial de dos dones basat en la didàctica i difusió del patrimoni arqueològic. **[Didàctica, difusió, empresa, Arqueologia, patrimoni]**

—*Sur ces pages on explique notre expérience professionnelle de vingt ans de travail consacrés au travail archéologique. Dès la fin de nos études jusqu'à la naissance de D'Arqueo CB comme le projet d'entreprise de deux femmes sur la base de l'enseignement et la diffusion du patrimoine archéologique. [Didactique, diffusion, entreprise, Archéologie, patrimoine]*

UNA HISTÒRIA DE VIDA

Com pràcticament totes les històries d'aquest llibre, la nostra comença també al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València. Som de la generació que acabà els estudis universitaris a finals dels anys 80. Per situar-nos, eren els anys de la *Movida* i el *Bakalao*. També eren els anys en què s'excavaven jaciments tan emblemàtics com la Cova Negra de Xàtiva, la Cova de les Cendres a Teulada o la Cova de l'Or a Beniarrés. L'arqueologia era aleshores una activitat quasi exclusivament institucional, bé de la universitat (tres professores i cinc professors), de la incipient Conselleria (dues tècniques i dos tècnics), l'Ajuntament de València (dos tècnics) o de la nostra institució més veterana, el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) (una arqueòloga i tres arqueòlegs). Si sumem no arribem a 20 aquells que tenien un sou fixe de l'arqueologia a la província de València, dels quals sis eren dones. També és a la dècada dels 80 quan comencen els primers contractes des de l'INEM per a les importants excavacions a la ciutat de València, en l'Almoina i el Palau Reial, on es contracten arqueòlegs que treballen fora de l'àmbit institucional, encara que cobrant d'institucions públiques. És el cas també de les Escoles Taller que contracten arqueòlegs com a professorat. A partir de la Llei de Patrimoni de 1985, comença l'activitat privada i és en eixe moment quan es crea a València la primera iniciativa empresarial

en forma de cooperativa, Arqueólogos Asociados (dirigida per una dona), i més tard alguns d'ells, amb altres companys, passen a formar la primera S.L. Nosaltres al 1986 érem dos entusiastes de la professió disposades a menjar-nos el món i a treballar en l'arqueologia. A més, estàvem convençudes com a dones que calia que ens guanyàrem la vida per tal de ser independents econòmicament. De fet Paula a novembre del 1986 ja obté el primer contracte de tres mesos per a excavar a la Plaça de la Reina i al carrer Fos de València.

En eixos anys les beques per a fer la tesi eren escasses, els projectes d'investigació no implicaven becaris, no existien les beques Cinc Segles, ni les de Conselleria, sols les del Ministeri i les d'algunes entitats com La Caixa, Bancaixa, etc.

Tot i així, amb aquestes "extraordinàries expectatives" ens matriculàrem als cursos de doctorat del 1988-1989 i demanàrem totes les ajudes possibles. De les poques que ens donaren, una de les que més ens facilità el futur foren les bosses de viatge d'un mes (100.000 pessetes, aproximadament 600 euros) que la Conselleria creà i que ens permeté entrar en contacte amb institucions de l'estranger que més endavant serien clau per a la nostra formació i les nostres tesis. Paula col·laborà diversos anys amb Dominique Sacchi del Laboratoire de Préhistoire de Carcassonne i anà a excavar als jaciments de Schweinskopf i Niederbieber a Alemanya, amb el prehistoriador Gerhard Bosinski, i un any més tard anà a la Universitat de Lieja, on entrà en contacte amb l'equip de Marcel Otte: Fernand Collin, Ivan Jadin, Nicolas Cauwe, Pascal Depaepé i amb multitud de prehistoriadors de tot el món que freqüentaven les aules de Marcel Otte (FIG. 1). Eixe primer viatge a Bèlgica li permeté demanar una beca de formació de nou mesos del Ministerio de Asuntos Exteriores que li serví de base per a la seua investigació doctoral sobre traces d'ús a les eines de sílex. La seua relació amb els investigadors que conegué en aquell moment a hores d'ara encara continua i es tradueix en projectes d'investigació conjunts.

Una setmana després de la seua boda, en setembre de 1989, estava tallant sílex, amb Jacques Tixier, també novençà, al curs que Jean Jacques Texier organitzà amb Jacques Pelegrin, Sívie Beyries i Eric Boëda a Sophia Antipolis.

Begonya utilitzà les bosses de viatge per anar a París, a la Universitat de Paris I Panthéon-Sorbonne. La primera vegada entrà en contacte amb Ivette Taborin i el seu equip d'investigadores que treballaven als jaciments paleolítics de la vall de Paris, Pincevent, Etiolles i Verberie (FIG. 2). Després anà al sud de França, al laboratori de Vauvert, on gràcies al seu director Fréderique Bazile i al doctorand Ramiro March entrà en el món dels foguers.

En aquest moment de la nostra vida professional se'ns plantejà a les dues la possibilitat de treballar a l'estranger, perquè de la mateixa manera que ara, Europa ens ofería treball mentre el nostre país ens el negava. Algunes companyes ho feren com ara Mila

FIG. 1

FIG. 2

FIG. 1 Paula Jardón en el curs de talla amb el prehistoriador francès Jacques Pelegrin, 1989 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Paula Jardón).

FIG. 2 Begonya a la campanya experimental de foguers a Pincevent amb el prehistoriador argentí Ramiro March, 1992 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Begonya Soler).

FIG. 3 Primer fullet divulgatiu sobre els tallers de D'Arqueo, 1994 (Font: Arxiu D'Arqueo).

FIG. 4 Curs de formació de professorat (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Paula Jardón i Begonya Soler).

FIG. 5 Nou fullet informatiu amb noves activitats, 2001 (Font: Arxiu D'Arqueo).

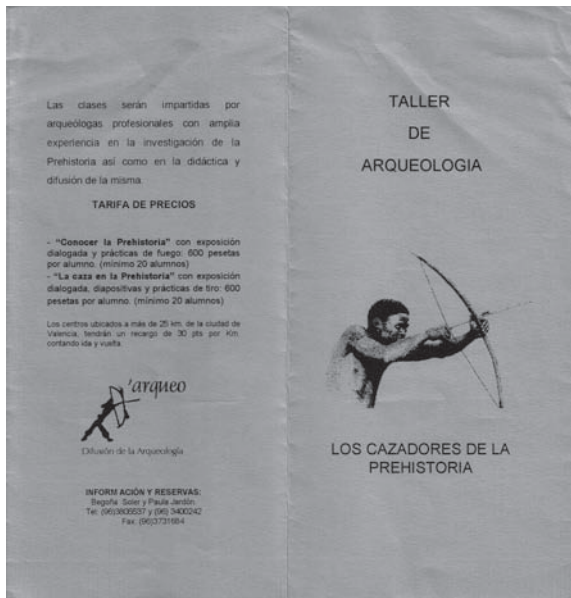

FIG. 3

FIG. 4

FIG. 5

Folgado o Iluminada Ortega, que encara continuen vivint i treballant a França perquè no tornaren mai. Nosaltres estàvem ben arrelades ací i decidírem continuar endavant sense saber què ens podia deparar el futur.

ELS INICIS D'UN PROJECTE

I així arribaren els 90. Havíem acabat els cursos de doctorat i no teníem beca, però matriculàrem la tesi igualment. Volíem continuar. Eren anys difícils per a treballar d'arqueòlogues; tinguérem contractes esporàdics, treballàrem fora de l'arqueologia i continuàrem excavant de voluntàries a les excavacions del Departament, assumint responsabilitats i sense cap possibilitat de treballar-hi. L'any 1993 Paula i Rosa Albiach reberen l'encàrrec per part de Conselleria de fer visites guiades al teatre romà de Sagunt en castellà, valencià, anglès, francès i alemany i així naix la Comunitat de Béns A2, que acabarà, amb les visites, un any després.

En 1995 Paula participa en la *Mission Archéologique en Asie Centrale*, dirigida per Jean Paul Francfort, fent inventari i estudi de tecnologia artística dels petroglifs de Bayan Dzhuruk (Kazajstan) i Elan-Gash (Siberia).

La tesi avança molt a poc a poc, cal buscar-se la vida. I és en 1993 quan J. Emili Aura, aleshores director del Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi, organitza juntament amb el Centre de Formació de Professorat un curs patrocinat per la CAM. Ens proposa fer classes teòriques de Prehistòria i els primers tallers experimentals que anomenem *Els caçadors de la Prehistòria*.

Posem en pràctica tot allò que les experimentacions de les nostres tesis ens han aportat. Els bons resultats del curs i l'interès suscitat pels docents ens fan plantejar-nos que la difusió de l'arqueologia pràcticament no existeix, que els coneixements del professorat no estan al dia i que l'experimentació personal facilita la comprensió no sols al professorat sinó també a l'alumnat. Així nasqué D'Arqueo CB. Difusió del Patrimoni Arqueològic (FIG. 3). Fou una aposta per intentar treballar en allò que ens apassionava des de l'àmbit privat. Possiblement fóra la primera "empresa" (tècnicament una Comunitat de Béns no és una empresa) al País Valencià dedicada a la didàctica i difusió del patrimoni arqueològic i de les primeres de l'Estat espanyol juntament amb les catalanes.

1996-2004 D'arqueo CB es consolida

Entre 1994 i 1996 estiguérem prou enfeïnades, pensant en com dur endavant el projecte de D'Arqueo. Amb el taller dels *Caçadors de la Prehistòria* a la mà, ens dedicàrem a vendre la idea a les escoles i museus, ens desplaçàvem amb tot el nostre material. Fèiem un taller de 90 minuts que incloïa una part teòrica dialogada on explicàvem

el món de les societats caçadores, observàvem amb els alumnes rèpliques de material arqueològic plantejant-nos preguntes i una part pràctica en la qual tot l'alumnat feia foc amb dues fustes i tirava amb arc i javelina (Jardón, Soler 1995).

Aquest apropament empíric i sensorial a les societats prehistòriques recollia, sense saber-ho, anys de coneixement pedagògic d'escoles arrelades al medi i a la realitat tangible i de construcció del coneixement amb l'experimentació com les de John Dewey, Célestin Freinet o el mateix Ferrer i Guàrdia. A més a més, entre el 95 i el 96 tinguérem els nostres primers fill i filla i a setembre del mateix any llegírem la tesi. Espremíem el temps i l'optimitzàvem al màxim. Deu anys després d'acabar la carrera havíem arribat a la nostra meta universitària. Però encara ens quedava molt per fer. Professionalment, molt a poc a poc i com autònomes, en eixos anys avancem i passem d'un taller per a escolars a deu, i dels caçadors de la prehistòria als ibers, romans, art prehistòric, món medieval, etc. Els encàrrecs que ens realitza el Museu d'Almassora i el de Villena comencen a portar-nos a eixamplar el contingut de les nostres activitats. Ens reafirmem en la idea que la difusió del patrimoni arqueològic és clau i que la nostra experiència pot servir per a formar persones que estimen i coneguen el seu passat. Oferim els nostres tallers a col·legis i instituts i al 1997 comencem a programar juntament amb el CEFIRE, primer de València i després de Godella, i el Museu de Prehistòria de València, cursos de formació per al professorat fins el 2001 (FIG. 4). Aquests cursos tenien una vessant teòrica d'actualització científica dels continguts històrics amb els últims avanços de la investigació arqueològica i una vessant metodològica, fent propostes aplicades amb anàlisi crítica dels llibres de text o com plantejar el treball didàctic amb objectes, visites a museus o a jaciments arqueològics (Jardón *et al.* 1998). Al mateix temps començarem a treballar els caps de setmana al, en aquell moment anomenat, Museu de Prehistòria i les Cultures de València. Oferíem els nostres tallers al llarg de l'any, dissabtes i diumenges de matí, per a públic familiar. Caminàvem espai, però continuàvem treballant. La necessitat d'optimitzar al màxim el treball i el temps, feia que les nostres activitats es complementaren. Així a partir del 2000 ampliem la nostra oferta i comencem a oferir visites guiades a

diferents indrets patrimonials pel nostre compte i dins del programa del SARC de la Diputació (FIG. 5).

Paral·lelament a la nostra activitat a D'Arqueo, les dues continuem amb les nostres investigacions arqueològiques i fruit d'això són la publicació de les nostres tesis a la *Serie de Trabajos Varios del SIP* (Jardón 2000; Soler 2003), com els diferents articles que publiquem tant a revistes nacionals com estrangeres i comunicacions a congressos (D'Errico, Jardón, Soler 1993). Continuar i compaginar les nostres investigacions personals amb el treball a D'Arqueo ens donà la possibilitat de millorar la difusió i al mateix temps d'entrar en contacte amb altres institucions. Per aquesta vessant investigadora obrim la col·laboració amb diferents museus i així assumim el comissariat de l'exposició *A la llum de la llar* al Museu de Prehistòria de València i coordinem la seua publicació (Soler, Jardón 1998). També publiquem els audiovisuals del mateix museu amb una guia didàctica (Jardón, Soler 1998) Comencem a realitzar rèpliques de material arqueològic (amb l'ajuda de Clara Pérez i Paco Blay) per als museus arqueològics d'Alcoi, Petrer, Alacant (MARQ) i Valltorta. Aquesta col·laboració ens porta també a preparar altres projectes, com la reorganització dels Museus de Gandia i Novelda (Soler, Jardón 1997) o de difusió i didàctica de caire europeu; com el projecte de Parc Arqueològic de Morella la Vella o el de les pintures rupestres de Bicorp. De la mateixa manera participem al projecte europeu *Early farmers in Europe* juntament amb el Museu de la Valltorta on preparem una maleta didàctica, que coordinaria el museu amb les seues fitxes didàctiques per a utilitzar-la. L'experiència d'aquesta maleta ens durà a fer-ne més a demanda, com la del Museu de Villena.

En l'any 2000 inaugurem la nostra primera pàgina web on apareix tota la nostra oferta com a empresa. Ara ja sentim que tenim terra sota els nostres peus, però no per això ens relaxem.

Encetem també una nova via de treball als jaciments del Salt (Alcoi) i Kelin (Caudete de las Fuentes) i al Museu de Villena, com són les jornades de portes obertes i les adequem a la difusió que cada responsable ens demana. Compartim la idea que cal socialitzar el coneixement i que un dels mitjans més importants és la difusió.

A partir de l'any 2003, des del Museu Valencià de la Il·lustració i la Modernitat (MUVIM) ens demanen que

POSICIÓ	HOME (1998)	DONA (1998)	HOME (2002)	DONA (2002)
Peó / Auxiliari	69%	31%	67%	33%
Tècnic	57%	43%	66%	34%
Tècnic Laboratori	27%	73%	36%	64%
Tècnic de Projecte	68%	32%	69%	31%
Director de Projecte	79%	21%	77%	23%
Director	75%	25%	72%	28%
Mitjana	62.5%	37.5%	64.5%	35.5%

FIG. 6

creem tallers adaptats als seus continguts temàtics i així és com encetem una nova línia de tallers vinculats a la filosofia, la il·lustració, la modernitat, els drets humans, la multiculturalitat, etc.

En la vessant de treball de camp arqueològic, a partir de l'any 2000 amb el boom de la construcció, incrementem les excavacions, prospeccions, seguiments, informes d'impacte (com el del transvasament de l'Ebre, explotacions d'argiles, parcs fotovoltaics i PAI), catalogació de béns, etc., tant per a empreses públiques com privades. És aleshores quan Paula comença a treballar a temps parcial a *Escuela 2*, fent classes de secundària i compaginant la seua activitat docent també com a professora associada al Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, la qual cosa fa que estiga a D'Arqueo a temps parcial fins 2005.

També en aquests anys publiquem més de deu articles de divulgació sobre el patrimoni arqueològic valencià a la revista *Parlem* de la Diputació de València.

L'any 2004 Begonya es presenta a la bossa de conservadors del Museu de Prehistòria de València i entra a treballar al museu. Encetem canvis, i arran de presentar-nos a alguns concursos ens plantegem un pas endavant i passem a ser una S.L. i així accedir a treballs que requereixen més estructura i més inversió.

Fins ací foren deu anys de creixement personal i professional. Durant tot eixe temps no deixarem de formar-nos tant en les nostres investigacions personals com en temes relacionats amb museus, patrimoni, didàctica, difusió, etc. Des de molt prompte ens demostren un interès des del món de l'educació pel nostre treball i així el nostre primer article vinculat amb aquests temes apareix l'any 1994 a la revista *Recerques del Museu d'Alcoi* i al 1995 un altre a *Espais didàctics*, i des d'aleshores no hem deixat de publicar.

I cal afegir, per a aquelles persones que pensen que abans hi havia més estabilitat laboral, que cada mes de

setembre durant tots aquests anys ens preguntàvem: enguany tindrem treball? Però l'incertesa contínua al respecte.

LA CONTINUÏTAT DEL PROJECTE: DARQUEO S.L.

En 2005 es constitueix Darqueo Estudio y Difusión del Patrimonio S.L., tenint com a sòcies a Paula, Begonya i Clara Pérez, que havia estat una col·laboradora indispensable els últims anys. Begonya deixa l'empresa al poc de temps i Paula es fa càrrec de la gerència a temps complet abandonant la docència de secundària i la universitària.

En aquests anys els projectes es multipliquen: la didàctica i difusió del Museu Arqueològic de Gandia, excavacions (La Fonteta Ràquia de Ribarroja), prospeccions (impactes sobre el patrimoni de projectes de parcs fotovoltaics, soterraments de vies, pedreres, carreteres, PAI), informes d'impacte, l'assessorament i el curs de formació a la pel·lícula *Sa Majesté Minor* de Jean Jacques Annaud, el projecte europeu *Reality* amb el MARQ d'Alacant, el muntatge del Museo de Aras de los Olmos, la itinerància de les maletes didàctiques de Diputació, els tallers al Museu de Castelló, MUVIM, Villena, Novelda, Ribarroja i multitud d'escoles i instituts, l'inventari i recerca etnològica del projecte malmès del Museu Etnològic de Gandia (MEGa), etc., fan que en moments puntuals s'hagen de contractar més professionals, arribant a treballar fins a 15 persones.

Al 2009 Paula es presenta a una plaça al Departament de Didàctica i Organització escolar de la Universitat de València i, a partir d'eixe moment, entra a treballar allí a temps complet.

QUÈ ENS HA SUPOSAT SER DONES EN AQUEST MÓN LABORAL?

La situació de les dones arqueòlogues professionals als anys 90-2000

La primera qüestió que cal remarcar és, que si intentem fer una ullada a l'Estat espanyol sobre la situació de les dones arqueòlogues, la informació que trobem és ben escassa. Va ser a principis dels anys 90 quan es va tractar per primera vegada aquest tema a la *Reunión de Arqueología Teórica*, duta a terme a la Universidad de Santiago de Compostela l'any 1992 (Colomer *et al.* 1999).

Segons el que publica Díaz-Andreu (1998), el 1986 el 45% de les dones de l'Estat espanyol entre 25 i 39

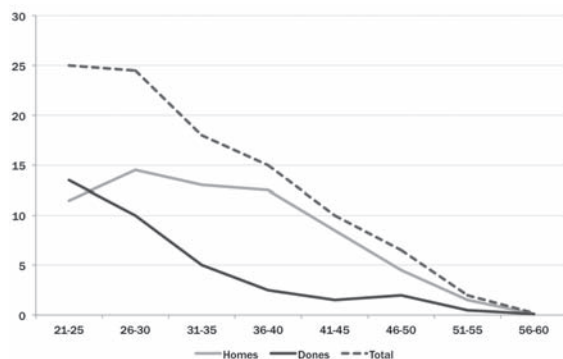

FIG. 7

ANY	DONES	HOMES	TOTAL
1993	24	20	44
2003	51	69	120
2013	110	157	267

FIG. 8

Fig. 6 Diferenciació de sexes dins la professió al Regne Unit (Elaboració pròpia a partir d'Aitchison 1999; Aitchison, Edwards 2003).

Fig. 7 Percentatge d'arqueòlegs per edat i sexe al Regne Unit segons el projecte *Invisible diggers* (Font: Aitchison 1999; Aitchison, Edwards 2003).

Fig. 8 Col·legiació a la Secció d'Arqueologia CDL València (Font: Col·legi de Llicenciats en Filosofia i Lletres de València. Secció d'Arqueologia València i Castelló).

anys treballava, i als 90 les dones representen el 69% de conservadores de museus, encara que no en els llocs de més responsabilitat. Ella posa com a exemple el Museo Arqueológico Nacional, on passaren 17 directors abans que el dirigira una dona el 1991.

Quant al paper de les dones en les empreses d'arqueologia, no ha sigut fàcil trobar informació. En la *I Encuesta Nacional dirigida a empresas de arqueología*, presentada per Eva Parga i Rocío Varela, l'any 2011, no es fa cap referència específica a la situació de les dones en aquest sector professional. Les reflexions que es fan des de l'arqueologia professional, comercial, d'empresa, privada, o amb qualsevol altra denominació, sobre la situació laboral dels professionals de l'arqueologia a l'Estat espanyol, no fan cap menció a la situació particular de les dones (Parga-Dans 2009; Parga-Dans, Varela-Pousa 2011). Caldria felicitar-nos-en i pensar que no cal, que en arqueologia hem arribat a la paritat total, però si analitzem un poc més en profunditat ens adonarem que no es així. D'entrada no hi ha dades fiables, no sabem quantes de les empreses estan dirigides per dones, quin percentatge de dones hi treballen i en quina categoria professional (dins del descontrol de categories que aquesta professió té al nostre país) (González Álvarez 2011).

A d'altres països com Anglaterra trobem algunes dades més concretes que ens fan veure la realitat d'aquells anys en números (FIGS. 6 i 7). Podem veure com les dones a Anglaterra entre el 1998 i el 2002 ocupen principalment el lloc de tècnic al laboratori i a l'excavació, però no la direcció d'excavacions. A més a més, el 1998 el 77% de les professionals tenien entre 20 i 40 anys i el 2003 aquest percentatge havia baixat fins el 66% (Aitchinson 1999; Aitchinson, Edwards 2003). Són dades per a reflexionar sobre el perquè d'aquesta realitat, dones joves que no tenen accés als llocs de direcció, encara que no podem anar més enllà¹. Pel que fa al cas valencià, ha estat més complicat i caldrà fer una major investigació per a tindre més que dades aproximades. Segons la informació proporcionada per la Secció d'Arqueologia del CDL de València (FIG. 8), al moment de la constitució de la Secció el 1993 hi havia 44 col·legiats dels quals 24 eren dones i 20 homes, i les edats eren entre 25 i 46 anys, essent la mitjana entre 25 i 30. Deu anys després la realitat era de 120 col·legiats, on s'havia duplicat el número de dones i s'havia triplicat el d'homes. En l'actualitat hi ha 267 col·legiats, 110 dones i 157 homes. Des de 2004 comencen a produir-se baixes fins a l'actualitat, essent un total de 121, de les quals 60 són homes i 68 dones.

Tenint en compte que la col·legiació no és obligatòria, les dades s'han de prendre amb cautela. A més a més, cal saber quines d'aquestes dones eren caps de les seues empreses, quantes autònomes i quantes treballaven per a altres, dades que a hores d'ara no tenim.

Encara que per les dades globals de l'Estat, és conegut que es llicencien més dones que homes, el número

de dones arqueòlogues col·legiades es manté per sota dels seus companys. També és cert que, almenys a la ciutat de València, durant molts anys els equips han estat dirigits principalment per dones; eixa és una realitat paral·lela a la major disminució de dones arqueòlogues en actiu.

En l'actualitat l'única associació d'empreses d'arqueologia valencianes (ASEMARQ) constituïda en 2009, compta amb 15 empreses membres, cinc a Alacant, tres a Castelló i set a València, de les quals set estan dirigides per dones. Caldrà investigar més a fons per explicar la realitat del treball de les dones que treballen en l'arqueologia comercial i de segur serà un treball interessant a seguir.

Personalment, què suposà per a nosaltres? Com que el món de la investigació no ens oferia cap eixida, més bé al contrari -notàvem com s'afavoria més a alguns companys de l'altre sexe, no se'ns exclouia, però tampoc se'ns ajudava-, encetàrem altres vies. Quan ens emancipàrem molts pensaren que ja teníem la vida solucionada perquè els nostres companys tenien un sou fixe i aleshores calia afavorir a aquells que no tenien una parella que "els mantinguera". ¿Discriminació? Evidentment que sí.

Després del 1995 tinguérem descendència amb la corresponent baixa maternal d'autònomes i res més, cap tipus d'ajudes; ens apanyàvem com podíem amb la família i els cangurs. Un exemple del nostre dia a dia en aquells moments és el treball que tinguérem la sort que el Museu Arqueològic d'Almassora ens encomanara alguns anys en el seu estand de la fira de Nadal "Expoentretenment" per a fer tallers d'arqueologia. Això suposava una ajuda econòmica important, però també treballar totes les vacances amb els nostres primers fill i filla ben menuts a casa. Hem patit discriminacions professionals, com ara la visió de que la difusió i la didàctica són qüestions menors i a elles es dediquen aquelles que no poden fer investigació. Una afirmació semblant a la que fan alguns per definir a qui es dedica a la investigació sobre les dones en el passat.

Pel que fa al món laboral extrauniversitari, hem de reconèixer que no hem patit discriminacions per ser dones, però cal tindre en compte que l'ambient de l'educació és bàsicament femení i allí no es habitual la discriminació per sexe. Puntualment hem tingut problemes a les excavacions amb empreses de construcció amb capatassos i obrers que no tenien molt clar això de que una dona i arqueòloga els diguera el que havien de fer, no és el cas amb els directius i professionals.

Com ens han vist els altres per ser dones i arqueòlogues

Treballar amb dones

Pràcticament el 90% de les persones que han treballat amb nosaltres al llarg de 20 anys han sigut dones. Podríem assegurar que no ha estat un fet buscat, simplement que les persones que en cada moment consideràvem més adients i estaven disponibles

eren dones. Hem creat una xarxa Darqueo que ha anat retroalimentant-se fins a avui, que en mans de Clara Pérez continua col·laborant amb moltes d'eixes dones, com ara Paqui Molina o Laura Hortelano.

També hem treballat amb homes, de fet Paco Blay i Pedro Costa són col·laboradors habituals de Darqueo encara avui i sempre hem buscat els professionals que necessitàvem a cada moment. En algun cas el client s'ha dirigit a ells pensant que eren els que prenién les decisions. Però la realitat de la nostra professió és que ixen més arqueòlogues i per tant a la demanda de treball sempre en trobarem més, de dones, per més que les dades de les que disposem no ho reflectisquen així.

Els companys de professió

Per als més propers sempre hem sigut Paula i Begonya, fins i tot ens han confós moltes vegades al llarg dels anys. Però entre els nostres companys de professió alguns ens han anomenat “les xiques de Darqueo”, fet que, realment, resta professionalitat al nostre treball, i més quan ja fa un temps que has complit els quaranta. De fet, no recordem cap empresa seriosa formada per xics a la que s'identifique per ser anomenada “els xics de...”. Encara que pensem que es tracta d'un signe de paternalisme masclista, sempre ens hem rigut dient que el que passa és que ens veuen massa joves. Tot el contrari ocorria des dels museus i els organismes oficials, tant estatals com estrangers, on sempre se'ns ha considerat com a professionals i no hem tingut mai la sensació de discriminació per raó de sexe.

Si mirem altres equips de treball arqueològics actuals, trobem que el posicionament de les dones és creixent. Al País Valencià existeixen més empreses dedicades a la didàctica i difusió de l'arqueologia dirigides sols per dones i que treballen majoritàriament amb dones. Al Departament de Prehistòria i Arqueologia en aquest moment la representació és del 50%, encara que sols hi ha una catedràtica i cinc catedràtics. Al Museu de Prehistòria, dirigit per una dona, el número de conservadors dobla al de conservadores, però el número de becàries dels quatre últims anys dobla al de becaris. L'exemple paradigmàtic és l'equip de treball d'Atapuerca, un ampli equip interdisciplinari on el 50% són dones. Caldria analitzar el grau de responsabilitat que té cadascuna d'elles, però en tot cas es un bon exemple.

Els altres professionals

Respecte a la relació amb altres professionals i directius d'empreses ha sigut sempre amb el respecte que la nostra qualificació professional els mereixia i que la nostra eficàcia els demostrava

en les successives col·laboracions. Al somriure i l'estranyesa inicial de conèixer el nostre treball (més pel desconeixement d'aquest àmbit professional que pel fet de ser dones) seguia la confiança; pensem que professionals com ara advocades, arquitectes, metgesses, són ja nombroses al nostre país i ens identifiquen amb eixos grups.

REFLEXIONS FINALS

Les possibilitats que el present ofereix a cada moment varien molt al cap dels anys. Ara vivim una crisi profunda del sistema capitalista que ens ha tornat 20 anys enrere i que ens ha llevat molts dels avanços que com a societat havíem aconseguit. Un d'ells és l'accés a la cultura i a la formació i un altre l'accés a un lloc de treball digne. L'arqueologia s'ha beneficiat –i molt- del *boom* immobiliari i la seua bombolla; s'ha treballat a destall, a vegades amb pràctiques gens professionals, acumulant materials i informació que difícilment podran ser estudiats en molts anys. Cal que des del món professional fem una reflexió sobre el que ha passat i sobre el que pot passar. Ara estem com quan us dèiem al principi d'aquest text que no hi havia ni 20 persones treballant en arqueologia a València. Torna a ser difícil viure del treball arqueològic. També és el moment de pensar sobre el paper de les dones com a professionals, perquè ara, al 2013, a la Conselleria, la Universitat i els Museus, el nombre de dones és molt important, tenint a més a més els llocs de major responsabilitat. Però si arribar ací no ha estat un camí de roses, la nova onada “natural” que empenta les dones a fer-se càrrec quasi únicament dels nadons, alletar-los fins a edats mai pensades fa 20 anys i finalment quedar-se a casa amb els menuts el màxim de temps possible, retalla les seues possibilitats professionals en el moment més dur de la crisi del sistema capitalista. Un sistema que al nostre país està fent enrere molts anys de reivindicacions d'igualtat d'oportunitats i exclou clarament les dones, i les relega a un espai domèstic i unes activitats de manteniment que en aquesta societat les aïlla dels nuclis de decisió i participació política i social.

Nosaltres encetàrem un camí per viure de l'arqueologia que no sabíem on pararia, però que pensàvem podia tindre futur. El temps sembla que ens ha donat la raó i a hores d'ara dedicar-se a la didàctica i difusió del patrimoni arqueològic és una opció tan respectada o més que qualsevol altra i així ho demostren les empreses que després de nosaltres emprengueren el mateix camí. No obstant, La didàctica és una activitat pitjor pagada que l'actuació arqueològica i pateix una infravaloració similar a altres activitats socials relacionades amb l'educació. La manca de definició professional en la divulgació arqueològica ha fet que l'oferta existent siga molt desigual en qualitat i rigor. Hem vist empreses tant d'animació, com d'arqueologia i de turisme, dedicar-se a l'educació en el patrimoni prehistòric utilitzant vestits d'estampats de zebra o de lleopard, tir amb

⁴¹ Per a més informació sobre la situació de les arqueòlogues angleses, veure entre d'altres: Hamilton (2007) i Surface-Evans i Jackson (2012).

arc modern o altres anacronismes. No ha sigut eixa la nostra línia de treball, i en alguns moments ens ha costat competir, ja que alguns clients no han valorat la diferència d'una divulgació interactuant i rigorosa, lligada a una reflexió sobre l'educació.

El temps també ha fet que les dos deixàrem Darqueo per dedicar-nos, més si cal, a la didàctica en el cas de Paula com a professora d'un departament de la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació, i a la difusió des de la Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions del Museu de Prehistòria en el cas de Begonya.

Però Darqueo continua amb Clara Pérez, que du el projecte endavant, que amplia mires i que intenta sobreviure al moment present (és una de les poques empreses dedicada a l'arqueologia que sobreviu gràcies a la seua adaptabilitat i al seu caire auster).

No hem oblidat mai que un dels objectius de la investigació ha de ser necessàriament la difusió, el retorn a la societat del coneixement que s'ha generat com a eina de debat sobre el futur de la humanitat a partir de la reflexió sobre el passat i això és el que nosaltres hem procurat fer durant els últims vint anys i el que volem continuar fent ara des de l'àmbit de les institucions públiques.

A l'any 2012 les tres, Clara, Begonya i Paula, ens retrobàrem des dels nostres respectius llocs de treball en un projecte conjunt: l'exposició i el catàleg *Prehistòria i Cinema*, i tornàrem a viure eixa experiència de suport mutu (recordant la Tuizza saharahuí) que ens envoltà els anys que compartírem a Darqueo.

BIBLIOGRAFIA

AITCHISON, K.; EDWARDS, R. (2003): *Archaeology Labour Market Intelligence: Profiling the Profession 2002-2003*, Bradford.

AITCHISON, K. (1999): *Profiling the Profession: a survey of archaeological jobs in the UK*, Londres.

D'ERRICO, F.; JARDÓN, P.; SOLER, B. (1993): Techniques de perforations des coquillages et usures de suspension: critères d'analyse à base experimental. *Actes du Colloque International de Liège: Traces et fonction: les gestes retrouvés* (P. C. Anderson, S. Beyries, M. Otte, H. Plisson, dirs.), Liège, 243-254.

DÍAZ-ANDREU, M. (1998): Spanish women in a changing world. Strategies in the search for self-fulfillment through antiquities, *Excavating woman. A history of women in European archeology* (M. Díaz-Andreu, M.L. Stig Sørensen, eds.), Nova York, 123-142.

GONZÁLEZ ÁLVAREZ, D. (2011): La arqueología comercial como escenario de conflictos sociolaborales: El caso madrileño. *Actas das IV Jornadas de Joves em Investigação Arqueológica* (Faro, 11 a 14 de Maio de 2011) (J. Cascalheira, C. Goçaves, eds.), 325-332.

HAMILTON, S. (2007): Women in practice: women in British contract field archaeology, *Archaeology and Women: Ancient and Modern* (S. Hamilton, R. Whitehouse, K. I. Wright, eds.), Walnut Creek CA, 121-146.

JARDÓN GINER, P. (2000): *Los raspadores en el Paleolítico Superior. Tipología, tecnología y función en la Cova del Parpalló (Gandia, España) y en la Grotte Gazel (Sallèles-Cabardès, Francia)*, València.

JARDÓN GINER, P.; SOLER MAYOR, B. (1995): *Taller experimental: Els caçadors de la Prehistòria*, Revista Espais Didàctics (Gener), València.

JARDÓN GINER, P.; SOLER MAYOR, B. (1998): *Viaje a la Prehistoria* (Cuaderno didáctico del Museo de Prehistoria de Valencia), València.

JARDÓN, P.; TEROL, J. M.; SOLER, B.; VILLAVARDE, V. (1998): *Arqueología, hominización, sociedades cazadoras-recolectoras. Orientación teórica y praxis didáctica*, València.

JARDÓN, P.; PÉREZ, C.; SOLER, B. (2012): *Prehistoria y Cine*, València.

PARGA-DANS, E.; VARELA-POUSA, R. (2011): Caracterización socioeconómica de la Arqueología Comercial española. Resultados de la primera encuesta nacional dirigida a empresas del sector, *Complutum* 22 (1), 9-25.

COLOMER, L.; GONZÁLEZ MARCÉS, P.; MONTÓN, S.; PICAZO, M. (1999): *Arqueología y teoría feminista. Estudios sobre mujeres y cultura material en arqueología*, Barcelona.

SOLER MAYOR, B. (2003): *Estudio de las estructuras de combustión prehistóricas: una propuesta experimental: Cova Negra (Xàtiva, Valencia), Ratlla del Bubo (Crevillent, Alicante) y Marolles-sur-Seine (Bassin Parisien, Francia)*, València.

SOLER MAYOR, B.; JARDÓN GINER, P. (1994): Descubrint la Prehistòria: una aplicació didàctica des de l'arqueologia experimental. *Recerques del Museu d'Alcoi* 3, 149-152.

SOLER MAYOR, B.; JARDÓN GINER, P. (1997): *L'obra daurada. Els colors de l'or en la ceràmica valenciana* (Quadern didàctic). Ajuntaments de Gandia, Carlet i Novelda.

SOLER MAYOR, B.; JARDÓN GINER, P. (1998): *A la llum de la llar*, València.

SURFACE-EVANS, S. L.; JACKSON, M. (2012): Feminine voices in archaeology: promoting community, collaboration and mentoring. *The SAA Archaeological Record* 12 (1), 19-22.

PARGA-DANS, E. (2009): *El Mercado del Patrimonio: nacimiento, estructura y desarrollo de las empresas que gestionan el patrimonio arqueológico*, Santiago de Compostela.

PARGA-DANS, E.; VARELA-POUSA, E. (2011): Caracterización socioeconómica de la Arqueología Comercial española. Resultados de la primera encuesta dirigida a empresas del sector. *Complutum* 22 (1), 9-25.

ARQUEOLOGÍA PROFESIONAL LIBERAL Y DE EMPRESA

Una reflexión sobre el devenir de esta profesión en los últimos años

Paloma Berrocal Ruiz (palomavicto@gmail.com)
Arqueóloga Profesional Liberal. Valencia

La figura del arqueólogo/a profesional dedicada al trabajo de la Arqueología de Gestión ha experimentado en las últimas décadas un desarrollo espectacular, definiéndose de diferentes maneras según regiones e, incluso, países. Intentamos hacer aquí una pequeña reflexión sobre el devenir de estos trabajadores/as desde el punto de vista de una arqueóloga, mujer y casi autodidacta, dedicada durante muchos años al trabajo “a pie de obra” que ofrece un acercamiento personal a la evolución de nuestra profesión y unas cuantas anécdotas. [Arqueología de gestión, Arqueología profesional, Arqueología de empresa, arqueólogo autónomo]

—The figure of the Professional Archaeologist working in archaeological management has experienced a great development in the last decades, defining itself in different ways according to different regions and countries.

In this paper we will do a brief reflection on the future of these workers, from the point of view of a female - and almost self-taught - archaeologist devoted for years to the archaeological fieldwork. This experience allows us to give a personal approach to the evolution of our profession and also some anecdotes. [Archaeological management, professional Archaeology, contract Archaeology, self-employed archaeologist]

- ¡¡¡Mal va a ir esto!!! –gritó el promotor, pegando un puñetazo sobre la mesa. –¡¡¡Empezando porque eres mujer!!!

La joven arqueóloga no supo qué contestar. Sus oídos no daban crédito a lo que estaba oyendo. Pero ¿qué tendría que ver el hecho de que ella fuera mujer con que pudiera o no dirigir correctamente una excavación?, ¿acaso no había demostrado ya con creces, en ocasiones anteriores, que era capaz de formar un buen equipo y de llevar a feliz término una intervención de este tipo en otros solares de la ciudad?

Bueno -pensó-, puede que este cliente fuera solamente un provocador que buscaba comprobar si ella podía desenvolverse en un mundo de hombres... O tal vez, sólo fuera un triste machista.

Ella prefirió no contestar. Había ido a la reunión para explicar en qué consistía su trabajo, por lo que se limitó a abrir su carpeta y sacar los planos del proyecto de excavación...

La profesión de arqueólogo/a de campo (arqueólogo/a profesional, autónomo, técnico en arqueología preventiva o de urgencia, o simplemente como algunos gustaban de llamar: “sacatierras”) es muy joven. Apenas pueden contarse algo más de veintitantos años el periodo de tiempo en el que nuestro colectivo lleva desempeñando su labor como tal, con una andadura incierta en cuanto a la forma en la que, en ocasiones, hemos llevado a cabo nuestro trabajo: muchas veces con prisas, bajo gran presión y, en no menos ocasiones, con pocos medios.

Aunque algunos compañeros echen la vista atrás y hablen de un espacio de hasta 50 años de profesión¹, se trata éste más bien de un tiempo en el que grupos de arqueólogos, amparados por universidades, museos y administraciones, comenzaban a dar sus primeros pasos en un mundo que abría sus puertas a unos técnicos que, en general, eran poco conocedores del “tablao” externo en el que tenían que zapatear.

No obstante, los “curritos” de la arqueología, los arqueólogos “a pie de obra”, los que tienen que lidiar (la mayoría de las veces en soledad) con constructoras, promotores, especuladores inmobiliarios, bancos..., esos llegamos en masa más tarde, de la mano del *boom* del ladrillo, procedentes de otro *boom* (el del *baby boom*). Esta generación ha supuesto la auténtica externalización de la profesión, desvinculándose casi siempre de los departamentos e institutos de investigación y lanzándose al competitivo mundo del profesional con cartera de clientes que se mueve entre el marco legal que crea la necesidad de su persona y el mercado laboral que lo demanda². Durante estos años hemos aprendido y desarrollado sobre el terreno muchas habilidades para las que, en principio, no estábamos preparados:

- tener un amplio espectro de conocimientos sobre piezas, estructuras, procesos de todo tipo correspondientes a todos los periodos preproto-históricos.
- formar equipos interdisciplinares.
- relacionarse con las administraciones que tutelan el patrimonio y con sus agentes.

Y, sobre todo, a lanzarse al mundo laboral, donde a veces nuestra actividad ha sido y, puede que aún siga siéndolo, poco conocida y repleta de tópicos y falsas creencias.

El hecho de que la mayoría de los trabajos que desarrollamos como arqueólogos profesionales se ubiquen en espacios en los que existe una abundante acumulación de niveles y estructuras relacionadas con muchos periodos a la vez, desde la Prehistoria hasta bien entrado el Periodo Contemporáneo, hace necesario que el profesional o el equipo de profesionales encargado de su intervención acumule un amplio registro del material que va a ir apareciendo a la vez que se va excavando. Ni que decir tiene, además, de la necesidad de conocimientos lo más completos posibles de la más variada índole, si la intervención arqueológica se lleva a cabo en un edificio construido (histórico o no tanto), en un área cementerial, o en un espacio de producción o de transformación de cualquier tipo de materias.

El conocimiento de los indicios de detección e identificación de materiales y estructuras de cualquier periodo y función no significa que seamos especialistas en todos ellos. Ni mucho menos. Hemos aprendido a reconocerlos con el tiempo, aunque sólo sea de manera general para poder documentarlos, lo mejor posible, en un proceso de lectura sinfín de las más variadas materias.

El arqueólogo profesional ha de estar bien preparado para poder moverse con soltura en el amplio espectro de todas las evidencias posibles: igual intervienes en un castillo que en una casa rural, tal vez documentas un sistema hidráulico medieval o una red de caminos romanos, puedes encontrarte con un *qanat* islámico o con un batán del siglo XIV, o prever la excavación de un horno de producción ibérica y, a menos de tres metros,

toparte con una urna cineraria del Bronce y más allá una Línea de Defensa de la Guerra Civil.

Igual en el campo que en la ciudad, el profesional de la arqueología preventiva o de urgencia, ha de controlar la historia del lugar que pisa, los pormenores de los hechos históricos que allí acaecieron y la formación del paisaje que tiene ante sus ojos, siendo capaz, además, de descomponer el entorno físico en el que se halla y volver a componerlo de manera secuencial, comprendiendo a la vez, cuáles han sido los factores que han influido en el paisaje que trabaja y que, en definitiva, van a ayudarle, de manera incluso previa al inicio de la excavación, a determinar la forma correcta de intervenir en cada caso. A todo esto, nos ha convenido con el paso del tiempo adquirir otros conocimientos que, en principio, apenas se nos exigieron como la geografía, la geología, la antropología, la arquitectura, ... y otros más alejados como paleopatología, zoología, armamentística...

Es verdad que esto puede habernos convertido en aprendices de todo y maestros de nada, aunque, el que más y el que menos, ha encontrado su lugar en la especialización de este vasto horizonte. Es por ello que, a la vez que adquiríamos buena parte de este conjunto de conocimientos, hemos aprendido también a formar equipos interdisciplinares y a trabajar con ellos de manera eficaz. Ésta es siempre la manera más adecuada de enfrentarte a la excavación de un área grande de trabajo en la que pueden

- ¹ Se han realizado numerosas puestas al día y visiones de conjunto respecto a nuestra profesión. Son suficientemente conocidos por todos nosotros trabajos como el de Domínguez Alonso *et al.* (1994), Moya Maleno (2010) y Parga-Dans (2012) y artículos y opiniones en blogs, páginas webs y boletines como los de Lorenzo Lizalde (2009), Martínez (en *Arqueología 2.0* del 12 de septiembre de 2011) o como los de Fernández Díaz (en *QueAprendremosHoy.com* del 8 de mayo de 2013), así como las publicaciones de Asociación Madrileña de Trabajadoras y Trabajadores en *Arqueología* (VV.AA. 2012), por poner algunos ejemplos.
- ² No es que no considere profesionales a los “otros” arqueólogos (generalmente funcionarios o empleados públicos). Estoy lo más lejos posible de esa idea, entre otras cosas, porque conozco a demasiados que, además de amigos, son excelentes arqueólogos que desarrollan su profesión de manera impecable. Pero, aquí reflexionaré sólo acerca del grupo de arqueólogos que pateamos campos y ciudades según la demanda del mercado. Sin entrar a valorar el hecho de que haya podido haber casos de profesores universitarios o arqueólogos municipales (por poner algún ejemplo) que hayan trabajado, además, como empresarios de arqueología, tema que merece reflexión aparte.
- ³ Aún hoy en día, si no ha cambiado la cosa desde la última vez que lo miré, no existe un epígrafe del IAE en el que figuremos como “Arqueólogo” de profesión. En la mayoría de los casos, si pretendes ir por cuenta propia, se nos mete en la sección 2 de Actividades profesionales, Agrupación 86 de Profesiones liberales, artísticas y literarias. Si vas como empresa, la cosa se limita a crear una S.L. sin especificación alguna referida a la arqueología.

aparecer múltiples registros. Como es bien sabido de todos y siempre que se pueda, es necesario contar con expertos en dibujo técnico, tratamiento de las imágenes, restauradores, especialistas en restos óseos, en extracciones de muestras de polen, carbones, etc. Ahora bien, no podemos ser ingenuos. Un equipo de estas características es caro y, aunque en otros tiempos hemos podido formarlos, no suelen proliferar en la actualidad. Cada vez se hace más difícil poder reunir un buen equipo técnico sustentado por la iniciativa privada, lo que hace imprescindible que busquemos fórmulas y soluciones nuevas para su financiación o apoyo, ya que, en ningún caso deberíamos caer en la tentación de dar pasos hacia atrás. Corremos el riesgo de acabar como comenzamos: el arqueólogo picaba, recogía, tiraba la tierra y, además dibujaba y documentaba él solo perdido en cualquier solar.

Otro de los aspectos que caracterizan al arqueólogo profesional es el de su necesaria habilidad para relacionarse con las administraciones que tutelan el patrimonio y con sus agentes. También aquí se ha tenido que evolucionar y desarrollar herramientas de adaptación a la vez que las Comunidades Autónomas han ido creando legislaciones y normativas de protección del patrimonio y los mecanismos a través de los cuales se podía acceder al trabajo autónomo de la arqueología. En estos momentos está bastante asentada la “ruta” que debe seguirse para conseguir un permiso de intervención arqueológica y, una vez realizada ésta, cerrar su expediente. Pero, hasta llegar a donde ahora nos encontramos, hemos debido pasar por múltiples ensayos, con sus correspondientes errores, que han necesitado por nuestra parte una buena carga de habilidad adaptativa a los constantes cambios.

Estos aprendizajes no formaban parte de nuestras asignaturas en la facultad. Cuando salíamos fuera sabíamos mucho de índices de raederos y buriles, así como de cerámicas neolíticas y protohistóricas, pero no teníamos ni idea de cómo teníamos que comportarnos cuando un cliente llamaba a tu puerta y, ni mucho menos, de cuáles eran los pasos correctos que había que dar para conseguir los primeros permisos por parte de la administración.

Afortunadamente, quiero pensar que en la mayoría de las universidades, hoy en día, se enseña a los estudiantes, además de las teorías propias de la Arqueología, a cómo enfrentarse a este mundo burocrático, desde cómo hacer un propuesta económica correcta, hasta cómo preparar un proyecto de intervención, cómo y dónde debes presentarlo, ante quién has de defenderlo y cómo tienes que abrirlo y cerrarlo.

Al final, la reunión había terminado mejor de lo que empezó. Consiguió hacer una buena presentación de la futura excavación delante del arquitecto, del aparejador y del encargado de la Seguridad e Higiene de la empresa. Todos quedaron satisfechos menos el promotor, su cliente, que no paró de quejarse del coste de los trabajos, del retraso en el plazo de inicio de las

obras del nuevo edificio y de lo injusto que era que tuviera que pagar él las excavaciones arqueológicas y que, encima, no pudiera quedarse nada de lo que allí se descubriera. ¡Con lo que a él le gustaban las piezas de Arte y la Historia...!

Una vez fuera, en la calle, la arqueóloga comenzó a diseñar en su cabeza el equipo que debería formar y los primeros pasos que tendría que dar antes de empezar a “meter máquina” y sacar los escombros del derribo. ¡¡¡Le habían dejado el solar hecho unos zorros, como siempre!!!

El incremento en la labor diaria de los profesionales de campo ha ido estrechamente unido al *boom* de la construcción en nuestro país. A partir de la década de 1980, pero especialmente desde finales de los 90 hasta 2005-2007, el auge en la construcción de viviendas y todo tipo de infraestructuras públicas y privadas llevó acarreado una serie de normativas que protegían de manera preventiva la riqueza histórico-arqueológica albergada en cualquiera de los rincones de nuestra geografía. Durante este periodo se produjo un aumento, en ocasiones desmesurado, de los proyectos de intervención arqueológica y de su ejecución que tuvo como una de sus consecuencias más significativas la consolidación de la figura del arqueólogo “preventivo” o “de urgencia” que, inicialmente, trabajaba como un ente autónomo, sin tener una idea clara de qué clase de profesional era³. Como ya hemos comentado en otras ocasiones (Berrocal, Algarra 2012), los primeros arqueólogos salíamos de la facultad sin tener muy clara nuestra separación del departamento o del museo al que habíamos estado ligados de alguna manera. La universidad, el museo o, incluso, la administración eran una figura a la que nos sentíamos estrechamente vinculados y a la que recurriamos constantemente cuando nos “atascábamos” en nuestros trabajos “externos” fuera del protector ámbito de los centros de enseñanza e investigación. Pero pronto nos dimos cuenta de que nos las teníamos que ingeniar nosotros solos y de que nuestra figura no encajaba, siempre, en los modelos más clásicos establecidos por las entidades que nos habían formado. De hecho, cada vez encajaba menos. Los ritmos y los ámbitos de trabajo, los horarios, las responsabilidades y los interlocutores estaban muy alejados de los aprehendidos en los departamentos, así que pronto, unos antes que otros, fuimos asumiendo nuestro papel de trabajadores en un campo sin apenas regularización.

Este nuevo marco laboral propició la creación de empresas de arqueología y otras formas de profesionales (arqueólogo profesional liberal, gabinetes, estudios, arqueólogo asalariado...). También se acuñaron términos hasta hace poco desconocidos por todos nosotros: Arqueología de Empresa... Arqueología Comercial... Hay excelentes trabajos de reflexión y recopilación acerca de este tema. Véase por ejemplo autores como Domínguez Alonso *et alii* (1994), Almansa Sánchez (2011), Moya Maleno (2010), Parga-Dans (2012), cuyo conocimiento sobre nuestra situación está más que demostrado

o algunas reflexiones surgidas de iniciativas de los Colegios de Doctores y Licenciados como las publicaciones del CDL de Valencia y Castellón de los años 1995 (VV. AA 1995) y 1997 (VV. AA 1997).

¿Hay algo más que decir? ¿Algo que añadir?... Pues la verdad es que poco. Estos autores y muchos otros han descrito el panorama de la arqueología, como profesión, con claridad y contundencia. Han narrado sus inicios, presentado su evolución, estudiado sus aspectos positivos y negativos y han propuesto diversos finales o soluciones de cara a un incierto futuro.

Me gustaría, no obstante, hacer una pequeña incidencia en la manera en la que, bajo mi punto de vista, se ha desarrollado nuestra profesión, al margen de que hayamos parido algunos hijos bastardos producto de nuestros errores.

Si de algo ha servido la eclosión de arqueólogos profesionales en el seno de estos años de locura constructiva ha sido para desarrollar y afianzar numerosos ámbitos de trabajo, demostrando además que se ha producido un gran impulso en la adaptación de metodologías que, por ser demasiado teóricas, debían experimentar un periodo de práctica que las ha mejorado sustancialmente. Además, se han ampliado de manera significativa los ámbitos de trabajo a los que hemos podido acceder.

Además de las excavaciones de urgencia en solares urbanos y en el medio rural y sus previas prospecciones, dimos el salto hacia las “otras arqueologías”, un amplio y variado mundo de posibilidades de aplicación del método arqueológico en los más diversos espacios y cronologías. Destacan, de forma especial, las áreas de aplicación arqueológica relacionadas con la Arqueología de la Arquitectura, con el urbanismo, con las arqueologías de periodos más recientes como la Época Moderna o la Contemporánea o con el ámbito de inclusión de los elementos del paisaje histórico en los PGOU municipales o en los Estudios de Impacto Medioambiental. En todas estas parcelas arqueológicas hemos ido ensayando y desarrollando métodos específicos de aplicación práctica en cada caso. Por supuesto que nosotros, los arqueólogos profesionales, no hemos descubierto como colectivo la lectura vertical de las paredes, ni la tipología de las cerámicas modernas o las estructuras propias de la industrialización o de la Guerra Civil, así como tampoco se nos ha ocurrido a nosotros el cuerpo teórico de los modelos de interpretación de la Arqueología Espacial, pero en todos estos ámbitos, a fuerza de ejecutar proyecto tras proyecto, hemos ido puliendo el método, adaptándolo a las más variadas realidades y, si se me permite, haciéndolo más ágil y dinámico.

Estas intervenciones nos han llevado, además, a ser partícipes (es verdad que no siempre) de la toma de decisión sobre la suerte que debían correr nuestros hallazgos, permitiéndonos desarrollar una faceta que va más allá del trabajo de campo convirtiendo a muchos arqueólogos en agentes del patrimonio histórico-arqueológico.

En algunas ocasiones, los arqueólogos podemos formar parte de la Dirección Facultativa de ciertas

obras, con lo que nuestra experiencia ayuda a determinar rehabilitaciones de elementos patrimoniales construidos, restauraciones de todo tipo de hallazgos y puestas en valor de yacimientos completos. Por ende, tenemos ocasión algunas veces, además, de intervenir en el montaje de exposiciones y creación de proyectos de didáctica que suponen el colofón a nuestro arduo trabajo de extracción y recuperación de los bienes patrimoniales.

Hay, por último, otra faceta de la arqueología en la que los arqueólogos profesionales también tenemos mucho que decir. Se trata de la Arqueología Pública y otras experiencias similares en las que se trata de hacer partícipe a la población en general, no ya de los resultados de las intervenciones que se realizan en sus localidades, sino en el propio proceso de la intervención arqueológica, contando con los vecinos y pobladores contiguos a los yacimientos arqueológicos como agentes activos en el desarrollo del día a día de la arqueología, facilitando su acceso a los yacimientos, invitándoles a que conozcan de primera mano nuestra actividad, haciendo, en definitiva, cercana la práctica de nuestra profesión con el fin de generar comprensión y valor, pues ya se sabe que sólo puede quererse aquello que bien se conoce.

Era el primer día de excavación, allí estaban todos, operarios, auxiliares, dibujante... sólo faltaba escoger el punto cero y empezar a bajar.

Al principio todo costaba mucho, cada toma de decisión, cada rebaje de nivel, luego todo fue más fácil y la rutina hizo que el trabajo fluyera a buen ritmo.

Los días se sucedían, la excavación avanzaba y podían verse numerosos restos por todas partes.

A ella le gustaba ponerse en lo alto para tener buena perspectiva. A veces, la gente que pasaba a su lado se paraba cerca y le gastaba las típicas bromas sobre tesoros y muertos que se levantaban y echaban a correr.

- ¡¡¡Oye!!! Si sale el tesoro me avisas ¿eh?, vamos a medias.

- ¡¡¡Eh!!! Cuando salga el romano, no vuelvas a enterrarlo, déjalo correr... ja, ja.

- ¡¡¡Oiga!!! ¿Está buscando petróleo o qué?

Normalmente, no le importaban estas pequeñas alteraciones en sus pensamientos. A veces, si se encontraba de buen humor, les contestaba: - ¡pues claro!, ya te aviso, ¡no te preocupes!

Enseguida volvía a la tarea de mirar lo que sólo ella podía ver allí donde los demás no veían más que ruinas, piedras, tierra y escombros. Sus ojos podían contemplar, a medida que la excavación avanzaba, una parte de su ciudad, de sus edificios, de sus calles, de sus recodos, de las gentes de antaño que habitaron estos espacios, de sus idas y venidas, y entonces, sólo entonces, se sentía una privilegiada por poder leer la historia de aquella manera tan real, de poder tocarla con sus manos...

El último apartado en el que quería detenerme, aunque sea de forma momentánea y tan sólo a modo de reflexión, es el de la investigación y publicación de resultados llevada a cabo en el seno de la Arqueología Profesional.

Hemos de reconocer que de todo lo intervenido durante estos últimos años en el campo de la Arqueología Profesional, es sólo un mínimo porcentaje el que ha tomado forma de publicación científica acorde a los estándares académicos. En comparación con las publicaciones de los departamentos de Prehistoria, Edad Antigua, Edad Media y Arqueología de las universidades del territorio nacional, los trabajos de prospecciones, excavaciones, rehabilitaciones y puestas en valor producidos por nuestro colectivo son infinitamente menores en cantidad, aunque no por eso son inexistentes.

El elevado número de intervenciones y el agotador ritmo de los proyectos que han marcado nuestra profesión en los años anteriores a la crisis económica, han tenido como consecuencia una falta de tiempo para la dedicación a la difusión de los resultados obtenidos, de manera que, más de una vez se han elaborado informes y memorias científicas que, con un pequeño esfuerzo por nuestra parte, hubieran estado en condiciones de ser publicadas, pero que muchas veces se quedaban en el cajón durmiendo el sueño de los justos a la espera de “un año sabático” que por fuerza debía ser más productivo en este sentido. No obstante, se han realizado esfuerzos que han dado como resultado publicaciones, conferencias, exposiciones, etc., que se han dirigido a la comunidad investigadora en el seno de muy diversas iniciativas tanto públicas como privadas.

Es muy habitual encontrar presentaciones de excavaciones y otros tipos de trabajos en Congresos y Jornadas de toda índole y a lo largo de todo el territorio. Este tipo de reuniones constituyen buenas oportunidades para investigadores jóvenes, que se dan a conocer, y para los que no lo somos tanto, porque nos permite matizar o desarrollar temas ya tratados. También han proliferado (antes más que ahora) las publicaciones que ofrecen compendios del trabajo interdisciplinar en un mismo yacimiento. Hay notorios trabajos en los que se presentan los resultados de diferentes investigadores que analizan bajo sus diversos prismas un mismo conjunto de restos materiales, aportando al final un exhaustivo conocimiento científico del tema tratado. Estas publicaciones han estado auspiciadas por entidades tanto públicas como privadas y, algunas veces, han ido acompañadas de exposiciones y recreaciones virtuales de elevado valor científico. No voy a hacer un listado de las entidades que vienen publicando los resultados de los arqueólogos profesionales liberales o empresarios porque sería largo y correría el riesgo de dejarme alguno importante, cosa que nunca se ha de hacer. No obstante, conviene recordar que se hace un gran esfuerzo por comunicar hallazgos y trabajos desde las Diputaciones y Ayuntamientos, Consejerías y Juntas de Comunidades, Colegios de Doctores y Licenciados y Asociaciones Profesionales, así como ciertas entidades bancarias o empresas privadas. También, últimamente y gracias al desarrollo de las comunicaciones en la red, han proliferado las

iniciativas personales de arqueólogos o empresas de arqueología que presentan los resultados de sus intervenciones en blogs y páginas web, así como en revistas digitales y foros especializados en todo tipo de publicaciones online. Esta vía abre un sinfín de posibilidades a la transmisión de informaciones relacionadas con los resultados de nuestros trabajos, con nuevos enfoques y expectativas de cara a un futuro más abierto y participativo. Esta democratización a la hora de mostrar sin barreras investigaciones y conclusiones profesionales nos ayudará, sin duda, a ganar en libertad de criterios para comunicar en cada momento aquello que cada arqueólogo o equipo de arqueólogos considere necesario transmitir.

Aquella mañana había sido muuuuuuuuu larga.

Se habían roto varias herramientas, un peón se había hecho daño, se equivocó con la cronología de aquella maldita pieza y, para colmo, las lluvias de la noche anterior habían creado varias “piscinas” que las bombas de achique aún se afanaban en secar.

De pronto, levantó la cabeza de las páginas en las que describía el último de los recintos excavados. Le sobresaltó la llamada de urgencia de su ayudante desde la otra punta del yacimiento. ¿Qué más podía haber pasado? ¿Por qué tanta insistencia en que lo dejara todo y fuera allí?

Se levantó despacio y acudió a la llamada sorteando charcos y cortes a punto de desplomarse.

Al acercarse todos la miraban con cara de expectación:

- ¡Acércate!, mira lo que hemos descubierto, ¡ven!

Se acercó notando que su pulso se aceleraba a cada instante. Se fijó bien y comprobó la boca negra que se abría en la tierra delante de sus pies. Achinó lo ojos y comenzó a distinguir unos peldaños que descendían en la profundidad.

Mentalmente repasó las opciones... extendió su mano en dirección a su ayudante y, como si de un cirujano frente a la mesa de operaciones se tratara, pidió:

- ¡linterna!

A los pocos minutos la arqueóloga posó su bota en el primero de los escalones. Inició el descenso. A medida que bajaba, su figura perdía sus contornos y se iba haciendo más oscura, hasta que al final sólo podía verse, desde fuera, un pequeño punto de luz que se perdía sin vacilación en la oscuridad...

BIBLIOGRAFÍA

ALMANSA SÁNCHEZ, J. (ed.) (2011): *El futuro de la arqueología en España*, Madrid.

BERROCAL, P.; ALGARRA, V. M. (dirs.) (2012): *La Linde arqueológica* (Revista Digital de Arqueología Profesional). <http://www.lalindearqueologia.com/index.php/linea-editorial> (última consulta 29-XII-2013).

DOMÍNGUEZ ALONSO, R. M^a.; FERNÁNDEZ UGALDE, A.; HERCE YUSTE, J. L.; MENASANCH DE TOBARUELA, M.; PRESAS VÍAS, M. M. (1994): Empresas de Arqueología y Arqueología Urbana: investigación, negocio, profesión, *Revista de Arqueología y Territorio Medieval* 1, 83-91.

LORENZO LIZALDE, J. I. (2009): Presente y futuro de la arqueología profesional en el Estado español, *Revista del Ilustre Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras de Madrid* 207, 25-28.

MOYA MALENO, P. R. (2010): Grandezas y miserias de la arqueología de empresa en la España del siglo XXI, *Complutum* 21 (1), 9-26.

PARGA-DANS, E. (2012): Estructura y desafíos de la arqueología comercial en España. Un proceso de innovación social, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 22, 87-100.

VV.AA. (2012): *Boletín de la Asociación Madrileña de Trabajadoras y Trabajadores en Arqueología: A pico y pala* 1 (invierno de 2012).

VV. AA. (1995): Actas de la I Reunión Internacional sobre el Patrimonio Arqueológico: Modelos de gestión (3-4 diciembre de 1993). Comisión de Arqueología del CDL de Valencia y Castellón, Valencia.

VV. AA. (1997): *Intervenció i Patrimoni. Estudis per a la difusió i protecció del Llegat històric*. (1). Comissió d'Arqueologia del CDL de València y Castelló. València.

WEBGRAFÍA

Arqueología 2.0: ¿Somos empresas del conocimiento? (C. Martínez, 12 de septiembre de 2011). <http://arqueologia20.blogspot.com.es/2011/09/somos-em-presas-del-conocimiento.html> (última consulta 29-XII-2013).

QueAprendemosHoy.com: *La Arqueología española y la crisis económica*. (M. Fernández Díaz, 8 de mayo de 2013). <http://queaprendemoshoy.com/la-arqueologia-espanola-y-la-crisis-economica/> (última consulta 29-XII-2013).

MUJERES EN EL MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Helena Bonet Rosado ·helena.bonet@dva.gva.es·
Museu de Prehistòria de València

La historia del Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) y del Museu de Prehistòria es un magnífico reflejo de la evolución de la sociedad valenciana a lo largo del siglo XX y, por extensión, de la incorporación de la mujer en el mundo de la arqueología laboral. El SIP siempre ha mantenido estrechas relaciones profesionales y personales con el Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, de ahí que ambas instituciones hayan compartido excavaciones y proyectos de investigación desde los años treinta de siglo pasado hasta nuestros días. Las actuales mujeres arqueólogas del Museu de Prehistòria debemos nuestra formación a las profesoras Milagro Gil-Masarell y Carmen Aranegui, y ellas, a su vez, se formaron, a partir de los años sesenta, en la biblioteca del SIP y entre las colecciones del Museu de Prehistòria. **[Museu de Prehistòria de València, SIP, mujeres, Arqueologia]**

—La història del Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) i del Museu de Prehistòria és un magnífic reflex de l'evolució de la societat valenciana al llarg del segle XX i, per extensió, de la incorporació de la dona al món de l'arqueologia laboral. El SIP sempre ha mantingut estretes relacions professionals i personals amb el Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València, d'ací que ambdues institucions hagen compartit excavacions i projectes de recerca des dels anys trenta de segle passat fins als nostres dies. Les actuals dones arqueòlogues del Museu de Prehistòria devem la nostra formació a les professores Milagro Gil-Masarell i Carmen Aranegui, i elles, al seu torn, des dels anys seixanta, es van formar en la biblioteca del SIP i entre les col·leccions del Museu de Prehistòria. **[Museu de Prehistòria de València, SIP, dones, Arqueologia]**

Hasta hace bien pocos años el Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP) ha sido una institución esencialmente masculina, en el sentido de que toda su plantilla y colaboradores eran hombres, por otro lado fiel reflejo de la realidad social del momento. Estamos hablando de un centro de investigación que se crea en el año 1927 en el seno de la Diputación de Valencia y que, con cerca de 90 años de historia y sin entrar a valorar en este artículo su labor científica y las colecciones que alberga su museo, nos ofrece el ejemplo de una institución que muestra de forma inmejorable esa lenta participación e incorporación de la mujer arqueóloga en los centros de investigación a lo largo del siglo XX. Así, las grandes figuras que hicieron posible la creación del SIP, su reconocimiento nacional e internacional, a través de sus rigurosas excavaciones y publicaciones, fueron siempre hombres. Hombres de la talla de Isidro Ballester, Domingo Fletcher, Enrique Pla y Bernat Martí que han dirigido el Museu de Prehistòria desde el año 1927 hasta fechas muy recientes -mediados de los años 90 del siglo XX- con un talante humano y una filosofía del trabajo en equipo que han marcado a varias generaciones. También los grandes colaboradores y agregados del SIP que trabajaron intensamente entre los años 1928 y finales de los 60, tanto en la dirección de excavaciones, prospecciones como en calcos de pinturas rupestres, fueron reconocidos investigadores. Entre ellos cabe destacar Lluís Pericot, Francisco Jordá, Julián San Valero, Mariano Jornet, Gonzalo Viñes, Emilio Gómez Nadal, José Alcácer, Manuel Vidal, Vicente Pascual, entre otros muchos y, sin duda, debemos a todos ellos que el SIP y el Museu de Prehistòria de Valencia sea hoy uno de los mejores museos de arqueología y centros de investigación a nivel peninsular.

EL SIP: UN CENTRO DE INVESTIGACIÓN PARA ARQUEÓLOGAS E INVESTIGADORAS

La historia de nuestra institución, como apuntábamos, refleja la evolución de la sociedad valenciana a lo largo del siglo XX. Un oficio, como el de arqueólogo/a, tan íntimamente ligado a las tareas de campo donde es

importante una mínima formación física, dotes de mando para dirigir las cuadrillas de peones y estar familiarizado con el mundo rural, se consideraba inapropiado para la mujer de los años 30 y 50. Las excavaciones en la mayoría de las ocasiones eran en despoblados, o en cuevas, donde las condiciones de alojamiento y el régimen de comidas eran bastante duras y precarias, máxime si añadimos las convenciones de lo que suponía en aquella época la convivencia entre hombres y mujeres. Si bien en el extranjero, desde principios de siglo, ya eran numerosas las mujeres arqueólogas, a la mujer española le resultaba muy difícil, por no decir imposible, compaginar la vida familiar con esta profesión. La mayoría de ellas participaron en las excavaciones siendo solteras, preferentemente en la etapa estudiantil o de becarias, si bien algunas siguieron vinculadas a la arqueología de campo al ser hijas o esposas de arqueólogos, como es el caso de Mª Ángeles Vall, que acompañó a su marido Enrique Pla en algunas campañas de Los Villares en Caudete de las Fuentes o en La Ereta del Pedregal en Navarrés.

Y en este contexto ¿cuándo empieza a colaborar y a incorporarse la mujer arqueóloga en el SIP? Revisando el archivo documental y las memorias del SIP, desde su creación hasta los años 60, sólo tres mujeres colaboran en esta institución frente a 20 hombres (Fletcher, Pla 1977). En las primeras décadas Josefa Chaume es la única mujer que figura vinculada al SIP como agregada desde 1932, y que colabora entre los años 1931 y 1935 con Mariano Jornet en los calcos y dibujos de La Bastida de les Alcusses de Moixent. Su breve colaboración fue reconocida en 2006 en la exposición que organizó el Museu sobre los primeros 50 años del SIP (Bonet *et al.* 2006: 332), para la que sus familiares prestaron el maletín de viaje que utilizó Josefa Chaume en el crucero universitario que se realizó en 1933 por el Mediterráneo con fines culturales y arqueológicos (Gracia, Fullola 2006). El maletín se expuso junto al salacof de Luis Pericot y la primera cámara fotográfica del SIP.

A partir de los años 50 contamos con la colaboración de dos mujeres, Mª Ángeles Vall y Carmen Sentandreu, que fueron becarias y colaboradoras desde los años 1954 y 1955 respectivamente. Ángeles Vall participó en las campañas de excavaciones de Los Villares y Ereta del Pedregal junto a su marido Enrique Pla y publicó varios artículos en nuestra revista *Archivo de Prehistoria Levantina (APL)*, en 1961, sobre los *Mosaicos de Sagunto* (Vall de Pla 1961) y, ya en 1971, habría que destacar su estudio sobre las cerámicas de barniz negro del poblado ibérico de La Covalta de Albaida, publicado en la *Serie de Trabajos Varios del SIP* (Vall de Pla 1971). Siempre entusiasta de las novedades en el campo de la arqueología y del devenir del SIP, sigue participando en cuantos eventos, conferencias e inauguraciones realiza el Museu de Prehistòria. Por su parte, Carmen Sentandreu, profesora de Enseñanza Media en

FIG. 1

FIG. 2

FIG. 3

Fig. 1 Domingo Fletcher, Milagro Gil-Mascarell y Mª Ángeles Vall en la Torre de Foios de Lucena, 1970 (Fotografía: Javier Fortea, Archivo SIP)

Fig. 2 Rosa Enguix en la excavación del taller de ánforas de Oliva, 1975 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

Fig. 3 Mª Ángeles Vall, Mila Gil-Mascarell y Carmen Aranegui en la Ereta del Pedregal de Navarrés, 1978. (Fotografía: autor desconocido, archivo personal de Carmen Aranegui).

Melilla y Valencia, colaboró con Domingo Fletcher y Enrique Pla en el proyecto del *Repertorio de Bibliografía Arqueología Valenciana*, del año 60, y publica materiales del museo en el *APL*, como los de *La estátera romana de Vélez Blanco* (1959), *La necrópolis romana de Les Foies* (Manuel, Valencia) (1966), o *Los hallazgos arqueológicos en el cauce del río Turia* (1961).

En esas décadas se aprecia cuan reducido era el número de mujeres arqueólogas, incluso en las visitas de especialistas que acuden al museo para estudiar sus fondos. Nuestras publicaciones recogen en estas décadas importantes artículos y monografías de arqueólogas de reconocido prestigio, nacional e internacional, que visitaron la biblioteca del SIP y consultaron los almacenes y salas del museo para estudiar directamente sus fondos. Siempre contaron con el apoyo profesional de Domingo Fletcher y Enrique Pla, manteniéndose en muchas ocasiones una larga amistad. Han dejado la constancia de su paso por el SIP la doctora Pía Levioso Zambotti, profesora de la Universidad de Milán, que en 1951 dio una conferencia sobre *Origen y destino de la cultura occidental* en colaboración con el Instituto de Estudios Ibéricos y la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia, o Sylvia Armbruster, de la Universidad de Columbia, que pasó una larga temporada en 1958 trabajando sobre materiales del Paleolítico Superior de la provincia de Valencia, publicando sus resultados en el *APL* (1959). En este mismo volumen, Celia Topp, discípula de Gordon Childe, para la redacción de su trabajo *Some Balkan and Danubian influences to southern and eastern Spain* estuvo varias ocasiones en el Museu de Prehistòria viendo los materiales neolíticos de la Cova de l'Or de Beniarres, la Cova de la Pastora y la Cova de la Sarsa de Alcoi. También la investigadora Beatrice M. Blance contribuye en este mismo volumen con un estudio espectrográfico de objetos metálicos de los periodos Calcolítico y de la Edad del Bronce de varios yacimientos valencianos depositados en el Museu de Prehistòria. Entre las investigadoras españolas, Mª Ángeles Mezquiriz revisó y publicó *Las cerámicas de importación en San Miguel de Liria* en el *APL* (1953), que sólo parcialmente se habían publicado por el SIP, y Gloria Trías publica *Las cerámicas griegas del Castell de Almenara* en el *APL* (1956). A partir de esta década, la colaboración de mujeres investigadoras extranjeras empieza a ser habitual en nuestra revista, especialmente interesadas por las colecciones del mundo púnico, de ahí la visita de Miriam Astruc para estudiar el huevo de avestruz de la colección de Ibiza o de Colette Picard para trabajar en la colección de las terracotas púnicas de Ibiza, ambos trabajos editados en el *APL* (1957 y 1972 respectivamente). Solveig Nordström publica en 1964, en la *Serie de Trabajos Varios del SIP*, las campañas de *Excavaciones en el poblado ibérico de la Escuera* (San Fulgencio, Alicante). Sin olvidar a la especialista en arqueobotánica, Maria Hopf, que publica en 1966, y a través de Dr. Schubart del Instituto Arqueológico Alemán, los restos carbonizados de trigo de los niveles del

Neolítico cardial de la Cova de l'Or de Beniarres, artículo que se convertirá en referencia obligada en relación con los inicios de la agricultura en la Península Ibérica.

También será a partir de mediados de los años 60 y sobre todo en la década de los 70 del siglo XX, cuando las arqueólogas valencianas empiecen a dirigir excavaciones y, en este sentido, tanto la Universitat de València como el SIP apoyaron en todo momento las iniciativas de esas mujeres universitarias. La mayor presencia de mujeres en el Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia, formadas en la cátedra de Miquel Tarradell, y las buenas relaciones entre éste y el SIP, fueron de gran importancia para la arqueología valenciana. Domingo Flecher y Enrique Pla pusieron desde un principio a disposición de profesores y alumnos la biblioteca, archivos, materiales arqueológicos, y cuanta información precisaran. Y así, la pequeña biblioteca del SIP y sala de trabajo del museo, entonces en el Palau de la Batlia, acogieron a una nueva generación de universitarias a las que impulsaba el deseo de estudio, pero también la conciencia de que eran tiempos de cambio. Ellas eran Gabriela Martín y Milagro Gil-Mascarell, que junto con Enrique Llobregat, formaron un equipo de amigos y profesionales muy especial, al que se unirían posteriormente Carmen Aranegui y Rosa Enguix creando una escuela valenciana de arqueólogos reconocida por su profesionalidad, su capacidad de trabajo, su interés en la formación de buenos arqueólogos y, sobretodo, por su compromiso social. Las buenas relaciones no solo fueron institucionales sino personales y así lo recoge Gabriela Martín evocando esos lazos de amistad, con anécdotas gastronómicas incluidas, en la excavación en la Punta de l'Illa de Cullera de 1955.... *la gran amistad que siempre le uniría a Enrique Pla comenzó en esta excavación, fueron veintiuna paellas distribuidas en veintidós días de excavación, según recordaba Tarradell después* (Martín 1995: 15).

Gabriela Martín, posteriormente catedrática de Arqueología en la Universidad de Recife en Brasil, dirige su primera excavación en 1964 en la factoría romana de la Punta de l'Arenal de Xàbia que fue publicada en la *Serie de Trabajos Varios del SIP* en 1970 (Martín, Serres 1970). Gabriela comentaba recientemente en Alicante, en el homenaje que le tributó el MARQ el 20 de noviembre de 2013, cómo recibió en todo momento el apoyo del SIP en su etapa valenciana. Domingo Fletcher, que era poco dado a las salidas al campo, la invitó a que se responsabilizase de las excavaciones de la villa romana de Xàbia confiando plenamente en su capacidad para dirigir este complejo yacimiento. También contó siempre con la amistad de Pla, siempre cercano, que la ayudó en todas sus investigaciones, muy especialmente en la preparación de su artículo sobre *Hemeroscopeion* y su supuesta identificación con Denia.

A ella le seguirán las profesoras Milagro Gil-Mascarell [FIG.1], que desgraciadamente nos dejó

prematuramente, Carmen Aranegui y Rosa Enguix -grandes mujeres, maestras y amigas- que colaboraron activamente en el SIP dirigiendo excavaciones y publicando en nuestras ediciones prácticamente sobre todos los periodos desde la Edad del Bronce hasta la Época Romana. Rosa Enguix se encaminaría hacia la Edad del Bronce dirigiendo las excavaciones de La Llometa del Tio Figuetes de Benaguacil, en 1977, y posteriormente en el poblado del Pic dels Corbs en Sagunto en 1978. Codirige con Bernat Martí las primeras campañas en La Muntanya Assolada de Alzira a partir de 1980, sin abandonar otros periodos, como la excavación en 1975 en el taller de ánforas romanas de Oliva [FIG. 2], publicada junto con Carmen Aranegui en *Trabajos Varios del SIP* (1977).

La aportación científica de estas mujeres a las publicaciones del SIP ha sido enorme al participar en numerosas prospecciones y excavaciones del museo. Así Milagro Gil-Mascarell, inagotable mujer de campo, en los años 70 excava a través del SIP en El Alt dels Fort de Cullera (1968), La Carencia de Turís (1971-1972), El Pla de l'Arc de Lliria (1971), La cueva del Puntal del Horno Ciego de Villargordo del Cabriel (1974) y en Los Villares de Caudete de las Fuentes (1979-1980 y 1984-1985). Junto al capataz y restaurador del SIP, Jose María Montañana, Milagro Gil-Mascarell prospectó exhaustivamente la zona de Lliria para la realización de su tesis doctoral, publicada en 1971, estudio que, años más tarde, nos sería de enorme ayuda para los trabajos de prospección que hicimos en la misma zona. Por su parte, Carmen Aranegui [FIG. 3], además de la campaña de Oliva, empieza a excavar en El Grau Vell de Sagunto en 1972, dentro de los trabajos de campo del SIP. Fue el propio Domingo Fletcher quien encargará a Carmen Aranegui la dirección de la excavación, junto con el colaborador y restaurador saguntino Facundo Roca, con el fin de realizar unos sondeos estratigráficos para datar y comprobar el interés del yacimiento. Allí comenzaría su larga trayectoria investigadora, que ha perdurado hasta la actualidad, y que necesariamente vincula la ciudad de *Arse/Saguntum* a la persona de Carmen Aranegui. Los materiales de las primeras campañas del Grau Vell se restauraron y se estudiaron en el antiguo laboratorio del Museu de Prehistòria, ubicado entonces en el Palau de la Batllia, hasta que, en 1978, se depositaron definitivamente en Sagunto.

Sería precisamente El Grau Vell mi primera excavación arqueológica, en 1974, a la que le seguiría La Cova de l'Or de Beniarrés donde ya se fue formando un equipo de arqueólogos y amigos -Pilar Carmona, Consuelo Mata, Joan Bernabeu, Albert Ribera y Vicent Lerma- que con los años nos iríamos especializando en periodos diferentes. Hay que decir que de aquellas campañas iniciales, recuerdo poco las cerámicas y el sílex y mucho los almuerzos y comidas pantagruélicas, las excursiones o el ascenso a La Cova de l'Or, cantando "Hi-ho hi-ho, a casa a descansar", cargando al

FIG. 4

FIG. 5

FIG. 6

hombro el grupo electrógeno, el teodolito, las palas y los cubos. Para todos nosotros sería “el comienzo de una hermosa amistad”.

Pero retomando a Carmen Aranegui, recordar que también participó en las primeras excavaciones del SIP en el yacimiento romano de Valencia la Vella (1978-1980) donde trabajó conjuntamente con Gerardo Pereira en la dirección y en el estudio del yacimiento. Por todo ello, no es casual que, en 1977, Milagro Gil-Mascarell y Carmen Aranegui, participaran junto a Domingo Fletcher y Enrique Pla en el simposio celebrado en Barcelona sobre *Els orígens del món ibèric* para abordar la ponencia dedicada a *La iberización en el País Valenciano* (Fletcher et al. 1977). Ambas apasionadas del mundo ibérico, Mila se fue encaminando hacia sus orígenes, Hierro Antiguo y Edad del Bronce, mientras que Carmen abordaba con la misma intensidad los periodos ibérico y romano. Como profesoras y catedráticas de Prehistoria y de Arqueología respectivamente, en todo momento fueron conscientes de la importancia de la colaboración entre la universidad y el SIP para la formación de futuros arqueólogos. Éste acogía cada vez un mayor número de estudiantes y licenciados que preparaban trabajos de curso, artículos, tesis o tesis doctorales. En aquella biblioteca se discutían los hallazgos, las últimas investigaciones nacionales e internacionales, los proyectos de excavaciones, el creciente peligro de destrucción del rico patrimonio arqueológico valenciano y sus posibles soluciones. Pero también el SIP daba, y sigue dando, todo tipo de facilidades para trabajar en sus fondos a cuantos alumnos, investigadores o aficionados mostrasen interés por estudiar sus colecciones o seguir una línea de investigación concerniente a la prehistoria o arqueología valenciana.

Fue en este ambiente y a través de Milagro Gil-Mascarell y Carmen Aranegui, de sus enseñanzas y de su talante feminista y progresista, que las siguientes generaciones de mujeres fuimos introduciéndonos, primero en la biblioteca del SIP y, posteriormente, en la colaboración y dirección de excavaciones arqueológicas. Mi experiencia profesional y personal de esos años va necesariamente ligada a Consuelo Mata Parreño (Fig. 4). Como hemos comentado, siendo estudiantes y recién licenciadas asistíamos a todas las excavaciones que podíamos desde el Neolítico hasta el periodo romano. Ya fuesen excavaciones del SIP o de la universidad, íbamos enlazando excavación tras excavación desde junio hasta septiembre, siendo

prácticamente siempre el mismo equipo, ya que los alumnos que queríamos dedicarnos a la arqueología en aquella época se reducían sólo a cinco o seis estudiantes. En aquellas primeras excavaciones de inicios de los 70, las únicas estudiantes que teníamos carnet de conducir éramos Consuelo y yo, lo que nos convertía en necesarias y muy solicitadas, éramos “las choferes” y así, en unos coches de segunda y tercera mano increíbles, llevábamos a nuestros colegas y amigos a pie de excavación o realizábamos excursiones por caminos imposibles. Este dato, al que en su momento no le dábamos demasiada importancia, nos ayudaría a participar en muchos trabajos de campo en los años 70 y 80, ya fuesen excavaciones o prospecciones, pero especialmente en las campañas de prospección en los territorios de Edeta y Kelin (Fig. 5).

Ya hemos comentado que Domingo Fletcher delegaba los trabajos de campo en el personal del SIP y en sus numerosos colaboradores, y así ocurrió cuando le solicitamos hacer una excavación de urgencia en El Puntal dels Llops de Olocau a raíz de un gran expolio que descubriría niveles de la Edad del Bronce bajo el poblado ibérico. Domingo Fletcher no dudó en apoyar y confiar en nosotras y ofrecernos la dirección de nuestra primera excavación con un presupuesto de 5.000 pesetas para gastos de gasolina. Esta campaña iniciaría nuestra trayectoria investigadora en el mundo ibérico hasta la actualidad y así lo recoge Bernat Martí en el prólogo de nuestro libro sobre El Puntal dels Llops: *Recordar la pequeña historia de los trabajos en el Puntal dels Llops equivale a relatar una parte de la vida cotidiana de la arqueología valenciana a finales de la década de 1970 (...)* De este modo el Puntal dels Llops comenzaría a ocupar un lugar importante en las actividades del SIP cuando en 1978 las primeras catas de prospección aportaban, junto a la necesidad de su protección, informaciones sobre la existencia de niveles ibéricos y de la Edad del Bronce (...) Se trataba, pues de una oportunidad excepcional para volver a examinar el problema del origen del mundo ibérico, cuestión por la que el SIP se sentía especialmente identificado (...) En 1978 la atención y los trabajos sobre el Puntal dels Llops eran, además, el resultado de la confluencia de dos trayectorias investigadoras que habían llevado a Helena Bonet al estudio de las fortificaciones ibéricas y a Consuelo Mata hacia el problema de los orígenes de la Cultura Ibérica, en lo que eran sus respectivas memorias de licenciatura (Martí 2002: 1-3). A partir de esa década, ya no cesamos de excavar en los territorios de las ciudades de Kelin y de Edeta a la vez que fue constante la preocupación por la puesta en valor y difusión del patrimonio arqueológico, iniciando el proyecto de lo que hoy en día conocemos como la *Ruta dels Ibers a València*.

Así, bajo la tutela y amistad de Milagro Gil-Mascarell y Carmen Aranegui, Consuelo Mata y yo fuimos centrándonos en el mundo ibérico y de esta forma, detrás de los primeros iberistas, Domingo Fletcher y Enrique Pla, los estudios del mundo ibérico en Valencia quedarían durante décadas en manos de mujeres.

Fig. 4 Maite Lobregad, Remedios Martínez, Isabel López y Consuelo Mata lavando cerámica del Puntal dels Llops en Olocau, 1981 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

Fig. 5 Helena Bonet en el poblado ibérico del Castillo de Cabrera de Titaguas, 1981 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

Fig. 6 Empar Juan, Manuel Juan y Araceli Fernández en el Pla de Nadal de Ribarroja, 1981 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

Otras jóvenes mujeres se vinculan al SIP en los años 80 a través de su programa de excavaciones, especializándose en otros periodos como es el caso de Empar Juan (FIG. 6), profesora de Enseñanza Media y discípula de Carmen Aranegui. Había participado en las campañas de Sagunto y Valencia la Vella en los años 70 y, a partir de 1981, dirige las excavaciones y estudia el importante yacimiento visigodo del Pla de Nadal de Ribarroja. También Mª Jesús de Pedro, que entraría en el SIP en la década siguiente, se formó con Milagro Gil-Mascarell en las excavaciones de La Torre de Foios de Lucena en 1977 y en La Mola d'Agres desde 1978. A partir de 1984 dirige su primera campaña en el poblado de la Edad del Bronce de La Loma de Betxí de Paterna, excavaciones que perdurarán hasta la actualidad dentro de la programación de excavaciones del SIP. A su vez participó, a partir de 1980, en todas las campañas de excavación que Bernat Martí dirigió en el poblado de la Edad del Bronce de La Muntanya Assolada de Alzira. Tampoco podemos olvidar en este periodo, a las arqueólogas y compañeras Pilar Fumanal y Michèle Dupré (FIG. 7) que, apoyadas por el catedrático Vicent Roselló i Verger del Departament de Geografia de la Universitat de València, crearon una escuela valenciana de estudios interdisciplinarios de palinología y sedimentología de reconocimiento internacional. Ambas muy queridas por Domingo Fletcher y Enrique Pla, trabajaron en prácticamente todas las secuencias cronológicas de los yacimientos valencianos, incluyendo las excavaciones del SIP y fue en esta institución donde publicaron sus tesis doctorales en la *Serie de Trabajos Varios del SIP*, en 1986 y 1988 respectivamente. A ellas les seguirían otras arqueólogas y profesoras de la Universidad, Ernestina Badal y Elena Grau, especialistas en palinología y antracología respectivamente, que a partir de los años 80 participarán en proyectos de investigación del SIP a la vez que han incentivado a nuevas investigadoras a especializarse en estas disciplinas consultando igualmente los fondos del museo. Desde finales de los años 80 e inicios de los 90, las mujeres arqueólogas que han frecuentado la biblioteca, participado en excavaciones o estudiado las colecciones del museo son muy numerosas y no sería posible nombrarlas a todas ellas en estas líneas. Pero sí que podemos ver este paulatino incremento de mujeres investigadoras en el SIP consultando las memorias anuales del museo⁴¹. Por ejemplo, en el año 1979 estudiaron los fondos del museo once hombres y seis mujeres (de los cuales nueve eran investigadores/as extranjeros y ocho investigadores/as nacionales); en el año 1981 siguen siendo mayoría los hombres, once frente a cuatro mujeres, mientras que en el año 1987 se igualan, siete mujeres y siete hombres. En 1996, consultan nuestros fondos cinco mujeres y ocho hombres y, en 2000, disminuyen las consultas con sólo cinco arqueólogas y dos investigadores. Si bien en la actualidad se aprecia un incremento considerable de consultas, que es lo realmente importante,

también es cierto que el porcentaje de mujeres investigadoras sigue siendo inferior a los hombres: en 2012, de un total de 33 investigadores/as, 22 hombres duplican a 11 mujeres, y en el 2013, de los 30 investigadores/as que nos han visitado, 12 son mujeres y 18 hombres.

LAS MUJERES EN LA PLANTILLA DEL SIP Y MUSEU DE PREHISTÒRIA

Si podemos considerar relativamente temprana la colaboración de mujeres investigadoras en el SIP, su incorporación al Museu de Prehistòria, formando parte de su plantilla, es bastante reciente. En 1974 entra a formar parte del personal del museo la primera mujer, Mª Victoria Goberna (FIG. 8), bibliotecaria e historiadora que se responsabilizará de la espléndida biblioteca especializada del SIP hasta 1987, año en el que se traslada a la Generalitat Valenciana y posteriormente al IVAM. Las tareas de biblioteconomía las compaginará con varios trabajos sobre la historia de la arqueología valenciana con el interesante episodio sobre la Sociedad Arqueológica Valenciana de la segunda mitad del siglo XIX. En 1982, se incorpora la segunda mujer, también bibliotecaria, Consuelo Martín, a la vez que Enrique Pla ocupa la dirección del SIP y del museo, tras la jubilación de Domingo Fletcher. En la nueva sede del Museu de Prehistòria, ubicado en la Casa de la Beneficencia, ambas bibliotecarias adaptarán el funcionamiento de la biblioteca a la normativa internacional en biblioteconomía y documentación, introduciendo la clasificación por materias y dotando a la biblioteca una sala de lectores.

Como ocurría en el resto del país, a partir de los años 80 la incorporación de la mujer arqueóloga a puestos claves de la administración y de las instituciones científicas valencianas iba aumentando paulatinamente, y así lo constatamos también en nuestro museo. Habrá que esperar al año 1986 para que una tercera mujer, quien esto suscribe, entre a formar parte del equipo de técnicos arqueólogos del SIP como especialista en el mundo ibérico. Años más tarde, en 1990, obtiene la plaza de arqueóloga Mª Jesús de Pedro cuya trayectoria investigadora, como hemos señalado, se centró desde sus inicios en la Edad del Bronce (FIG. 9). Así a principios de los 90 sólo dos mujeres formaban el cuerpo femenino del museo, si bien hay que decir que sólo otros tres hombres constituían todo el equipo de técnicos del SIP, siendo en aquella época Bernat Martí el

41 Datos extraídos de las Memorias anuales de la Dirección, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año* (Ballester 1927-1949; Fletcher 1950-1972; Pla 1982-1986; Martí 1987-1996); *Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica* en APL n° II, VI, IX, XI y XIII (Pla 1946-1972); Memorias anuales de la gestión realizada por la Excelentísima Diputación de Valencia durante los años 1984-2013.

FIG. 7

FIG. 8

FIG. 9

Fig. 7 Helena Bonet, Pilar Fumanal, Julia Juan, Joan Bernabeu, Michèle Dupré, Consuelo Mata y Vicent Lerma en la Bastida de les Alcusses de Moixent, 1978 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

Fig. 8 Mª Victoria Goberna en la biblioteca del SIP en la Casa de la Beneficencia, 1983 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

Fig. 9 Mª Jesús de Pedro en la Lloma de Betxí de Paterna, 1984 (Fotografía: autor desconocido, Archivo SIP).

director del Museu (1987-1996). Durante un corto periodo de tiempo, entre 1996 a 1999, la plaza de dirección del museo estuvo ocupada por una mujer pero que no procedía del mundo de la arqueología, Begoña Carrascosa, profesora titular de la Facultad de Bellas Artes de la Universidad Politécnica de Valencia. En el año 2000 y después en 2004, la que suscribe sería nombrada Jefa del SIP y Directora del Museu de Prehistòria respectivamente, y de este modo la institución volvería a estar dirigida por una profesional de la arqueología.

También a partir de la década de los 80, y sobretodo de los 90, el Museu de Prehistòria, sin abandonar su línea investigadora, se abrió al gran público a través de exposiciones temporales e itinerantes, y en ellas participamos las mujeres de forma muy especial. Con el objetivo de mostrar a la sociedad valenciana los fondos del museo y los hallazgos más recientes, tres mujeres – Carmen Aranegui, Consuelo Mata y Helena Bonet-, junto con Bernat Martí, comisariamos una exposición dedicada a la *Cultura Ibérica* con la que se inauguraron los nuevos locales en la Casa de Beneficencia. En 1991, también tres mujeres- Mª Jesús De Pedro, Mª Mar Llorens y Helena Bonet- montamos la exposición *Un siglo de arqueología valenciana*, muestra que iniciaría una programación de exposiciones itinerantes que el Museu de Prehistoria no ha abandonado hasta la fecha. Estas mujeres realizarían también el discurso expositivo, selección de piezas, textos, audiovisuales, etc., de las salas dedicadas a la Edad de los Metales, Cultura Ibérica y Mundo Romano con las que se inauguró el nuevo Museu de Prehistòria en 1996, en el actual edificio de La Beneficencia.

La incorporación en 1997 de dos arqueólogas como guías-monitoras, Eva Ripollés y Laura Fortea, encargadas de la didáctica y difusión del museo, ha dado un giro importante a la vertiente pedagógica del centro con actividades enfocadas sobre todo hacia el público escolar y familiar. Con ellas la cara externa del museo toma otra dimensión al hacerse visitas guiadas de las salas y talleres infantiles, además de los primeros materiales pedagógicos complementarios para la visita de las salas del museo.

Este mismo crecimiento de mujeres en el campo de la investigación y de la museología se aprecia en las Becas de Investigación que concede la Diputación de Valencia para desarrollar en el SIP. La primera convocatoria de tres ayudas de investigación se remonta al año 1984, de las cuales una sería para una mujer, Emilia Hernández, a la que le seguirán en años sucesivos Helena Bonet, Mª Josefa Rodrigo, Mª Jesús de Pedro, Mª Mar Llorens, Eva Ripollés y un largo etcétera hasta nuestros días. Desde aquella primera etapa hasta la actualidad, el crecimiento de becas adscritas al SIP en las distintas áreas del museo -investigación, catalogación, biblioteca, didáctica, exposiciones y restauración- ha permitido el acceso a un elevado número de becarias para colaborar en las tareas del museo, hasta darse el caso, en el año 2103, de que las cinco becas convocadas han

FIG. 10

sido ocupadas por mujeres. Otras muchas, hoy reconocidas arqueólogas, disfrutaron de contratos de servicios para trabajos específicos de catalogación de fondos del museo como Nuria Álvarez o Manuela Raga, pero también para trabajos de comisariado de exposiciones, como la colaboración de M^a del Mar Llorens y Carolina Domenech, junto con Pere Pau Ripollés, en *Monedes d'ahir, tresors de hui* o de Paula Jardón y Begoña Soler en *A la llum de la llar*, en 1997 y 1998 respectivamente.

Pero sin duda, ha sido a partir del siglo XXI cuando el Museu de Prehistòria ha vivido un cambio trascendental en cuanto a recursos humanos se refiere. En 2004 se incorporan dos conservadoras de museo: Rosa Albiach, especialista en el Mundo Romano y formada sobre todo en la arqueología urbana, estuvo anteriormente contratada para el comisariado y montaje de la sala permanente dedicada al Mundo Romano, inaugurada en 2003. Begoña Soler, especializada en el Paleolítico Superior, también antigua colaboradora el museo, en la actualidad trabaja sobre todo en los proyectos expositivos del museo, entre los que cabría destacar su comisariado de la exposición itinerante sobre *Dones en la Prehistòria* [FIG. 10].

En esta última década también ha crecido el personal femenino en otras áreas del museo como Restauración, Administración y Biblioteca aunque las jubilaciones recientes de tres bibliotecarias han dejado esta sección en una situación similar a la de hace una década. En la actualidad, la plantilla del museo cuenta con 24 personas de las cuales 11 son hombres y 13 mujeres. De ellas, siete son arqueólogas: dos técnicas-arqueólogas (Helena Bonet y Mª Jesús de Pedro), dos conservadoras de

museo (Rosa Albiach y Begoña Soler), dos monitoras-guías (Eva Ripolles y Laura Fortea) y una arqueóloga-bibliotecaria (Yolanda Fons), mientras que el resto se reparte entre tres bibliotecarias (Isabel Villanueva, Celeste Serra, Mª Luz Iborra), una restauradora (Trinidad Pasies), una secretaria (Amparo Solís) y una ordenanza (Mª Jesús Navarro).

Hoy, todo el equipo que forma el Museu de Prehistòria de València, tanto mujeres como hombres, somos conscientes de que nuestro compromiso con la sociedad es múltiple al ser un centro educativo por donde pasan al año más de 100.000 visitantes, la mayoría de ellos escolares. Y en este sentido, debemos transmitir un correcto tratamiento del papel de la mujer en las sociedades prehistóricas e históricas, así como difundir a las generaciones futuras la importancia que tuvieron las mujeres en la historia de la Humanidad. También, como mujeres arqueólogas que somos, debemos transmitir a las futuras generaciones de arqueólogas la fortaleza femenina, el conocimiento científico, el compromiso social y la pasión que sintieron por la arqueología todas las magníficas mujeres que nos han precedido y de las que somos herederas.

BIBLIOGRAFÍA

AMBRUSTER, S. (1959): The Upper Paleolithic of Valencia Province (Spain), *APL* VIII, 7-41.

ASTRUC, M. (1957): Exotisme et localisme. Étude sur les coquilles d'oeufs d'autruche décorées d'Ibiza, *APL* VI, 52-112.

BALLESTER, I. (1929-50): Memorias anuales de la Dirección, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año*, Valencia.

BLANCE, B. M. (1959): Estudio espectrográfico de

Fig. 10 Panel de la exposición "Dones en la Prehistòria", 2006 (Dibujo: Andrés Marín, Archivo SIP).

- algunos objetos metálicos del Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia, *APL VIII*, 163-173.
- BONET, H.; DE PEDRO, Mª J.; SÁNCHEZ, A.; FERRER, C. (2006): *Arqueología en blanco y negro. La labor del SIP 1927-1950*, Valencia.
- DUPRÉ, M. (1988): *Palinología y paleoambiente: nuevos datos españoles*, Valencia.
- ENGUIX, R.; ARANEGUI, C. (1977): *Taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, Valencia.
- FLECTHER, D.; PLA, E.; ARANEGUI, C.; GIL-MASCARELL M. (1977): La iberización en el País Valenciano. *Simposio sobre Els orígens del món ibèric*, (Ampurias 1970), Ampurias 38-40, 75-92.
- FLETCHER, D. (1951-1982): Memorias anuales de la Dirección, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año*, Valencia.
- FLETCHER, D.; PLA, E. (1977): *Cincuenta años de actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1927-1977)*, Valencia.
- FLETCHER, D.; PLA, E.; SENTANDREU, C. (1960): *Repertorio de Bibliografía Arqueología Valenciana* (vol. III), Valencia.
- FUMANAL, P. (1986): *Sedimentología y clima en el País Valenciano. Las cuevas habitadas en el Cuaternario reciente*, Valencia.
- GRACIA, F.; FULLOLA, J. (2006): *El sueño de una generación: El crucero universitario por el Mediterráneo de 1933*, Barcelona.
- MARTÍ, B. (1987-1996): Memorias anuales de la Dirección, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año*, Valencia.
- MARTÍ, B. (2002): Prólogo, *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano* (H. Bonet, C. Mata), Valencia, 1-3.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1995): Miquel Tarradell en Valencia, *Saguntum-PLAV 28* (Homenatge al Professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu), 13-20.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1968): *La supuesta colonia griega de Hemeroskopeion: estudio arqueológico de la zona de Denia-Jávea*, Valencia.
- MARTÍN AVILA, G; SERRES, D. (1970): *La factoría pesquera de la Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante)*, Valencia.
- MEZQUIRIZ, M^a. A. (1953): Las cerámicas de importación en San Miguel de Liria, *APL V* (Homenaje a D. Isidro Ballester Tormo), 159-176.
- NORDSTRÖM, S. (1964): *Excavaciones en el poblado ibérico de la Escuera (San Fulgencio, Alicante)*, Valencia.
- PICARD, C. (1972): Figurines de terre cuite du Musée de Prehistoire de Valencia, *APL XIII*, 81-92.
- PLA, E. (1945): Excavaciones y exploraciones 1929 a 1945, *APL II*, 361-383.
- PLA, E. (1957): Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1946-1955), *APL VI*, 187-243.
- PLA, E. (1961): Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1956-1960), *APL IX*, 211-253.
- PLA, E. (1966): Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1961-1965), *APL XI*, 275-328.
- PLA, E. (1972): Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica. V (1966-1970), *APL XIII*, 279-358.
- PLA, E. (1982-1986): Memorias anuales de la Dirección, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año*, Valencia.
- SENTANDREU, C. (1959): La estatera romana de Vélez Blanco, *APL VIII*, 197-202.
- SENTANDREU, C. (1961): Los hallazgos arqueológicos en el cauce del río Turia, *APL IX*, 177-182.
- SENTANDREU, C. (1966): La necrópolis romana de Les Foies (Manuel, Valencia), *APL XI*, 197-202.
- TOPP, C. (1959): Some Balkan and Danubian influences to southern and eastern Spain, *APL VIII*, 115-123.
- TRÍAS, G. (1956): Las cerámicas griegas del Castell de Almenara, *APL XI*, 91-98.
- VALL DE PLA, A. (1961): Los mosaicos de Sagunto, *APL IX*, 141-176.
- VALL DE PLA, A. (1971): *Estudio sobre las cerámicas de barniz negro del poblado ibérico de La Covalta de Albaida*, Valencia.
- VV.AA. (1984-2013): *Memorias anuales de la gestión realizada por la Excelentísima Diputación de Valencia durante los años 1984-2013*, formulada por el Secretario General de la Corporación de la Diputación de Valencia, Valencia.
- HOPF, M. (1966): *Triticum monococcum L. y Triticum dicoccum Schübl*, en el neolítico antiguo español, *APL XI*, 53-73.

EPÍLEG

Des que Olimpia Arozena va accedir al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València, han passat més de vuitanta anys d'avanços i retrocessos en la participació de les dones en el treball de l'Arqueologia. Malgrat la normalització de l'accés a la universitat, la incorporació a la plantilla del professorat, l'obtenció de càtedres i l'ocupació de càrrecs destacats en els òrgans de la Universitat, no hem arribat a una paritat real. A més, no han estat pocs els casos de discriminació professional, si bé és cert que les últimes generacions no l'hem viscuda d'una manera tan evident.

Certament, el cas del Departament de Prehistòria i Arqueologia no és *unicum*, sinó que s'insereix en una tendència generalitzada i ben arrelada a la nostra societat. Es tracta, sense cap mena de dubte, d'un problema de base en el qual tots ens hem d'implicar per tal de solucionar-lo.

A banda d'això, cal no oblidar que en l'actualitat ens trobem amb una sèrie de problemes que ens afecten per igual a homes i dones: la falta de formació específica, l'estancament de l'activitat arqueològica o la falta de reconeixement social, entre moltes altres. D'un costat, en l'àmbit acadèmic l'aplicació del Pla de Bolonya ha suposat la reducció de l'oferta d'assignatures relacionades amb la Prehistòria i l'Arqueologia, així com l'augment significatiu de les taxes universitàries. A això s'afegeix la inexistència d'un grau d'Arqueologia, juntament amb l'extinció de programes de postgrau i doctorat propis i la incorporació d'aquests en altres de caràcter més general. D'altra banda, en l'àmbit extra-acadèmic estem assistint a la reducció dràstica de pressupostos, a les conseqüències de l'explosió de la bombolla immobiliària, a la progressiva substitució de tècnics per persones no qualificades i a la falta d'articulació i de definició de la professió, entre d'altres. Tot plegat ens espera un futur immediat -si més no un present- francament desolador quant a oportunitats laborals. De tots és ja coneguda la fugida de cervells, que en el nostre cas ha afectat nombrosos investigadors que estan obtenint reconeixement internacional i que, malauradament, no han pogut desenvolupar la seua carrera professional a la nostra universitat. Companys com Inés Domingo, professora d'investigació de la Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (ICREA) al Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques (SERP) del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona; Domingo Carlos Salazar, becari postdoctoral en el Max-Planck de Leipzig; o Esther López-Montalvo, amb contracte postdoctoral "Marie Curie IEF" al laboratori TRACES del Centre National de Recherche Scientifique (CNRS) de França, són només alguns dels exemples.

Continuaran les coses així? Hi haurà noves oportunitats?

Al llarg d'aquesta monografia hem vist experiències molt diverses, cap d'elles exempta de dificultats: fins als anys 60 per la discriminació masculista; als 80 per tractar-se dels primers passos d'una Arqueologia vertaderament professionalitzada; i ara, al que ens enfrontem és a una crisi global. Serem capaços, com a futurs professionals, de trobar alternatives, com ja ha passat en les dècades precedents? Prendrem les regnes del nostre futur?

Olimpia Arozena Torres
—*La Laguna, 1902 - València, 1971.*

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1920-1928). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1928).

Memòria de Llicenciatura: *El Pintor Vicente Macip, padre de Joan de Joanes*, Universitat de València.

Tesi doctoral: *Nuevas aportaciones a la historia de Valencia: notas para el estudio de la vida y la obra de los Macip*, dirigida per Manuel Ballesteros, Universidad de Madrid (1949).

Càrrecs i figura universitària: auxiliar de Càtedra a la Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat de València (1930-1966).

Línia d'investigació: obra pictòrica dels Macip.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: cap.

Matilde Font Sariols
—*Barcelona, 1923-1975.*

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de Barcelona.

Memòria de Llicenciatura: inexistent en el seu pla d'estudis.

Tesi doctoral: investigació no finalitzada sobre les necròpolis púniques de la Mediterrània occidental.

Càrrecs i figura universitària: cap.

Línia d'investigació: Arqueologia fenici-púnica, en especial ceràmica i món funerari a la Mediterrània occidental.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: Necròpoli de Cartago, Tunis, Tunísia; Lixus, Larraix, Marroc (1948, 1964).

María Ángeles Vall Ojeda
—*València, 1931.*

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1948-1953).

Memòria de Llicenciatura: inexistent en el seu pla d'estudis.

Tesi doctoral: investigació no finalitzada sobre el poblat ibèric de Covalta (Albaida, València), dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València.

Càrrecs i figura universitària: professora auxiliar de la Càtedra d'Arqueologia, Universitat de València (finals dels 60 - principis dels 70).

Línia d'investigació: Cultura Ibèrica.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: cap.

Gabriela Martín Ávila —València, 1935.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1954-1959). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1962).

Memòria de Llicenciatura: *Terra sigillata de Sagunto*, dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València (1962).

Tesi doctoral: *Hemeroskopeion y Dianium, arqueología de Denia y Jávea*, dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València (1967).

Càrrecs i figura universitària: professora adjunta a la Càtedra d'Arqueologia, Universitat de València (1967-1970). Professora titular de la Universidade Federal de Pernambuco, Brasil (1970-2005). Professora titular jubilada de la Universidade Federal de Pernambuco, Brasil (2005-actualitat). Directora científica del Museo del Hombre Americano FUMDHAN, encarregat de l'administració del Parc Arqueològic de la Serra da Capivara, Brasil (2006- actualitat).

Línia d'investigació: Arqueologia romana, ceràmica, Prehistòria del NE de Brasil, art rupestre.

Direcció d'excavacions: Punta de l'Arenal, Xàbia, Alacant (1968).

Codirecció d'excavacions: cap.

Michèle Dupré Ollivier

—Levallois-Perret, Île-de-France, França, 1936.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1971-1976).

Memòria de Llicenciatura: *Análisis polínico de sedimentos arqueológicos de la cueva de Les Malladetes (Barx, Valencia)*, dirigida per Vicenç Rosselló, Universitat de València.

Tesi doctoral: *Palinología y paleoambiente: nuevos datos españoles*, dirigida per Vicenç Roselló i Josette Renault-Miskovsky, Universitat de València (1985).

Càrrecs i figura universitària: becària d'investigació al Dept. de Geografia, Universitat de València (1979-1981). Professora ajudant de classes pràctiques del Dept. de Geografia, Universitat de València (1981-1986). Professora titular del Dept. de Geografia, Universitat de València (1980-2000).

Línia d'investigació: Palinologia, Fitogeografia.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: cap.

Maria Pilar Fumanal García

—València, 1940-1998.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1971-1976). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1978).

Memòria de Llicenciatura: *Estudio sedimentológico de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas, Valencia)*, dirigida per Vicenç Rosselló, Universitat de València (1978).

Tesi doctoral: *Sedimentos Wurmienses en las cuevas valencianas*, dirigida per Vicenç Rosselló i Manuel Hoyos, Universitat de València (1985).

Càrrecs i figura universitària: becària d'investigació al Dept. de Geografia, Universitat de València (1979-1980). Professora ajudant del Dept. de Geografia, Universitat de València (1979-1985). Professora encarregada de curs al Dept. de Geografia, Universitat de València (1985). Professora titular del Dept. de Geografia, Universitat de València (1986-1998).

Línia d'investigació: Geomorfologia, Geoarqueologia, Paleoambient.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: cap.

Milagro Gil-Mascarell
—Albaida, 1941 - València, 1994.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1960-1965). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1967).

Memòria de Llicenciatura: *Las cuevas ibéricas en la Región Valenciana*, dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València (1967).

Tesi doctoral: *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: estudio del poblamiento*, dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València (1971).

Càrrecs i figura universitària: professora adjunta de la Càtedra d'Arqueologia, Universitat de València (1974). Professora adjunta de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1974-1983). Catedràtica numerària de Prehistòria, Universidad de Extremadura (1983-1986). Catedràtica del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1986-1994). Directora del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1987-1988).

Línia d'investigació: cultura material i estudis de territori de la Cultura Ibèrica i de l'Edat del Bronze.

Direcció d'excavacions: La Torre Seca, Casinos, València (1968); La Cova Foradada, Lliria, València (1969); La Carència, Torís, València (1970-1973); Torre de Foios, Lluçena, Castelló (1969-1970); Cueva del Puntal del Horno Ciego, Villagordo del Cabriel, València (1974); La Mola d'Agres, Agres, Alacant (1991).

Codirecció d'excavacions: cap.

Carmen Aranegui Gascó
—València, 1945.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1962-1967). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1968).

Memòria de Llicenciatura: *Las cerámicas grises de tipo ampuritano en la Región Valenciana*, dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València (1968).

Tesi doctoral: *La cerámica ibérica en la Región Valenciana*, dirigida per Miquel Tarradell, Universitat de València (1972).

Càrrecs i figura universitària: professora ajudant de classes pràctiques, Universitat de València (1968-1970). Professora ajudant d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica, Universitat de València (1970-1974). Becària d'investigació de la Universitat de València (1972). Professora adjunta numerària d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica, Universitat de València (1974-1986). Professora adjunta del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1976). Membre de la Comissió dels Estatuts de la Universitat de València (1985). Catedràtica del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1986-actualitat). Directora del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1993-1996). Directora de la revista *SAGVNTVM-PLAV* del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2000-2005).

Línia d'investigació: ceràmica, iconografia i estudis de territori de la Cultura Ibèrica i Romana.

Direcció d'excavacions: Grau Vell, Sagunt, València (1972-2004); Penyal d'Ifac, Calp, Alacant (1974, 1976); Passet de Segària, Benimeli, Alacant (1977); fòrum i teatre romà de Sagunt, València (1983-2002); Cueva del Sapo, Chiva, València (1984).

Codirecció d'excavacions: Cabezo Lucero, Guardamar del Segura, Alacant (1980-1986); Lixus, Larraix, Marroc (1995-2009).

Rosa Enguix Alemany —Dénia, 1945.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1966-1971).
Grau de Llicenciada, Universitat de València (1971).

Memòria de Llicenciatura: *Historia de la Investigación de la Cultura Ibérica*, dirigida per Julián San Valero, Universitat de València (1971).

Tesi doctoral: no.

Càrrecs i figura universitària: professora adjunta provisional adscrita a la càtedra d'Arqueologia, Epigrafia i Prehistòria, Universitat de València (1972-1973). Professora encarregada de curs adscrit a Prehistòria, Universitat de València (1973-1974 i 1974-1975).

Línia d'investigació: Cultura Ibèrica, cultura material del Bronze valencià, Historiografia de la Prehistòria valenciana.

Direcció d'excavacions: centre terrisser altimperial romà al solar número 15 del carrer Santíssim Crist d'Oliva, València (1975); La Llometa del Tio Figueles, Benaguasil, València (1977).

Codirecció d'excavacions: Muntanya Assolada d'Alzira, València (1984); Lloma de Betxí, Paterna, València (1985).

Consuelo Mata Parreño —Castelló de la Plana, 1954.

Llicenciatura: Filosofia i Lletres, Universitat de València (1971-1976).
Grau de Llicenciada, Universitat de València (1977).

Memòria de Llicenciatura: *Aportación a los inicios del Hierro en el País Valenciano*, dirigida per Martín Almagro, Universitat de València (1977).

Tesi doctoral: *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la Cultura Ibérica*, dirigida per Milagro Gil-Mascarell, Universitat de València (1987).

Càrrecs i figura universitària: professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1988-1991). Professora titular del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1991-actualitat). Direcció de la revista SAGVNTVM-PLAV del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2010-actualitat).

Línia d'investigació: estudi del territori, cultura material i iconografia de la Cultura Ibèrica.

Direcció d'excavacions: Cova Bolumini, Benimeli-Beniarbeig, Alacant (1985); Kelin/Los Villares, Caudete de las Fuentes (1988, 1991, 1993, 1994).

Codirecció d'excavacions: El Puntal dels Llops, Olocau, València (1978-1985); Kelin/Los Villares, Caudete de las Fuentes, València (1983-1987); Heretat de Valiente, Manuel, València (1983); La Conillera, Olocau, València (1985); Cova Bolumini, Benimeli-Beniarbeig, Alacant (1987); Rambla de la Alcantarilla, Requena, València (2005); Solana de Cantos, Requena, València (2006); El Zoquete, Requena, València (2007-2008); La Casa de la Cabeza, Requena, València (2010-2012).

Ernestina Badal García
—Chiva, 1956.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1978-1983). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1984). Diplôme d'Études Approfondies, Université Paul-Valéry (1987-1988).

Memòria de Llicenciatura: *Contribución al estudio de la vegetación prehistórica del sur de Valencia y norte de Alicante a través del análisis antropológico*, dirigida per José Mansanet, Universitat de València (1984).

Tesi doctoral: *Aportaciones de la antracología al estudio del paisaje vegetal y su evolución en el Cuaternario reciente, en la costa mediterránea del País Valenciano y Andalucía (18.000-3.000 BP)*, dirigida per Joan Bernabeu i Jean Louis Vernet, Universitat de València (1991).

Càrrecs i figura universitària: becària d'Investigació de la Diputació de València al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1986-1987). Becària d'Investigació de la Conselleria de Cultura al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1986-1990). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1991). Professora ajudant del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1991-1995). Professora titular del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1995-actualitat).

Línia d'investigació: Arqueobotànica, Arqueologia medioambiental, recursos vegetals, Tafonomia, biodeteriorament.

Direcció d'excavació: cap.

Codirecció d'excavacions: cap.

Cristina Aldana Nácher
—València, 1957.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1975-1980). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1981).

Memòria de Llicenciatura: *La toréutica orientalizante*, dirigida per Martín Almagro, Universitat de València (1980), per a l'especialitat en Arqueologia. *Las empresas políticas de Solórzano Pereira*, dirigida per Santiago Sebastián, Universitat de València (1981), per a l'especialitat en Història de l'Art.

Tesi doctoral: *Las necrópolis ibéricas*, dirigida per Martín Almagro, Universitat de València (1986).

Càrrecs i figura universitària: professora ajudant de classes pràctiques al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1981-1986). Professora col·laboradora del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1987). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1988-1992). Professora titular del Dept. d'Història de l'Art, Universitat de València (1993-actualitat). Secretària de la Facultat de Geografia i Història, Universitat de València (1999-2002).

Línia d'investigació: Cultura Romana, imatge de Roma en els gravats dels ss. XVII-XVIII, Història de València.

Direcció d'excavació: cap.

Codirecció d'excavacions: Cerro de la Virgen de la Cuesta, Alconchel de la Estrella, Cuenca (1983).

Margarita Orfila Pons —Maó, 1957.

Llicenciatura: Prehistòria i Història Antiga, Universitat de Barcelona (1975-1980). Grau de Llicenciada, Universitat de Barcelona (1981).

Memòria de Llicenciatura: *Figuritas de bronce protohistòriques, griegas y romanas de Menorca*, dirigida per Pedro de Palol, Universitat de Barcelona (1981).

Tesi doctoral: *La necrópolis de Sa Carrotja y la romanización del Sur de la isla de Mallorca*, dirigida per Antonio Arribas, Universitat de les Illes Balears (1986).

Figura universitària: professora ajudant del Dept. de Prehistòria, Universitat de les Illes Balears (1981-1982). Professora ajudant del Dept. de Prehistòria, Universitat de les Illes Balears (1982-1987). Professora titular interina, del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1987-1990). Professora titular del Depto. de Prehistoria y Arqueología, Universidad de Granada (1990-2000). Catedràtica d'Arqueologia del Depto. de Prehistoria y Arqueología, Universidad de Granada (2000-actualitat).

Línia d'investigació: Cultura Grega, Cultura Romana, Protohistòria, món funerari.

Direcció d'excavacions: Sa Mesquida, Santa Ponça, Mallorca (1984-1995); Can Maiol, Felanitx, Mallorca (1988-1989); Campus de Cartuja, Granada (1991).

Codirecció d'excavacions: Sa Cala Blanca, Ciutadella, Menorca (1977); Trepucó, Maó, Menorca (1977); Binicalaf, Maó, Menorca (1978); Son Bou, Alaior, Menorca (1981-1984, 1987); Son Peretó, Manacor, Mallorca (1982-1984); Carmen de la Muralla de l'Albaicín, Granada (1991); Pol·lència, Alcúdia, Mallorca (1996-2011); Son Fadrintet, Campos, Mallorca (1997-2001); Calescoves, Alaior, Menorca (2010-2012).

Elena Grau Almero —València, 1960.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1978-1983). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1984).

Memòria de Llicenciatura: *El hombre y la vegetación del Neolítico a la Edad del Bronce valenciano en la Safor (Provincia de Valencia): según el análisis antracológico de la Cova de la Recambra*, dirigida per José Mansanet, Universitat de València (1984).

Tesi doctoral: *El uso de la madera en yacimientos de la Edad del Bronce a la Época Visigoda: datos etnobotánicos y reconstrucción ecológica según la Antracología*, dirigida per Jean-Louis Vernet i Milagro Gil-Mascarell, Universitat de València (1990).

Càrrecs i figura universitària: becària post-doctoral al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1988-1990). Becària de reincorporació a Espanya de Doctors i Tecnòlegs al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1990-1993). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1991). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1993-1996). Professora titular del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1996-actualitat). Secretària del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1999-2002). Vicedegana de Planificació i Infraestructura de la Facultat de Geografia i Història, Universitat de València (2002-2009). Degana de la Facultat de Geografia i Història, Universitat de València (2009-2012).

Línia d'investigació: Antracologia, Protohistòria.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: Mola d'Agres, Agres, Alacant (1996-actualitat).

Teresa Orozco Köhler —Benidorm, 1962.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1983-1988).
Grau de Llicenciada, Universitat de València (1990).

Memòria de Llicenciatura: *Análisis petrológico del utillaje lítico pulimentado. Aproximación a los fenómenos de aprovisionamiento e intercambio durante el IIIº milenio a. C. en el País Valenciano*, dirigida per Joan Bernabeu, Universitat de València (1990).

Tesi doctoral: *Aprovisionamiento e intercambio de materias primas: Estudio del utillaje lítico pulimentado entre el Neolítico y la Edad del Bronce*, dirigida per Joan Bernabeu, Universitat de València (1997).

Càrrecs i figura universitària: becària FPI del Ministerio de Educación al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1993-1995). Professora ajudant LRU del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1995-2000). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2000-2001). Professora titular del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2001-actualitat). Secretària del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2008-2011).

Línia d'investigació: neolitització, desenvolupament de la complexitat social, intercanvi i interacció en la Prehistòria.

Direcció d'excavacions: Les Jovades, Cocentaina, Alacant (1988, 1989); Prado Carmen d'Andilla, València (1990).

Codirecció d'excavacions: Fuente Flores, Requena, València (1997-1999); Mas d'Is, Penàguila, Alacant (1998-2013); Albufera de Gaianes, Alacant (2000); El Cinto Mariano, Requena, València (2000-2004).

Paula Jardón Giner —València, 1963.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1981-1986).
Grau de Llicenciada, Universitat de València (1986).

Memòria de Llicenciatura: *Estado de la cuestión y experimentación sobre la función de los útiles prehistóricos*, dirigida per Valentín Villaverde, Universitat de València (1989).

Tesi doctoral: *Funcionalidad de las industrias líticas del Paleolítico Superior. Tipología, tecnología y función de los raspadores*, dirigida per Valentín Villaverde, Universitat de València (1996).

Càrrecs i figura universitària: beca per a la realització d'estudis complementaris de 3r cicle del Ministerio de Asuntos Exteriores (1988-1989). Coordinadora del curs de postgrau *Diploma de capacitació pràctica en Arqueologia*, Universitat de València (1998). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2002-2006). Professora contractada doctor del Dept. de Didàctica i Organització Escolar (2009-2010). Vicedegana de Relacions Internacionals i Practicum de la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació, Universitat de València (2012-actualitat).

Línia d'investigació: Prehistòria, Traceologia, didàctica del patrimoni, formació de professorat, disseny de materials curriculars.

Direcció d'excavacions: carrer Fos-Mirto de València (1986-1987).

Codirecció d'excavacions: cap.

Rosario Cebrián Fernández —València, 1966.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1985-1990). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1991).

Memòria de Llicenciatura: *La sociedad romana en el País Valenciano a través de la epigrafía*, dirigida per Pere Pau Ripollès, Universitat de València (1993).

Tesi doctoral: *Estilos y modas en la epigrafía latina del área valenciana*, dirigida per Pere Pau Ripollès, Universitat de València (2000).

Càrrecs i figura universitària: beca-col·laboració al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1989-1990). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2002-2007). Directora del Parque Arqueológico de Segóbriga (2002-2013). Professora associada del Dept. de Ciencias y Técnicas Historiográficas y de Arqueología de la Facultad de Geografía e Historia, Universidad Complutense de Madrid (2012- actualitat). Tècnic-arqueòloga del Parque Arqueológico de Segóbriga (2013-actualitat).

Línia d'investigació: Arqueologia romana, Arquitectura romana, Epigrafia llatina, Historiografia arqueològica.

Direcció d'excavacions: Fuente de la Mar, Saelices, Cuenca (2003); Segóbriga, Saelices, Cuenca (2011-2013).

Codirecció d'excavacions: Els Banys de la Reina, Calp, Alacant (1997-1999); Segóbriga, Saelices, Cuenca (2002-2010).

Oreto García Puchol —Muro d'Alcoi, 1969.

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1987-1992). Grau de Llicenciada, Universitat de València (1995).

Memòria de Llicenciatura: *Análisis tecnológico y tipológico de la industria lítica de Niuët (III milenio a.C.)*, dirigida per Joan Bernabeu, Universitat de València (1995).

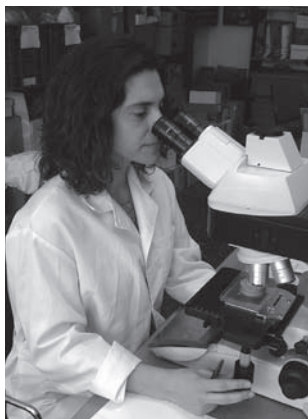
Tesi doctoral: *Tecnología y tipología de la piedra tallada durante el proceso de neolitización*, dirigida per Joan Bernabeu, Universitat de València (2002).

Càrrecs i figura universitària: becària FPU al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1996-1999). Becària postdoctoral en ITI, Universitat Politècnica de València (2003-2005). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2005-2006). Professora tutora de la UNED (2009-2011). Investigadora Ramon y Cajal del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2010-actualitat). Secretària de redacció de la revista SAGVNTVM-PLAV del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2011-actualitat).

Línia d'investigació: neolitització a la Mediterrània Occidental, tecnologia lítica, cronometria del procés de neolitització, món funerari al Mesolític i Neolític, dinàmiques socials a l'Holocè, context de l'art neolític.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: Abric de la Falguera, Alcoi, Alacant (1998-2001); Alt del Punxó, Muro d'Alcoi, Alacant (2003); Regadiuet, Alcoi, Alacant (2006); Cova de la Pastora, Alcoi, Alacant (2008); Avenc dels Dos Forats, Carcaixent, València (2009).

Yolanda Carrión Marco

—*Manises, 1974.*

Llicenciatura: Geografia i Història, Universitat de València (1992-1997).

Memòria de Llicenciatura: *Estudio antracológico del yacimiento de Pala da Vella (Biobra, Ourense) en el contexto del Holoceno del noroeste peninsular*, dirigida per Ernestina Badal, Universitat de València (2000).

Tesi doctoral: *Afinidades y diferencias de las secuencias antracológicas en las vertientes mediterránea y atlántica de la península Ibérica*, dirigida per Ernestina Badal, Universitat de València (2003).

Figura universitària: beca-col·laboració de la Direcció General de Formació Professional Reglada y Promoción Educativa del Ministerio de Educación y Cultura al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1996-1997). Becària FPU del Ministerio de Educación y Cultura al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (1999-2002). Beca de formació de personal de suport a la investigació al Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2003-2005). Professora associada del Dept. de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València (2011-2012). Membre de la Junta Permanent de la Facultat de Geografia i Història (2011-2012).

Línia d'investigació: Antracologia, Paleoflora, explotació humana del paisatge vegetal, Història de les espècies, radiocarboni, Tafonomia.

Direcció d'excavacions: cap.

Codirecció d'excavacions: cap.

* Les professionals que apareixen en aquestes fitxes només representen una part de totes les que han participat en el llarg camí del Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València. S'inclouen breus biografies de les professores (auxiliars, adjuntes, associades, titulars i catedràtiques) així com d'algunes que han col·laborat estretament amb aquest. Tan sols constitueixen, però, una visió parcial de la seua vida professional.

**CATÀLEG: *DESMUNTANT
LARA CROFT. DONES,
ARQUEOLOGIA I
UNIVERSITAT***

001

002

[001] Olimpia Arozena (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de la família Arozena). **[002]** Suzanne de Saint Mathurin, Dorothy Garrod i Germaine Henri-Martín al port de València, 1951 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

003

004

005

[003] Germaine Henri-Martin, John D'Arcy Waechter, Lluís Pericot i Luis Aveleyra, 1951 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

[004] Visita a Elx de la promoció de 1952, amb el professor Julián San Valero (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de M. Ángeles Vall). [005] Grup del curs d'Ampúries de 1952, amb els professors Lluís Pericot i Nino Lamboglia (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui).

006

007

008

[006] Matilde Font amb una terracota púnica durant el seu viatge de noces a Cartago, principis dels anys 50 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Núria Tarradell). **[007]** Matilde Font a Lixus, Larraix, Marroc, anys 50 (Fotografia: Miquel Tarradell, arxiu personal de Núria Tarradell). **[008]** Gabriela Martín preparant-se per a la prospecció subaquàtica a Pinedo, 1961 (Fotografia: José Soler Carnicer, Arxiu SIP).

009

010

[009] Gabriela Martín en aigües de Pinedo, 1961 (Fotografia: José Soler Carnicer, Arxiu SIP). **[010]** Carmen Aranegui, Milagro Gil-Masarell, M. Ángeles Vall i Ana Salvá al *Congreso Nacional de Mérida*, 1968 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui).

011

012

[011] Vicente Pascual, Matilde Font i Carmen Aranegui al Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi, 1969 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui). **[012]** Núria Tarradell, M. Ángeles Vall, Milagro Gil-Mascarell, Miquel Tarradell i Vicente Pascual al campament de l'excavació de la Serreta d'Alcoi, finals dels 60 (Fotografia: Gabriela Martín, arxiu personal de Carmen Aranegui).

013

014

[013] Vicente Pascual, Milagro Gil-Masarell, Gabriela Martín, M. Ángeles Vall, Helena Pla, Francesc Tarradell, Matilde Font i, d'esqueses, Enric Llobregat, descansant durant l'excavació de la Serreta d'Alcoi, finals dels 60 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui). [014] Miquel Tarradell a Ruscino, Perpinyà, França, 1975 (Fotografia: Carmen Aranegui, arxiu personal de Carmen Aranegui).

015

016

[015] Milagro Gil-Mascarell a la Carència de Torís, 1972 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP). **[016]** Joan Bernabeu, Albert Ribera, Helena Bonet, Rosa Enguix, Ramón Monzó, Maria Oroval, Dolores Gallart, Vicent Lerma, Salvador Argente “El Pelao” i el fill del Sr. Tarrancón (propietari del terreny) a l'excavació de l'Ereta del Pedregal de Navarrés, 1975 (Fotografia: Bernat Martí, Arxiu SIP).

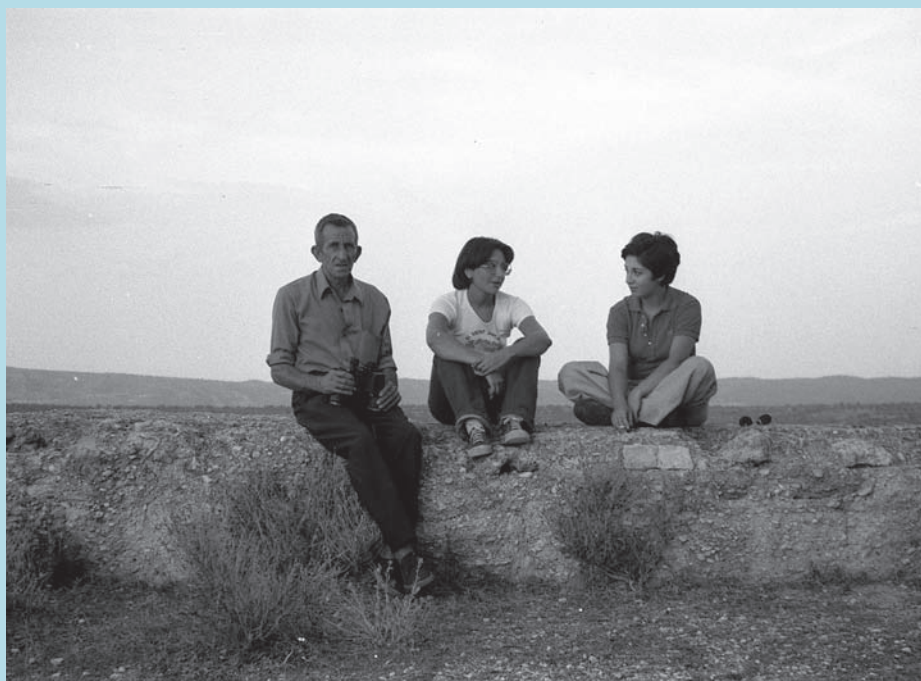
017

018

[017] Fill del Sr. Tarrancón (propietari del terreny), Enric Pla, Salvador Benavent, Javier Centelles, Vicent Lerma, Helena Bonet, Salvador Argente “El Pelao” i M. Ángeles Vall a l'Ereta del Pedregal de Navarrés, 1975 (Fotografia: Bernat Martí, Arxiu SIP).

[018] Santiago Muñoz, Rosa Massoni amb el sedàs, Helena Bonet i Joan Grifoll a la cata amb un operari al Penyal d'Ifac, Calp, 1975 (Fotografia: Carmen Aranegui, arxiu personal d'Helena Bonet).

019

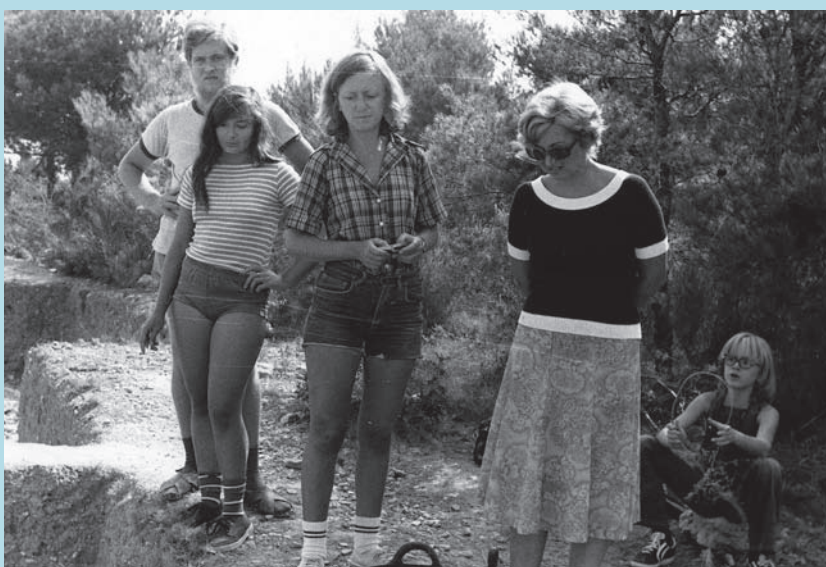

020

[019] Salvador Argente "El Pelao", Helena Bonet i María Oroval en un moment d'esplai a l'Ereta del Pedregal de Navarrés, 1976 (Fotografia: Bernat Martí, Arxiu SIP). **[020]** Consuelo Mata, Vicent Lerma, Bernat Martí, Albert Ribera i Damián Cerdà a la entrada de la Cova de l'Or de Beniarrés, 1976 (Fotografia: Helena Bonet, arxiu personal d'Helena Bonet).

021

022

[021] Domingo Fletcher, Milagro Gil-Mascarell i M. Ángeles Vall a la Torre de Foios de Lluçena, 1977 (Fotografia: Javier Fortea, Arxiu SIP). [022] Carlos Gómez Bellard, Isabel Algarra, Carmen Aranegui, Helena Reginard i Eva Teixidor al Penyal d'Ifac, Calp, 1977 (Fotografia: Enric Llobregat, arxiu personal de Carmen Aranegui).

023

024

[023] Consuelo Mata, Albert Ribera, Damián Cerdà i Vicent Lerma amb les ferramentes preparades per a entrar en acció durant una excavació a Sagunt, 1976 (Fotografia: Joan Bernabeu, arxiu personal de Consuelo Mata). **[024]** Helena Bonet, Consuelo Mata i Albert Ribera al Mas del Fondo de Moixent durant la celebració dels 50 anys del SIP, 1977 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

025

026

[025] Pere Pau Ripollés, Ximo Escrig, Albert Ribera, M. Jesús de Pedro, Consuelo Mata i Magda Monraval a l'excavació de la Torre de Foios de Lluçena, 1977 (Fotografia: Milagro Gil-Mascarell, arxiu personal de Consuelo Mata). **[026]** M. Ángeles Vall, Milagro Gil-Mascarell i Carmen Aranegui a l'Ereta del Pedregal de Navarrés, 1978 (Fotografia: Carmen Aranegui, arxiu personal de Carmen Aranegui).

027

028

[027] Magda Monraval, Emilia Hernández, M. Jesús de Pedro, Alejandro i Consuelo Mata en l'escola on s'allotjaven durant l'excavació de la Torre de Foios de Lluçena, 1978 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Consuelo Mata). **[028]** M. Jesús de Pedro, Amparo García Vallés, José Villanueva, Valentín Villaverde, Enric Pla, Joan Bernabeu, Maria Pilar Mas, Amparo Barrachina, Maite Martínez, Salvador Argente "El Pelao" i Vicente Tarrancón a l'Ereta del Pedregal de Navarrés, 1980 (Fotografia: Bernat Martí, Arxiu SIP).

029

030

[029] M. Jesús de Pedro, Rafaela Soriano, Consuelo Mata, Albert Ribera, Ximo Bolufer, Helena Bonet i Vicent Lerma durant una excursió a la Cova Negra de Xàtiva, 1981 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP). [030] Helena Bonet, Josep Llario, Vicent Lerma, Ximo Bolufer, M. Jesús de Pedro i Rafaela Soriano, en un descans durant l'excursió a la Font de Mahiques de Quatretonda, 1981 (Fotografia: Consuelo Mata, Arxiu SIP).

031

032

[031] Pierre Sillières, Enric Llobregat, Carmen Aranegui, André Jodin, José Uroz, Jean-Paul Morel i Pierre Rouillard al Cabezo Lucero de Guardamar del Segura, 1981 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui). **[032]** Maite Lobregat, Remedios Martínez, Isabel López i Consuelo Mata netejant material de l'excavació del Puntal del Llops d'Olocau, 1981 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

033

034

[033] Helena Bonet dibuixant a l'excavació del Puntal dels Llops d'Olocau, 1981 (Fotografia: Consuelo Mata, arxiu personal d'Helena Bonet). **[034]** Equip de treball de les excavacions del Pla de Nadal de Riba-Roja del Túria, 1981 (Fotografia: Empar Juan, Arxiu SIP).

035

036

[035] Vicent Lerma, Carmen Aranegui i Albert Ribera, 1982 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui).
[036] Elena Grau d'excursió a Lodève, França, 1981 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal d'Elena Grau).

037

038

[037] Excursió a la Cova del Parpalló de Gandia, 1982 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Begonya Soler).

[038] Ernestina Badal a la Universitat de Sciences et Techniques du Languedoc de Montpellier, França, 1982 (Fotografia: Christine Heinz, arxiu personal d'Ernestina Badal).

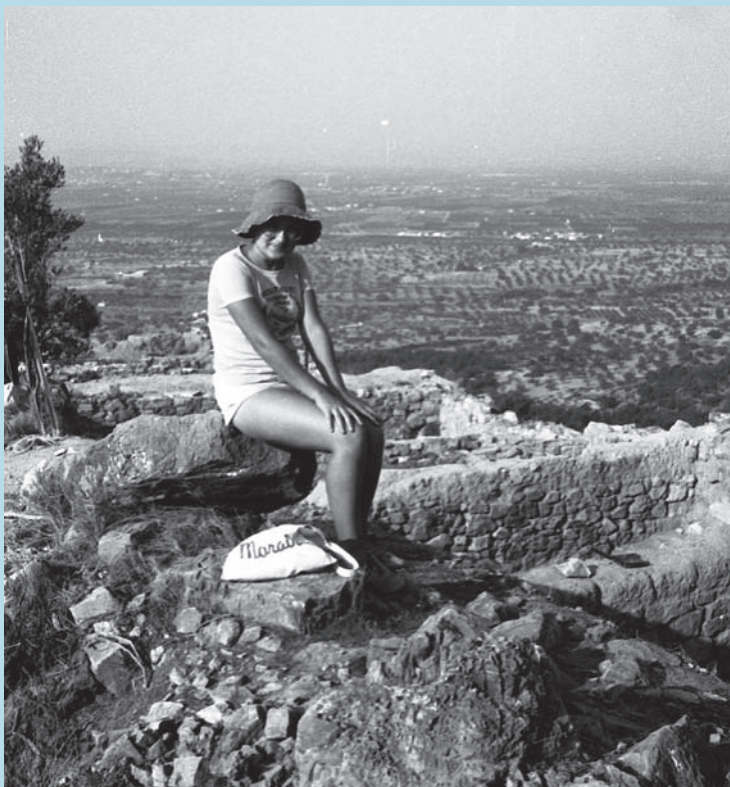

039

040

[039] Michèle Dupré a la Cova Negra de Xàtiva, 1982 (Fotografia: Valentín Villaverde, arxiu personal de Valentín Villaverde).
[040] María Victoria Goberna a la Biblioteca del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, 1983 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP).

041

042

[041] Consuelo Mata al Punta dels Llops d'Olocau, 1983 (Fotografia: autor desconegut, Arxiu SIP). [042] Components de la Comissió d'Estatuts de la Universitat de València, entre ells Carmen Aranegui, reunits a Peníscola l'any 1984 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui).

043

044

[043] Elena Grau (de front), Enriqueta Ventó, Rosa Albiach, Javier Martí i Amparo Barrachina, durant l'excavació de l'Almoina de València, 1985 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal d'Elena Grau). **[044]** Equip d'arqueòlegs i peons a l'excavació de l'Almoina de València, 1986 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal d'Elena Grau).

045

046

[045] Arqueòlogues i peones durant les excavacions de l'Almoina de València, entre elles Sabina Asins, Ángeles Badia, Elena Grau, Cristina Madrigal, Estrella Porcar, Fina Marimón, Enriqueta Ventó, Rosa Estellés, Pepa Pascual, Rosa Albiach, Remedios Martínez, Celia Perla i Carmen Marín, 1986 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal d'Elena Grau). **[046]** Begonya Soler en el desmuntatge de la instal·lació de l'excavació a la Cova de les Cendres de Teulada-Moraira, 1988 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Begonya Soler).

047

048

[047] Il·luminada Ortega i Begonya Soler excavant a la Cova Negra de Xàtiva, 1989 (Fotografia: Valentín Villaverde, arxiu personal de Begonya Soler). **[048]** Elena Grau, María Ángeles Martí Bonafé, Jordi García Gozalvez, Helena Bonet i Guillem Pérez Jordà a Martigues, França, 1989 (Fotografia: Consuelo Mata, arxiu personal d'Elena Grau).

049

050

[049] Pierre Guérin, Nuria Álvarez, Carlos Gómez Bellard, Guillem Pérez Jordà, Pascual Costa Cholbi, Enrique Díes Cusí i Josep Castelló i Marí durant les excavacions de l'Alt de Benimaquia de Dénia, 1990 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carlos Gómez Bellard). [050] Elena Grau i Consuelo Mata al V Congrés *archaéologique de Gaule méridionale* a Marsella, 1990 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal d'Elena Grau).

051

052

[051] Oreto García Puchol i Teresa Orozco en un moment d'esplai durant la prospecció de la Vall d'Alcalà, la Vall de la Gallinera i la Vall de Seta, Alacant, 1993 (Fotografia: Michael Burton, arxiu personal d'Oreto García Puchol). **[052]** Herminia Piquer, Consuelo Mata i Yolanda Fons durant el treball de documentació fotogràfica del jaciment de Kelin/Los Villares de Caudete de las Fuentes, 1994 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Consuelo Mata).

053

054

[053] Begonya Soler i Pere Guillem dibuixant a la Cova Negra de Xàtiva, 1999 (Fotografia: Valentín Villaverde, arxiu personal de Begonya Soler). **[054]** Elena Grau (d'esquenes), Mireia López-Bertran (al fons) i Carmen Aranegui dirigint l'excavació de Lixus al Marroc, 2001 (Fotografia: autor desconegut, arxiu personal de Carmen Aranegui).

